

A photograph of a man and a child walking away from the camera on a path by a lake at sunset. The man is in the foreground, wearing a dark jacket and jeans, holding the hand of a smaller child in a light-colored coat. The background shows a calm lake reflecting the golden light of the setting sun, with some trees and a distant building visible on the horizon.

**Dariusz Adamczyk
Wioleta Adamczyk-Bębas
Sylwester Bębas**

WOBEC PRZEMOCY

WYCHOWANIE — PROFILAKTYKA — WSPARCIE

WOBEC PRZEMOCY

WYCHOWANIE – PROFILAKTYKA – WSPARCIE

**Uniwersytet Pedagogiczny
im. Komisji Edukacji Narodowej
w Krakowie**

Prace Monograficzne 1011

**Dariusz Adamczyk
Wioleta Adamczyk-Bębas
Sylwester Bębas**

WOBEC PRZEMOCY

WYCHOWANIE – PROFILAKTYKA – WSPARCIE

Recenzenci:

dr hab. Barbara Skałbana, prof. UJK

ks. dr hab. Kazimierz Pierzchała, prof. KUL

© Copyright by Wydawnictwo Naukowe UP, Kraków 2021

Redakcja i korekta: zespół

Projekt okładki: Janusz Schneider

Projekt typograficzny i łamanie: Zuzanna Konieczna

ISSN 2450-7865

ISBN 978-83-8084-572-5

e-ISBN 978-83-8084-573-2

DOI 10.24917/9788380845725

Wydawnictwo Naukowe UP

30-084 Kraków, ul. Podchorążych 2

tel./faks: 12 662-63-83, tel.: 12 662-67-56

e-mail: wydawnictwo@up.krakow.pl

Zapraszamy na stronę internetową:

<http://www.wydawnictwoup.pl>

Druk i oprawa:

Zespół Poligraficzny WN UP

Spis treści

Wstęp	7
-------	---

Rozdział I

Biblijno-teologiczne ujęcie zagadnienia przemocy w kontekście prawa miłości	11
--	----

1. Starotestamentowa myśl o przemocy
w perspektywie grzechu pierworodnego
2. Nowy Testament i postawa Jezusa
3. Uprawniona obrona
4. W trosce o mężne naśladowanie Chrystusa

Rozdział II

Przemoc domowa	31
----------------	----

1. Ujęcia definicyjne
2. Formy i fazy zjawiska
3. Przyczyny, konsekwencje i mechanizmy

Rozdział III

Krzywdzenie dziecka	45
---------------------	----

1. Rodzaje i skala zjawiska
2. Przyczyny kulturowo-społeczne
3. Konsekwencje bezpośrednie i długotrwałe
doznawania przemocy w dzieciństwie

Rozdział IV

Cyberprzemoc wśród dzieci i młodzieży	71
---------------------------------------	----

1. Pojęcie i charakterystyka
2. Rodzaje i formy zjawiska
3. Stosowanie oraz doświadczanie cyberprzemocy –
skala zjawiska

Rozdział V

Edukacja, profilaktyka i wsparcie wobec cyberprzemocy	91
1. Działania edukacyjne	93
2. Działania profilaktyczne	102
3. Interwencja oraz wsparcie sprawców i ofiar cyberprzemocy	107

Rozdział VI

Wspomaganie ofiar w sytuacji doświadczania przemocy w rodzinie	115
1. Pojęcie wspomaganie i pomoc	116
2. Formy wspomaganie	118
3. Uregulowania prawne	123
4. Zadania pracownika socjalnego	131
Zakończenie	135
Bibliografia	145

Wstęp

Przemoc nie jest zjawiskiem nowym, występuje od początków ludzkości. Jest za to działaniem uwłaczającym godności człowieka, powodującym jego uprzedmiotowienie. Stanowi naruszenie praw i dóbr osobistych, szkodzi rozwojowi osobowościowemu, powodując szkody fizyczne, psychiczne, moralne, a niekiedy nawet zagrożenie dla zdrowia i życia. To jeden z poważniejszych problemów współczesnych na całym świecie. Dlaczego zatem człowiek dopuszcza się przemocy? Czym jest krzywdzenie dziecka? Jakie mogą być konsekwencje działań przemocowych wobec dziecka? Na czym polega zjawisko cyberprzemocy? Jakie są przyczyny stosowania przemocy? W jaki sposób interweniować wobec tego zjawiska? W jaki sposób wspierać ofiary przemocy? Jakie działania edukacyjne podejmować? Co można zrobić, aby zapobiegać temu zjawisku? Te pytania pozostają ciągle aktualne. Stanowią również nieustanną inspirację do podejmowania badań i pogłębionej refleksji nad wyżej wymienionym zjawiskiem.

Badania nad przemocą dotychczas przedstawiano w większości opracowań z punktu widzenia ofiar oraz sprawców przemocy. Badano wpływ alkoholu na zachowanie sprawcy, przemocy doznanej w dzieciństwie na dokonywanie aktów przemocy w rodzinie prokreacyjnej, symptomów psychopatologicznych na agresywną skłonność sprawców do przemocy, szeroko analizowano mechanizmy omawianego zjawiska. Istnieją opracowania dotyczące różnych aspektów przemocy: rodzinnej¹, szkolnej², krzywdzenia dzieci³,

¹ Zob. I. Pospiszyl, *Przemoc w rodzinie*, Warszawa 1994; A. Lipowska-Teutsch, *Rodzina a przemoc*, Warszawa 1994; K. Browne, M. Herbert, *Zapobieganie przemocy w rodzinie*, przeł. M. Babiuch, Warszawa 1999; S.D. Herzberger, *Przemoc domowa. Perspektywa psychologii społecznej*, przeł. E. Bielawska-Batorowicz, Warszawa 2002.

² Zob. J. Surzykiewicz, *Agresja i przemoc w szkole. Uwarunkowania socjologiczne*, Warszawa 2000.

³ Zob. A. Soriano, *Przemoc wobec dzieci*, przeł. P. Rak, Kraków 2002; J. Helios, W. Jedlecka, *Przemoc wobec dzieci w rodzinie*, Wrocław 2019.

cyberprzemocy⁴, przemocy wobec osób starszych⁵. Wydaje się jednak, że wciąż brakuje opracowań zawierających pogłębioną interdyscyplinarną refleksję nad tym zagadnieniem w kontekście wychowawczym.

Celem niniejszej książki jest analiza problemu przemocy właśnie w perspektywie wychowawczej. Skoncentrowano się zwłaszcza na najbardziej fundamentalnym dla każdego człowieka środowisku wychowawczym, jakim jest rodzina. Podjęto też szczególnie te aspekty zjawiska przemocy, które dotyczą dzieci i młodzieży. Stąd takie zjawiska, jak przemoc wobec dziecka oraz cyberprzemoc wśród dzieci i młodzieży, stanowią główny wątek podjętej analizy. Dalszym kontekstem współczesnego zjawiska przemocy jest aspekt kulturowo-religijny, który pozostaje w istotnym związku z mentalnością człowieka cywilizacji chrześcijańskiej. Kontekstem bezpośrednim przemocy wobec dziecka jest przemoc domowa, stąd w ramach tego opracowanie istotne wydawało się jej ujęcie. Uzasadnieniem takiego ujęcia jest ścisła korelacja, jaka zachodzi pomiędzy różnymi przejawami przemocy.

Ze względu na ciągle aktualny problem przemocy, zwłaszcza w kontekście trudnego procesu wychowania, warto podjąć głębszą refleksję nad nim oraz nad działaniami wychowawczymi, profilaktycznymi i wsparciem, celem syntetycznego ujęcia podjętej tematyki. Naszym zamiarem badawczym jest ukazanie jej w perspektywie integralnego, szeroko rozumianego wychowania ukierunkowanego ku pełni osobowościowego rozwoju człowieka. Zastosowanie metody analizy i syntezy pozwoli na przedstawienie współczesnych osiągnięć naukowych dotyczących skali zjawiska przemocy, zwłaszcza tej wobec dziecka, jej przyczyn, uwarunkowań i konsekwencji. Ujęcie syntetyczne pozwoli na wyprowadzenie wniosków i podanie sugestii dotyczących wychowania, profilaktyki i wspomaganie w kontekście tego zjawiska.

Książka ma charakter interdyscyplinarny, co umożliwi szersze i wieloaspektowe ujęcie podejmowanego zagadnienia. Obejmuje

⁴ Zob. J. Pyżalski, *Agresja elektroniczna i cyberbullying jako nowe ryzykowne zachowania młodzieży*, Kraków 2012; tenże, *Agresja elektroniczna wśród dzieci i młodzieży*, Gdańsk–Sopot 2011; R.M. Kowalski, S.P. Limber, P.W. Agatston, *Cyberprzemoc wśród dzieci i młodzieży*, Kraków 2010.

⁵ Zob. M. Cybulski, E. Krajewska-Kulak, *Przemoc wobec osób starszych*, [w:] *Różne barwy przemocy*, t. 1, red. E. Krajewska-Kulak i in., Białystok 2016, s. 84–96.

przede wszystkim aspekty pedagogiczne, ale również teologiczne, psychologiczne, prawne, jak również dotyczące pomocy społecznej. Z racji interdyscyplinarnego podejścia do zagadnienia przemocy w perspektywie wychowawczej najpierw zostało zaprezentowane biblijno-teologiczne ujęcie tego zjawiska w kontekście prawa miłości (rozdział I). Następnie analizie poddane zostało zjawisko przemocy domowej (rozdział II) oraz zagadnienie krzywdzenia dziecka (rozdział III). W dalszej kolejności następuje ujęcie zjawiska cyberprzemocy wśród dzieci i młodzieży z uwzględnieniem edukacji, profilaktyki i terapii (rozdziały: IV i V), aby w ostatniej części (rozdział VI) podjąć kwestie wspomagania ofiar w sytuacji doświadczania przemocy, w tym również aspekty prawne.

Książka zawiera zatem sześć rozdziałów. W pierwszym z nich dokonano analizy biblijno-teologicznego ujęcia zagadnienia przemocy w kontekście prawa miłości. Zawarta jest tu starotestamentowa myśl dotycząca przemocy w perspektywie konsekwencji grzechu pierworodnego, a także nowotestamentowe podejście do stosowania przemocy i postawa Jezusa Chrystusa w tej kwestii. Następuje również uzasadnienie prawa człowieka do obrony oraz wskazanie wartości meżnego naśladowania Chrystusa.

Rozdział drugi dotyczy problemu przemocy domowej. Przedstawia wybrane ujęcia definicyjne, formy i fazy przemocy, a także przyczyny, konsekwencje i mechanizmy zjawiska. Dokonano tu przeglądu wybranych stanowisk teoretycznych wyjaśniających zagadnienie przemocy w rodzinie, jak również przedstawiono wybrane rezultaty badań własnych. Trzeci zaś rozdział stanowi analizę szczególnie newralgicznego problemu krzywdzenia dziecka. Przedstawione są rodzaje oraz skala tego zjawiska, a także jego przyczyny kulturowo-społeczne. Opisane zostały też konsekwencje doznawania przemocy w dzieciństwie, zarówno te bezpośrednie, jak i dalekosiężne.

W rozdziale czwartym analizowane jest zagadnienie cyberprzemocy wśród dzieci i młodzieży. Znalazły się tu wyjaśnienia terminologiczne dotyczące podstawowych pojęć oraz koncepcji teoretycznych. Wskazano poszczególne rodzaje i formy cyberprzemocy, jak również omówiono kolejno kwestie jej stosowania oraz doświadczania przez młodych ludzi. Zamieszczone są tu także wyniki badań własnych dotyczących doświadczania i dokonywania

cyberprzemocy przez młodzież. Rozdział piąty natomiast obejmuje zagadnienia: edukacji, profilaktyki i terapii w odniesieniu do zjawiska cyberprzemocy. Przedstawiona tu została edukacja dla bezpieczeństwa dzieci i młodzieży w sieci, profilaktyka cyberprzemocy oraz pomoc sprawcom i ofiarom cyberprzemocy.

Ostatni rozdział poświęcony jest problematyce wspomagania ofiar w sytuacji doświadczania przemocy. Ukazano w nim zagadnienia wspomagania oraz pomocy, formy wspomagania osób doświadczających przemocy w rodzinie, uregulowania prawne w tym zakresie, które umożliwiają od strony formalnoprawnej rozwiązywanie problemów związanych z przemocą, a także zadania pracownika socjalnego względem ofiar przemocy w rodzinie.

Każdy rozdział jest podzielony na podrozdziały i kończy się podsumowaniem. Wskazane są pewne sugestie dotyczące możliwości wieloaspektowej refleksji nad zjawiskiem przemocy, a także jego zrozumienia, profilaktyki i wspomagania.

Niniejsze opracowanie ma w założeniu przyczynić się do głębszego zrozumienia problematyki przemocy i pełniejszego uzmysłowienia konieczności odpowiedniego oddziaływania wychowawczego na dzieci już od najmłodszych lat, by dawać im właściwy przykład postępowania i rozwiązywania konfliktów, zamiast uciekania się do stosowania przemocy.

Rozdział I

Biblijno-teologiczne ujęcie zagadnienia przemocy w kontekście prawa miłości

Przemoc stanowi poważne zagrożenie dla człowieka w świecie współczesnym. Zjawisko to występowało w każdej epoce w dziejach ludzkości, a współczesny człowiek nie chce poddawać się zniewoleniom. Tymczasem przemoc jest zniewoleniem, zagrożeniem dla rozwoju życia człowieka oraz prawidłowego rozwoju stosunków społecznych. Stąd zjawisko przemocy jest bardzo żywotnym problemem współczesności i znajduje odzwierciedlenie w niepokoju poszczególnych jednostek oraz całych rodzin, a nawet społeczeństw¹.

Zjawisko przemocy jest znane i opisywane również w Piśmie Świętym. Nic w tym dziwnego, ponieważ jest to zbiór ksiąg opisujących rzeczywistość w sposób realistyczny. Ukazany w Piśmie Świętym Bóg jest Stwórcą, Ojcem, Miłością. Skąd zatem w stworzonym przez Niego świecie tyle zła, cierpienia, niesprawiedliwości, przemocy? Człowiek współczesny w perspektywie opisów przemocy w Biblii poddaje rewizji obraz Boga². Czy można pokładać ufność w Bogu w obliczu opisywanych w Biblii dramatycznych rzeczywistości? W tym kontekście również wydarzenia współczesności: wojny, obozy koncentracyjne, Holokaust, niesprawiedliwość, wyzysk, prześladowanie, tworzą obraz przemocy wielkich rozmiarów³. Charakterystycznym trendem współczesności jest szukanie sposobów obrony przed przemocą, przeciwstawianie się temu zjawisku,

¹ Por. J. Zabielski, *Przemoc współczesnego świata a chrześcijańska cnota męstwa*, [w:] *Przemoc i terror*, red. P. Góralczyk, J.A. Sobkowiak, Warszawa 2001, s. 195; D. Adamczyk, *Przemoc w ujęciu biblijno-teologicznym*, [w:] *Rodzina i szkoła wobec przemocy*, red. T. Sakowicz, Kielce 2004, s. 585.

² Por. K.S. Krieger, *Przemoc w Biblii*, Kraków 2004, s. 7.

³ Por. Jan Paweł II, *Przekroczyć próg nadziei*, Lublin 1994, s. 62.

uwłaczającemu ludzkiej godności⁴. Warto zatem podjąć zagadnienie biblijno-teologicznego ujęcia problemu przemocy w kontekście prawa miłości.

I. Starotestamentowa myśl o przemocy w perspektywie grzechu pierworodnego

Przemoc jest trwałym składnikiem porządku świata, w którym żyjemy. W Starym Testamencie znajduje się odpowiedź na trudne pytania, jakie człowiek stawia sobie w związku z występującą w świecie przemocą. Wobec owych pytań o rzeczywistość świata stawali również starożytni, w tym Izraelici, którzy dostrzegali owo dramatyczne napięcie pomiędzy wiarą w dobrego Boga a niesprawiedliwościami i aktami przemocy w świecie. Te akty przemocy są obecne w zachowaniu człowieka niemalże od początku jego istnienia na ziemi, lecz nie od samego początku. Przemoc jest zjawiskiem, które dotyczy człowieka od momentu popełnienia grzechu pierworodnego⁵.

Aktem przemocy jest czyn, w którym zawarta jest idea przekroczenia pewnej normy. Myśl o przemocy w Starym Testamencie jest wyrażana przez hebrajski rzeczownik *hms*. Zbliżone treściowo jest też greckie słowo *adikia*, oznaczające niesprawiedliwość. Inny grecki termin *biadzomai* wskazuje na przemoc z uwydatnieniem zmuszania, nakłaniania do czegoś⁶.

Chociaż w Starym Testamencie pojęcie przemocy nie jest dokładnie określone, idea ta przejawia się jako zazdrość, siła, zemsta, gniew. Chodzi o każdy zamach na życie, każde naruszenie ludzkiego życia⁷. Źródłem przemocy jest grzech, co opisano w Rdz 3. Jest tu przedstawiona anatomia grzechu. Bóg zostaje ukazany przez szatana jako ten, który ogranicza ludzką wolność. Ze strony człowieka pójście za sugestią szatana spowodowało tragiczne w skutkach konsekwencje⁸.

⁴ Por. J. Zabielski, *Przemoc współczesnego świata a chrześcijańska cnota męstwa...*, s. 196.

⁵ Por. tamże; D. Adamczyk, *Przemoc w ujęciu biblijno-teologicznym...*, s. 585.

⁶ Por. X. Leon-Dufour, *Przemoc*, [w:] *Słownik teologii biblijnej*, red. tenże, Poznań 1990, s. 808.

⁷ Por. tamże, s. 809.

⁸ Por. W. Chrostowski, *Przemoc i gwałt w Piśmie Świętym*, [w:] *Przemoc i terror*, red. P. Góralczyk, J.A. Sobkowiak, Warszawa 2001, s. 97; D. Adamczyk, *Biblijny traktat o grzechu*, Szczecin 2012, s. 63–92.

Przed grzechem pierwotnym życie człowieka było wolne od przemocy, niesprawiedliwości, gwałtu. Bóg stworzył świat według zamysłu swej doskonałości, mądrości i dobroci⁹. Świat był chciany przez Boga i jest ku Niemu ostatecznie skierowany. Obrazowe opisy stworzenia świata i człowieka z Księgi Rodzaju ukazują harmonię i ład we wszechświecie¹⁰. W tekście Rdz 1,1-2,4a jak refren powracają słowa: „A Bóg widział, że były dobre” (w. 12, 18, 21, 25), a w wierszu 31 pojawia się stwierdzenie: „A Bóg widział, że wszystko, co uczynił, było bardzo dobre”. W takim świecie nie było przemocy¹¹.

Radykalną zmianę ludzkiego losu spowodowało dopiero nieposłuszeństwo pierwszych ludzi wobec nakazów Boga. Lekceważenie Bożych przykazań i utrata całkowitego zaufania Bogu sprawia, że dobrego Stwórcę człowiek uznaje za nieprzyjaciela¹². Złe wykorzystanie wolności staje się okazją do oskarżenia Boga, do zarzucania Mu zła w świecie, niesprawiedliwości, przemocy¹³.

Tymczasem to grzech, niszcząc zaufanie do Boga, psuje relacje między ludźmi, co skutkuje przemocą. Po dopuszczeniu się przez Adama grzechu Bóg woła człowieka i stawia mu pytanie: „Gdzie jesteś?” (Rdz 3,9), które oznacza tyle co: kim się stałeś? Jest to wyraz troski Boga o człowieka, pytanie o sens ludzkiego istnienia. Ma ono na celu pobudzenie do zastanowienia się nad własnym życiem. Grzech powoduje, że człowiek nie jest tam, gdzie być powinien, a powinien wypełniać w wolności wolę Boga¹⁴. W tej sytuacji człowiek próbuje zrzucić winę na bliźniego, a nawet obarcza Boga odpowiedzialnością za skutki grzechu (por. w. 12).

Dysharmonia między ludźmi spowodowana grzechem, zaburzenie jedności, przejawia się następnie w relacjach naznaczonych pożądaniem i chęcią panowania nad innymi¹⁵. W kontekście grzechu pierwszych ludzi Stary Testament zawiera wiele opisów

⁹ Por. *Katechizm Kościoła Katolickiego*, Poznań 1994, p. 295.

¹⁰ Por. D. Adamczyk, *Stworzenie – Opatrzność – Ewolucja. Przyczynek do dialogu nauki i wiary*, Szczecin 2009, s. 96–104.

¹¹ Por. W. Chrostowski, *Przemoc i gwałt w Piśmie Świętym...*, s. 89 i n.

¹² Por. D. Adamczyk, *Biblijny traktat o grzechu...*, s. 93–106.

¹³ Por. W. Chrostowski, *Przemoc i gwałt w Piśmie Świętym...*, s. 98 i n.

¹⁴ Por. C.M. Martini, *Odnaleźć siebie samych*, Kielce 1999, s. 70; D. Adamczyk, *Biblijny traktat o grzechu...*, s. 101 i n.

¹⁵ Por. D. Adamczyk, *Biblijny traktat o grzechu...*, s. 105 i n.

różnorodnych rodzajów przemocy. I tak, zaraz po grzechu pierwszych ludzi, następuje opis, w którym Kain dopuszcza się przemocy, zabijając swego brata Abla (por. Rdz 4,8). To najbardziej symptomatyczny przejaw przemocy (bratobójstwo), odzwierciedlający ówczesny stan ludzkości. Zaraz po tym opisie, w tym samym rozdziale, zawarta jest deklaracja Lameka: „Gotów jestem zabić człowieka dorosłego, jeśli on mnie zrani, i dziecko – jeśli mi zrobi siniec!” (w. 23b). Autor natchniony podaje, że ziemia była zepsuta w oczach Boga (por. 6,11), przepelniała ją przemoc. Na te skutki grzechu i rozprzestrzeniania się zła reaguje Bóg. Na ziemię pełną nieprawości zsyła potop (por. w. 13). Warto zauważyć, że to stwierdzenie o wszechogarniającej nieprawości jest jednocześnie przeciwieństwem zachwyty Boga nad swoim dobrym dziełem stwórczym (por. 1,31)¹⁶.

W Starym Testamencie przedstawionych jest jeszcze wiele obrazów przemocy i niesprawiedliwości jako konsekwencji słabości ludzkiej natury, spowodowanej grzechem. Lud wybrany przez Boga oraz kapłani łamią Boże prawo (por. Ez 22,26; So 3,4). Wykraczają przeciwko sprawiedliwości społecznej. Towarzyszą temu wykroczenia związane z ludzką mową: podstęp, zasadzki, chytrość, potwarz, oszustwa, fałszywe świadectwa¹⁷. W różnych sytuacjach dziejów ludu wybranego Bóg posyła proroków, aby napominali lud: „Połóżcie kres gwałtowi i uciskowi, a wypełniajcie prawo i sprawiedliwość!” (Ez 45,9b).

Opisów wydarzeń opartych na przemocy jest w Starym Testamencie bardzo wiele. Ta część Biblii jest pełna przykładów chciwości, prześladowań, rzezi, rozruchów, nieposłuszeństwa Bogu. To czyni ze Starego Testamentu długą historię działań przemocowych. Cały Izrael cierpi na skutek niewoli egipskiej, potem babilońskiej. Sam król Dawid dopuszcza się przemocy w postaci podstępu, doprowadzając do zabójstwa Uriasza, męża kobiety, której król pożądał (por. 2 Sm 11,15). Król Samarii – Achab, łupi winnicę Nabota, słuchając fałszywych świadectw, rozpowszechnianych przez Izebel (por. 1 Krl 21,8-16). Fakt, że Stary Testament zawiera wiele obrazów przemocy,

¹⁶ Por. M. Machinek, *Biblijno-patrystyczne podstawy radykalnego pacyfizmu?*, [w:] *Przemoc i terror...*, s. 233.

¹⁷ Por. X. Leon-Dufour, *Przemoc...*, s. 809; D. Adamczyk, *Przemoc w ujęciu biblijno-teologicznym...*, s. 586.

nie oznacza jednak absolutnie jej usankcjonowania czy gloryfikacji. Prawo Boże potępia przemoc¹⁸.

W Starym Testamencie ukazana jest geneza przemocy. Jahwe potępia niesprawiedliwość. Ważny jest tu jednak proces pedagogii ludu wybranego. W tym zaś uwzględnia wymagania czasów, w których żyje Jego lud. Stąd potępienie niesprawiedliwości dokonuje się stopniowo, adekwatnie do sytuacji dziejowej. To dlatego w Starym Testamencie zawarta jest aprobata prawa talionu (por. Wj 21,24 i n.; Kpł 24,19 i n.), co w odniesieniu do czasów Lameka stanowi znaczny postęp¹⁹.

W Starym Testamencie należy zwrócić uwagę na rosnącą świadomość narodu wybranego w stosunku do stosowania przemocy. W świecie, w którym zemsta miała charakter nieograniczony, prawo „oko za oko, ząb za ząb” jawi się jako ważny etap ku jej ograniczeniu. Zgodnie z zasadą talionu winowajca może zostać ukarany tylko w takim zakresie, w jakim zawinił. Chodziło o sprawiedliwość kary w stosunku do wyrządzonej krzywdy. Zasada talionu była ówczesnie gwarancją sprawiedliwości. Prawo odwetu nakazywało bowiem zachowanie równości w dokonywanym akcie zemsty. W myśl tej zasady zemsta miała przywrócić naruszony porządek. Według świadomości moralnej współczesnego chrześcijanina prawo odwetu wydaje się okrutne. Wówczas było ono jednak wielkim postępem w stosunku do bezprawia, na przykład mścicieli krwi²⁰.

Podobnie za postępową można uznać treść tak zwanych psalmów złorzeczących. Istnieje zasadnicza różnica między nimi a tekstami pochodzącymi z kultur ościennych, w których zawarte są treści nacechowane mściwością i przekleństwami. Otóż Izraelita zamiast samemu dokonywać aktu zemsty, modli się do Boga i oddaje niejako swego oprawcę Bogu, aby to On dokonał niejako zemsty zamiast człowieka. W rezultacie tego sam człowiek rezygnuje ze stosowania zemsty i nie dopuszcza się przemocy²¹.

¹⁸ Por. X. Leon-Dufour, *Przemoc...*, s. 810; D. Adamczyk, *Przemoc w ujęciu biblijno-teologicznym...*, s. 586.

¹⁹ Por. X. Leon-Dufour, *Przemoc...*, s. 810.

²⁰ Por. tamże, s. 812; J. Homerski, *Ewangelia według świętego Mateusza. Wstęp – Przekład z oryginału – Komentarz*, Poznań–Warszawa 1979, s. 140; H.J. Muszyński, *Dziesięć słów*, Gniezno 1995, s. 100; M. Machinek, *Biblijno-patrystyczne podstawy radykalnego pacyfizmu...*, s. 234; D. Adamczyk, *Przemoc w ujęciu biblijno-teologicznym...*, s. 586.

²¹ Por. M. Machinek, *Biblijno-patrystyczne podstawy radykalnego pacyfizmu...*, s. 234; D. Adamczyk, *Przemoc w ujęciu biblijno-teologicznym...*, s. 587.

Ze strony Boga nie ma aprobaty dla przemocy. Psalmista woła: „Pan bada sprawiedliwego i występного, nie cierpi Jego dusza tego, kto kocha nieprawość” (Ps 11,5). O grzesznikach mówi: „ich naszyjnikiem jest pycha, a przemoc szatą, co ich odziewa” (73,6). W innym miejscu czytamy: „Błogosławieństwa na głowie prawego, w ustach nieprawych przemoc się kryje. Pamięć o prawym jest błogosławiona, a imię nieprawych zaginie” (Prz 10,6 i n.); a także: „Przemoc występnych porwie ich samych, bo nie chcą strzec prawości” (21,7). I jeszcze napomnienie: „Nie zazdrość ludziom nieprawym, nie pragnij ich towarzystwa: bo serce ich przemoc obmyśla, ich wargi mówią złośliwie” (24,1 i n.).

Starotestamentowi prorocy skarżą się na przemoc, którą cierpi lud. Jednocześnie odwołują się do Jahwe, ponieważ tylko On może położyć kres niesprawiedliwości. Prorocy krytykują stosowanie przemocy, która jest dla nich oznaką grzechu i odwrócenia się od przymierza zawartego z Bogiem. Ponadto w eschatologicznej wizji proroka Micheasza zawarte jest już ewangeliczne nauczanie o miłości i pokoju (por. Mi 4,3). Jest tu tęsknota za sprawiedliwością i spokojnym życiem. Wiąże się to z oczekiwaniem Mesjasza, kiedy naród wybrany stanie się narodem pokoju. Oczekiwania z wizji Micheasza korespondują z tymi zawartymi w Księdze Izajasza. To sam Bóg zaprowadzi swoje królowanie w świecie, ale nie siłą, przemocą i gwałtem, lecz za pośrednictwem bezbronnego Sługi Jahwe, który całkowicie wypełni wolę Boga. Ów Sługa Jahwe jest personifikacją tych oczekiwań ludu Starego Testamentu odnośnie do życia w sprawiedliwości i pokoju²².

Przemoc i zbrodnie są surowo piętnowane przez Jahwe, który potępia niesprawiedliwość (por. Am 1,1-2,8). Bóg jest obrońcą ofiar niesprawiedliwości, szczególnie sierot, wdów i ubogich (por. Wj 21-23; Pwt 24,20). Wychowuje swój lud żyjący wśród narodów uprawiających bałwochwalstwo. Uwzględnia warunki, w jakich żyje Izrael. Ukazuje się jako Pan zastępów Izraela i w imię zawartego z ludem przymierza dokonuje zagłady pierworodnych w Egipcie (Wj 12). Dobro wyższe domaga się czasem zniszczenia ziemskiego życia ludzkiego, co stanowi zapowiedź eschatologicznego usuwania zła w świecie²³.

²² Por. M. Machinek, *Biblijno-patrystyczne podstawy radykalnego pacyfizmu...*, s. 235; D. Adamczyk, *Przemoc w ujęciu biblijno-teologicznym...*, s. 587.

²³ Por. X. Leon-Dufour, *Przemoc...*, s. 810 i n.

W kontekście opisów aktów przemocy dokonywanych z inicjatywy Boga, opisów wyniszczenia nawet całych ludów, istnieje dramatyczne napięcie między wiarą w dobrego, kochającego Boga a światem przepełnionym przemocą i cierpieniem. Na przestrzeni objawienia biblijnego dokonuje się jednak proces przedstawiania Boga na miarę możliwości percepcyjnych ludzi żyjących w danej epoce dziejów, który polega na stopniowym oczyszczaniu Jego obrazu w człowieku²⁴.

Przemoc nie zawsze zatem była na świecie i nie zawsze na nim będzie. W czasie znanym tylko Bogu nastąpi powrót do stworzonej harmonii. Nastąpi to w czasach eschatologicznych. Zapowiedź tej przyszłości znajduje się już w Starym Testamencie (por. Iz 11,6-9). Owa zapowiedź nawiązuje do wyobrażeń szczęśliwego życia w raju, będącego wielkim darem Boga dla człowieka. Do tego tematu nawiązuje również treść Ap 21,4: „I otrze z ich oczu wszelką łzę, a śmierci już odtąd nie będzie. Ani żałoby, ni krzyku, ni trudu już [odtąd] nie będzie, bo pierwsze rzeczy przeminęły”. Ten eschatologiczny ideał życia bez przemocy może się stać rzeczywistością tylko w zapowiadany Mesjaszu²⁵.

Zarówno początek świata, jak i jego koniec należą do Boga. Przemoc nie ma racji bytu ani w świecie mądrze powołanym do istnienia przez Boga, ani w przyszłym, który jest przez Boga zamierzony w czasach eschatologicznych. Żyjąc między prapoczątkiem a końcem obecnego świata, w którym istnieje przemoc, grzech i zepsucie, należy pamiętać, że nie są one przez Boga zamierzone ani nie są też czymś normalnym. Istnieją zaś na skutek złego wykorzystania przez człowieka daru wolności. Przemoc jest ceną ludzkiej wolności. Zakłada ona możliwość wyboru między dobrem a złem. Istnieje silny związek między grzechem a śmiercią, do której prowadzi grzech. Skutkiem zaś grzechu jest też przemoc²⁶.

²⁴ Por. tamże, s. 811.

²⁵ Por. tamże, s. 808; W. Chrostowski, *Przemoc i gwałt w Piśmie Świętym...*, s. 91 i n.

²⁶ Por. W. Chrostowski, *Przemoc i gwałt w Piśmie Świętym...*, s. 92 i n.; D. Adamczyk, *Przemoc w ujęciu biblijno-teologicznym...*, s. 587 i n.

2. Nowy Testament i postawa Jezusa

Złożona kwestia przemocy w obrazach Starego Testamentu jest związana z procesem objawiania się Boga w dziejach i wybawiania człowieka z niewoli zła i grzechu w konkretnych warunkach życiowych. W tym kontekście zemsta (prawo talionu) służy zaspokojeniu elementarnej potrzeby sprawiedliwości. Przesłanie zawarte w Starym Testamencie nie stanowi pochwały stosowania przemocy, w Nowym zaś Testamencie następuje dalszy progres objawienia się Boga ludziom. Przełomowym wydarzeniem w dziejach jest osoba i nauczanie Jezusa Chrystusa. To w Chrystusie dokonuje się całkowite wyzwolenie od przemocy.

W tym sensie istnieje zasadnicza różnica między Starym a Nowym Testamentem. Jezus Chrystus przychodzi na świat, aby wypełnić do końca wolę Boga i przynosi udoskonalenie starotestamentowego prawa. Przeciwstawia się wszelkim formom agresji. W perspektywie przykazania miłości jest bardziej radykalny wobec przemocy. Swoją osobą wprowadza nowy porządek, ogłaszając przybliżenie się królestwa Bożego (Łk 10,9). W swoim nauczaniu akcentuje ideę przebaczenia i takiej postawy domaga się od swoich uczniów (por. Mt 6,12.14 i n.; Mk 11,25). Nakazuje jednocześnie miłować nawet nieprzyjaciół i modlić się za swoich prześladowców (por. Mt 5,44; Łk 6,27)²⁷.

W Nowym Testamencie nie wystarczy zdać się na sprawiedliwość Bożą, lecz trzeba „zło dobrem zwyciężyć” (Rz 12,21b). Traci jednocześnie na aktualności prawo odwetu: „Nie oddawajcie złem za zło ani złorzeczeniem za złorzeczenie! Przeciwnie zaś, błogosławcie! Do tego bowiem jesteście powołani, abyście odziedziczyli błogosławieństwo” (1 P 3,9). Jest to wymóg będący kontynuacją nakazu Mistrza: „Miłujcie waszych nieprzyjaciół i módlcie się za tych, którzy was prześladowają” (Mt 5,44), a także „Błogosławcie tym, którzy was przeklinają i módlcie się za tych, którzy was oczerniają” (Łk 6,28).

W odniesieniu do starotestamentowego prawa Jezus naucza: „Słyszeliście, że powiedziano: Oko za oko i ząb za ząb! A Ja wam powiadam: Nie stawiajcie oporu złemu, lecz jeśli cię kto uderzy w prawy policzek, nadstaw mu i drugi!” (Mt 5,38 i n.). Uderzenie w policzek

²⁷ Por. J. Zabielski, *Przemoc współczesnego świata a chrześcijańska cnota męstwa...*, s. 205.

(zwłaszcza prawy) było wielką zniewagą. Jezus w tym nakazie karze całkowicie wyrzec się przemocy. Pełne nawrócenie do Boga łączy się z radykalną zmianą postępowania – na wzór Mistrza. Uczni Jezuza powinien zrezygnować z przemocy, co Mistrz zaznacza również w opisie rozesłania (por. Łk 9,3; Mt 10,9 i n.). Jezus wskazuje, aby uczniowie nie zabierali ze sobą nawet laski, która mogłaby służyć do obrony. Jest to motyw demonstracyjnej rezygnacji z przemocy wobec ewentualnych zagrożeń²⁸.

Celem życia bez przemocy jest przemiana świata. Chodzi o to, aby przerwać łańcuch przemocy²⁹. Ten nowy sposób życia powinien być realizowany w nowym ludzie Bożym, w założonym przez Chrystusa Kościele. Przemiana świata powinna dokonywać się nie tyle przez apele, kazania czy umoralnianie, co przez dawanie świadectwa³⁰. Dlatego uczniowie Chrystusa powinni odkryć właściwy kierunek działania, zgodny z najwyższą normą Bożego prawa, zgodny z Chrystusowym przykazaniem miłości³¹.

„Nie stawiać oporu złemu” nie oznacza zniesienia przez Chrystusa zasady sprawiedliwości ani obrony koniecznej. Hiperbola dotycząca „nadstawienia drugiego policzka” jest wezwaniem do odpowiadania dobrem na zło. Jest tu zawarte wezwanie do przełamywania w sobie pychy i egoizmu w sytuacji przemocy, do kierowania się cierpliwością i szacunkiem nawet do tego bliźniego, który dopuszcza się krzywdy wobec nas³².

Poprzez tę zasadę Jezus Chrystus wskazuje, że odpłacanie złem za zło powoduje jedynie większą eskalację zła, takie postępowanie prowadzi dalsze zło, które jest w stanie przewyciężyć jedynie prawdziwa miłość. Jezus uczy o miłości i ofierze. Sam daje również o tym świadectwo własnym życiem. Stąd wyrzeczenie się przez Niego przemocy nie budzi żadnych wątpliwości. Jednocześnie uderzony przez sługę najwyższego kapłana nie nadstawia drugiej strony

²⁸ Por. M. Machinek, *Biblijno-patrystyczne podstawy radykalnego pacyfizmu...*, s. 236; D. Adamczyk, *Przemoc w ujęciu biblijno-teologicznym...*, s. 588.

²⁹ Por. A. Świderkówna, *Od Kaina i Abła do Golgoty*, [w:] *Dramat przemocy w historycznej perspektywie*, red. J. Chrobaczyński, W. Wrzesiński, Kraków 2004, s. 97.

³⁰ Por. M. Machinek, *Biblijno-patrystyczne podstawy radykalnego pacyfizmu...*, s. 236 i n.

³¹ Por. J. Zabielski, *Przemoc współczesnego świata a chrześcijańska cnota męstwa...*, s. 205.

³² Por. tamże, s. 205 i n.; D. Adamczyk, *Przemoc w ujęciu biblijno-teologicznym...*, s. 589.

twarży, lecz broni się: „Jeżeli źle powiedziałem, udowodnij, co było złego. A jeżeli dobrze, to dlaczego Mnie bijesz?” (J 18,23).

Chrześcijanin powinien kierować się w życiu przykazaniem miłości. Jezus Chrystus uczy, jak żyć, aby pozbyć się w swoim wnętrzu tego, co stanowi przeszkodę dla miłowania, aby wyzbyć się pychy i kochać tak, jak On³³. Miłość jest najlepszym sposobem pojednania ofiary z dopuszczającym się przemocy, czego przykłady są już w Starym Testamencie: spotkanie Jakuba i Ezawa (por. Rdz 33), Józefa z braćmi (por. Rdz 45) czy Dawida i Saula na pustyni (por. 1 Sm 26). Warto przywołać również słowa Jana Pawła II, który wskazuje, że „ten, kto przebacza, i ten, który dostępuje przebaczenia, spotykają się z sobą w jednym zasadniczym punkcie: tym punktem jest godność, czyli istotna wartość człowieka, która nie może być zagubiona”³⁴.

Królestwa Bożego nie ustanawia się przy użyciu siły. Nie można odpowiadać przemocą na przemoc. Jezus kładzie zatem kres starotestamentowemu prawu talionu. Na zło należy odpowiadać dobrem i w ten sposób odpiierać zło³⁵. Nowotestamentowa zasada: „Nie daj się zwyciężyć złu, ale zło dobrem zwyciężaj!” (Rz 12,21), stanowi ideał życia chrześcijańskiego. Walka ze złem i jego rugowanie ze świata jest możliwe tylko poprzez czynienie dobra. Nie można zatem przemocy zwyciężać przemocą, prowadzi to do zwiększenia się zła³⁶. Już w Starym Testamencie mędrzec napomina: „Czym jest pożądanie eunucha, by dziewczynę pozbawić dziewictwa, tym jest przeprowadzanie sprawiedliwości przemocą” (Syr 20,4). W Nowym Testamencie Paweł wskazuje: „Nikomus złem za zło nie odpłacajcie” (Rz 12,17).

Przewyciężenie przemocy domaga się radykalnego jej ograniczenia i życia bez jej stosowania. Przemocowe zachowania wprowadzają nieład w życiu człowieka, które powinno być ukierunkowane na pełnienie woli Bożej w kontekście rozwoju opartego na najwyższym przykazaniu, miłości Boga i bliźniego. Życie człowieka w tej perspektywie powinno stanowić pomnażanie uniwersalnych wartości ogólnoludzkich³⁷. Nieład spowodowany zachowaniami przemoco-

³³ Por. J. Śledzianowski, *Wychowanie wobec przemocy*, Kielce 2004, s. 14–24.

³⁴ Jan Paweł II, Encyklika *Dives in misericordia*, Rzym 1980, p. 14.

³⁵ Por. A. Grabner-Haider, *Przemoc*, [w:] *Praktyczny słownik biblijny*, red. tenże, Warszawa 1994, kol. 1074 i n.

³⁶ Por. D. Adamczyk, *Przemoc w ujęciu biblijno-teologicznym...*, s. 589.

³⁷ Por. A. Grabner-Haider, *Przemoc...*, kol. 1075.

wymi stanowi poważną przeszkodę dla rozwoju królestwa Bożego. Przemoc uniemożliwia jego przyjmowanie, dlatego Jezus mówi o „nadstawianiu drugiego policzka”. Przywraca w ten sposób znaczenie prawdziwych wartości, zatraconych w dawnym porządku³⁸.

Wobec treści zawartej w tekście z Mt 5,39 o „nadstawieniu drugiego policzka” należy stwierdzić, że ta nauka nie jest normą obowiązującą obligatoryjnie w każdej sytuacji. Nie sprzeciwia się bowiem aktywnej walce chrześcijanina z niesprawiedliwością. Oto sam Jezus daje tego przykład, wypędzając kupczących ze świątyni (por. Mt 21,12 i n.), która nie jest miejscem do tego przeznaczonym, a zwyczajowo zostało to wprowadzone. Jezus zdecydowanie przeciwstawia się owym zwyczajom. Jak sam bowiem naucza, nie przyszedł po to, aby nieść uludę pokoju, lecz zachęca do aktywności: „Nie sądzicie, że przyszedłem pokój przynieść na ziemię. Nie przyszedłem przynieść pokoju, ale miecz” (Mt 10,34). Jest to czynny sprzeciw Jezusa wobec ustalonego zwyczajowo porządku. Niesprawiedliwość w obliczu rzeczywistości królestwa Bożego domaga się czynnej reakcji uczniów Chrystusa³⁹.

Zasady o „nadstawianiu drugiego policzka” nie można zatem rozumieć jako biernego poddawania się czy tolerowania niesprawiedliwości. Świadczą o tym czyny Jezusa, a także postępowanie Pawła⁴⁰ (por. Dz 16,37; 22,25-29, 25,10-12). Jednocześnie postawa Jezusa uczy, że trzeba niekiedy zgodzić się być ofiarą gwałtu. On sam nie chciał wprowadzać królestwa Bożego gwałtem, przy użyciu siły. Nawet w niebezpieczeństwie śmierci odrzuca przemoc zaproponowaną przez uczniów w Jego obronie. W tak trudnej po ludzku sytuacji okazuje wspaniałomyślność wobec swojego wroga, którego uzdrawia (por. Łk 22,49 i n.).

Przemoc wobec Jezusa sięga aż po krzyż. Kiedy konał, był obrzucany wyzwiskami, drwiono z Niego i wyśmiewano Go, był ofiarą niesłusznych zniewag. Pomimo ogromnego cierpienia zachował postawę pełną godności (por. Mt 27,32-50). Całkowite zaufanie Bogu i wypełnienie Jego woli aż do końca potwierdza słowami z krzyża: „Ojcze, w Twoje ręce powierzam ducha mego” (Łk 23,46b), a także: „Pragnę” (J 19,28b) oraz „Wykonało się” (w. 30b). Autor natchniony

³⁸ Por. D. Adamczyk, *Przemoc w ujęciu biblijno-teologicznym...*, s. 589.

³⁹ Por. X. Leon-Dufour, *Przemoc...*, s. 812.

⁴⁰ Por. J. Homerski, *Ewangelia według świętego Mateusza...*, s. 140.

podkreśla, że Jezus wypowiada te słowa „świadom, że już wszystko się dokonało, aby się wypełniło Pismo” (w. 28a).

W osobie Jezusa Chrystusa cierpienie zyskuje nowe znaczenie, zostaje niejako przetworzone. Cierpienie może mieć wartość, w postawie Jezusa ma ono wartość zbawczą. Przemoc zaś zostaje obnażona, okazuje się bezsilna, nawet ta, która prowadzi do śmierci. Jeszcze raz Bóg reaguje na przemoc w sposób wolny od przemocy i odnosi spektakularne zwycięstwo – zmartwychwstaje. W tej perspektywie Paweł pyta: „Gdzież jest, o śmierci, twoje zwycięstwo? Gdzież jest, o śmierci, twój oścień?” (1 Kor 15,55). Przemoc, nawet prowadząca do śmierci ofiary, a także sama śmierć, tracą w ten sposób swoją moc niszycielską⁴¹.

Pogłębiona refleksja nad przemocą powinna opierać się na przesłaniu historiozbawczego sensu wydarzenia krzyża Chrystusowego. Tu dopiero jest w pełni dostrzegalna niemoc przemocy oraz radykalne opowiedzenie się Boga-Miłości po stronie ofiary. Jak powie Jan Paweł II:

Jeżeli w dziejach ludzkich obecne jest cierpienie, to Jego [Jezusa] wszechmoc musi okazać się wszechmocą uniżenia przez krzyż. Zgorszenie krzyża pozostaje kluczem do otwarcia wielkiej tajemnicy cierpienia, która należy tak organicznie do dziejów człowieka. [...] ukrzyżowany Chrystus jest jakimś dowodem solidarności Boga z cierpiącym człowiekiem. Bóg staje po stronie człowieka. Staje w sposób radykalny⁴².

Miłość bliźniego i miłość nieprzyjaciół, wynikająca z miłości Boga, na wzór Jezusa Chrystusa, oznacza przemianę dotychczasowej egzystencji człowieka i społeczności. Przewyciężenie przemocy dokonuje się poprzez trud niestosowania przemocy w perspektywie wolności i miłości. To prowadzi do doświadczenia pełni człowieczeństwa. W tym kontekście powstrzymanie się od przemocy jest twórczym aktem pokoju, sprawiedliwości, miłości. Stawianie oporu przemocy jest wymogiem ewangelicznym. Może to oznaczać zgodę

⁴¹ Por. W. Chrostowski, *Przemoc i gwałt w Piśmie Świętym...*, s. 95; J. Niewiadomski, *Dramat przemocy. Perspektywa religioznawcza i teologiczna*, [w:] *Dramat przemocy w historycznej perspektywie...*, s. 111; D. Adamczyk, *Przemoc w ujęciu biblijno-teologicznym...*, s. 590.

⁴² Jan Paweł II, *Przekroczyć próg nadziei...*, s. 63.

na przyjęcie losu ofiary, krzyża, a nawet na śmierć, gdyż w ostateczności naśladowanie Chrystusa prowadzi do męczeństwa⁴³.

3. Uprawniona obrona

Jezus Chrystus wprowadza nowy porządek i w perspektywie królestwa Bożego domaga się przebaczenia oraz miłowania nieprzyjaciół. Sam nie daje się sprowokować, aby stosować przemoc. Nie potępia jednocześnie obrony przed agresorem⁴⁴. Wskazania ewangeliczne nie zobowiązują do odrzucenia stosownej obrony. Zalecana przez Jezusa całkowita rezygnacja z przemocy, nie jest tożsama z postawą bierności, zobojętnienia wobec przemocy, agresji i gwałtu dokonywanego na bezbronnych. Rezygnacja z przemocy nie jest też jakimś rodzajem naiwności, bezradności czy niezaradności. W sytuacji zagrożenia potrzeba pełnej mobilizacji wszystkich sił ludzkich i społecznych, aby obronić tych, którzy znajdują się w niebezpieczeństwie⁴⁵.

Obrona jest uprawniona wszędzie tam, gdzie zagrożony jest człowiek. Jest to związane z piątym przykazaniem Dekalogu, które ma na celu ochronę ludzkiego życia.

Życie ludzkie jest święte, ponieważ od samego początku domaga się „stwórczego działania Boga” i pozostaje na zawsze w specjalnym odniesieniu do Stwórcy, jedynego swego celu. Sam Bóg jest Panem życia, od jego początku aż do końca. Nikt, w żadnej sytuacji, nie może rościć sobie prawa do bezpośredniego niszczenia niewinnej istoty ludzkiej⁴⁶.

Już w Księdze Rodzaju znajduje się przestroga: „[Jeśli] kto przeleje krew ludzką, przez ludzi ma być przelana krew jego, bo człowiek został stworzony na obraz Boga” (9,6). W Księdze Wyjścia jest doprecyzowanie zakazu zawartego w piątym przykazaniu Dekalogu: „nie

⁴³ Por. A. Grabner-Haider, *Przemoc...*, kol. 1075.

⁴⁴ Por. J. Zabielski, *Przemoc współczesnego świata a chrześcijańska cnota męstwa...*, s. 205.

⁴⁵ Por. D. Adamczyk, *Przemoc w ujęciu biblijno-teologicznym...*, s. 591.

⁴⁶ *Katechizm Kościoła Katolickiego*, p. 2258. Por. *Wstęp*, [w:] Kongregacja Nauki Wiary, *Instrukcja o szacunku dla rodzącego się życia ludzkiego i o godności jego przekazywania. Odpowiedzi na niektóre aktualne zagadnienia* *Donum vitae*, Rzym 1987, p. 5.

wydasz wyroku śmierci na niewinnego i sprawiedliwego” (23,7b). Jezus Chrystus w Kazaniu na Górze uszczegóławia to przykazanie i zakazuje gniewu, nienawiści i odwetu (Mt 5,21 i n.)⁴⁷.

W kontekście świętości ludzkiego życia należy postrzegać jego obronę. Celem jest ochrona życia i zdrowia. W sytuacji uprawnionej obrony zamierzonym celem jest zachowanie własnego życia⁴⁸. Obrona wynika z miłości samego siebie, która jest podstawową zasadą moralności. Jan Paweł II pisze: „Nie ulega wątpliwości, że wewnętrzna wartość życia oraz obowiązek miłości samego siebie w takiej samej mierze jak innych są podstawą do autentycznego prawa do obrony własnej”⁴⁹. Jak najbardziej uprawnione jest zatem domaganie się przestrzegania własnego prawa do życia⁵⁰.

A zatem:

Kto broni swojego życia, nie jest winny zabójstwa, nawet jeśli jest zmuszony zadać swemu napastnikowi śmiertelny cios. Jeśli ktoś w obronie własnego życia używa większej siły, niż potrzeba, będzie to niegodziwe. Dozwolona jest natomiast samoobrona, w której ktoś w sposób umiarkowany odpiera przemoc... Nie jest natomiast konieczne do zbawienia, by ktoś celem uniknięcia śmierci napastnika zaniechał czynności potrzebnej do należytej samoobrony, gdyż człowiek powinien bardziej troszczyć się o własne życie, niż o życie cudze⁵¹.

Warto zaznaczyć, że chodzi tu o prawo do obrony, a nie o obowiązek. Można zatem z niej zrezygnować. Może to być motywowane miłością heroiczną wobec napastnika, nigdy zaś pogardą dla własnego życia. Prawo do obrony staje się jednak obowiązkiem, gdy ktoś jest odpowiedzialny za życie drugiego człowieka⁵². W takiej sytuacji nie można zaniechać obrony koniecznej. Chodzi również o ochronę dobra wspólnego. „Obrona dobra wspólnego wymaga, aby niesprawiedliwy napastnik został pozbawiony możliwości

⁴⁷ Por. *Katechizm Kościoła Katolickiego...*, p. 2259–2262.

⁴⁸ Por. tamże, p. 2263.

⁴⁹ Jan Paweł II, Encyklika *Evangelium vitae*, Rzym 1995, p. 55.

⁵⁰ Por. *Katechizm Kościoła Katolickiego...*, p. 2264; D. Adamczyk, *Przemoc w ujęciu biblijno-teologicznym...*, s. 591.

⁵¹ *Katechizm Kościoła Katolickiego...*, p. 2264.

⁵² Por. J. Troszka, *Moralność życia cielesnego*, Poznań 1999, s. 62; D. Adamczyk, *Przemoc w ujęciu biblijno-teologicznym...*, s. 591.

wyrządzania szkody. Z tej racji prawowita władza ma obowiązek uciec się nawet do broni, aby odeprzeć napadających na wspólnotę cywilną powierzoną jej odpowiedzialności”⁵³.

W obronie koniecznej należy stosować właściwą miarę, która będzie proporcjonalna do zagrożenia. Istotą obrony koniecznej jest zneutralizowanie zagrożenia. Celem osoby broniącej się jest odsunięcie zagrożenia, unieszkodliwienie agresora. Jeżeli natomiast do obrony własnego życia wykorzystuje się siłę większą, niż jest potrzebna, wówczas taki czyn jest niegodziwy. Napastnika obozwardnionego lub odstraszonoego nie można atakować⁵⁴.

Obrona może jednak pociągnąć za sobą podwójny skutek: zachowanie swojego życia, ale również zabicie napastnika. „Z samoobrony... może wyniknąć dwojaki skutek: zachowanie własnego życia oraz zabójstwo napastnika... Pierwszy zamierzony, a drugi nie zamierzony”⁵⁵. Człowiek w sensie moralnym jest odpowiedzialny tylko za działanie zamierzone. Stąd za śmierć napastnika w sytuacji obrony koniecznej odpowiedzialność ponosi sam napastnik, który sprowokował tę sytuację. Należy doprecyzować, że obrona konieczna dotyczy zagrożenia aktualnego, mającego miejsce „tu i teraz”, gdy osoba zagrożona nie może liczyć w żaden sposób na obronę ze strony władzy publicznej. Obroną konieczną nie jest zaś działanie wymierzone w potencjalnego tylko napastnika ani działanie uprzedzające zagrożenie, czy też działanie następcze jako zemsta⁵⁶.

Słuszna obrona nie może nigdy opierać się na poczuciu zemsty lub na nienawiści czy intencji zabicia agresora. Zamierzeniem jest obrona własnego życia. Nie wyklucza to skutku niezamierzonego w trakcie bronięcia się, jakim może być ewentualne uszkodzenie czy nawet śmierć napastnika. Należy dodać, że nie jest przy tym ważne, czy napastnik jest poczytalny, chory psychicznie czy pod wpływem substancji odurzających. Prawo do obrony stosuje się

⁵³ *Katechizm Kościoła Katolickiego...*, p. 2265; *Katechizm Kościoła Katolickiego. Corrigenda*, Poprawki naniesione przez Kongregację Nauki Wiary, Poznań 1998, p. 2265.

⁵⁴ Szerzej zob.: J. Nagórny, *Oko za oko? Etyczne aspekty dopuszczalności użycia siły*, [w:] *Agresja i przemoc w świetle nauk przyrodniczych i humanistycznych*, red. M. Machinek, Olsztyn 2002, s. 225–257; tenże, *Prawo do słusznej obrony*, [w:] *Wojna – sprawiedliwa? Przesłanie moralne Kościoła*, red. J. Nagórny, M. Pokrywka, Lublin 2003, s. 53–102.

⁵⁵ *Katechizm Kościoła Katolickiego...*, p. 2263.

⁵⁶ Por. J. Troszka, *Moralność życia cielesnego...*, s. 61.

w sytuacji obiektywnej niesprawiedliwej agresji i nie jest ono zależne od subiektywnej winy agresora⁵⁷.

W aktualnej sytuacji naruszania wolności osobistej, naruszania godności człowieka i gwałcenia jego podstawowych praw osobowych, w miarę możliwości i z zachowaniem zasad bezpieczeństwa własnego życia, należy przyjąć z pomocą. Zawsze wolno, w granicach słusznej obrony, bronić siebie oraz innych przed łamaniem fundamentalnych praw człowieka i stawić opór temu, co nieludzkie. Nie jest to jednak w żadnym razie prawo do stosowania przemocy i odpowiadania złem na zło⁵⁸.

4. W trosce o mężne naśladowanie Chrystusa

Jezus Chrystus jest najwyższą miarą i wzorem postępowania człowieka. Ten Mistrz i Nauczyciel dla swych uczniów jest nieustannym zaproszeniem, apelem i wezwaniem również dla ludzi żyjących współcześnie. Jego wymagające nauczanie oraz życie i postępowanie stanowi apel zobowiązujący do naśladowania. Jego osoba jest powołaniem dla wszystkich ludzi. Upodobnienie się do Chrystusa polega na kroczeniu drogą miłości aż po śmierć krzyżową⁵⁹. Jezus mówi: „Kto chce pójść za Mną, niech się zaprze samego siebie, niech weźmie krzyż swój i niech Mnie naśladuje” (Mt 16,24).

Do naśladowania Jezusa szczególnie ważna i potrzebna jest cnota męstwa. To jedna z cnót kardynalnych, które odgrywają kluczową rolę w ludzkim życiu. Cnota męstwa oznacza postawę wytrwałości i stałości w dążeniu do dobra oraz siły wobec trudności i przeciwności życiowych. Męstwo oznacza cierpliwość, ponieważ „opanowuje zniechęcenie powstające na skutek długotrwałego i natrętnego działania zła”⁶⁰. Ponadto, jako sprawność moralna, umacnia człowieka w opieraniu się pokusom, a także uzdalnia do przezwyciężenia

⁵⁷ Por. tamże, s. 62; D. Adamczyk, *Przemoc w ujęciu biblijno-teologicznym...*, s. 592.

⁵⁸ Por. A. Grabner-Haider, *Opór*, [w:] *Praktyczny słownik biblijny...*, kol. 901 i n.; P. Góralczyk, *Przemoc sama w sobie jest irracjonalna i absurdalna*, [w:] *Przemoc i terror...*, s. 153.

⁵⁹ Por. C. Thomasen, *Naśladować*, [w:] *Praktyczny słownik biblijny...*, kol. 790; S. Olejnik, *Teologia moralna fundamentalna*, Włocławek 1998, s. 104.

⁶⁰ W. Chudy, J.W. Gałkowski, *Cnoty kardynalne*, [w:] *Katolicyzm A-Z*, red. Z. Pawlak, Poznań 1994, s. 55.

strachu oraz do wyrzeczenia i ofiary, nawet za cenę życia w obronie słusznej sprawy.

Jezus, mówiąc o przeciwnościach, jakie czekają Jego uczniów, zachęca do odwagi: „Na świecie doznacie ucisku, ale miejcie odwagę. Jam zwyciężył świat” (J 16,33). Postawa męstwa w życiu jest postawą rozumnie odważną w obliczu niebezpieczeństwa. Męstwo jest nie tylko osobistą odwagą, ale przede wszystkim wiąże się ze świadomością własnej tożsamości. Cnota ta nie jest tożsama z nieodczuwaniem strachu (taka sytuacja może być bowiem wyrazem ignorancji, niewrażliwości czy choroby psychicznej). Męstwo jest właściwą postawą człowieka pomimo odczuwanego strachu. Człowiek mężny jest zdolny do wyrzeczeń, ale jednocześnie nie działa pochopnie, nieroztropnie, nie naraża życia niepotrzebnie, lecz jest gotowy je poświęcić dla wyższych celów. Cnota męstwa to nie lekko-myślna i bezsensowna brawura. Powinna ona być w życiu człowieka podporządkowana roztropności⁶¹.

Wobec przemocy postawa męstwa jest bardzo pożądana. Umożliwia człowiekowi godne zachowanie się i wyjście z trudnej sytuacji. Pomaga w tym naturalna siła życia człowieka, której wykorzystanie następuje w sytuacji oburzenia na niesprawiedliwość i pojawiające się zagrożenie⁶². W obliczu trudności życiowych nie można rezygnować z dążenia ku szczytnym ideałom ani poddawać się zniechęceniu⁶³. Trzeba dostrzec sens własnej egzystencji oraz uwierzyć w możliwość duchowego zapanowania nad niesprzyjającą sytuacją. Wymaga to odwagi w działaniu oraz konsekwentnego zawierzenia Bogu⁶⁴.

Zdając sobie sprawę z trudności życiowych, należy dążyć do wyrabiania w sobie cnoty męstwa. Dotyczy to zwłaszcza cierpiących ofiar przemocy. Jest to odważne znoszenie swego losu, które domaga się również podejmowania działań obronnych. Rezygnacja zaś z walki z przeciwnościami losu, agresją i gwałtem doprowadza do wewnętrzne-ego rozgoryczenia, poczucia zdrady samego siebie⁶⁵.

⁶¹ Por. K. Rahner, H. Vorgrimler, *Mały słownik teologiczny*, Warszawa 1987, kol. 234; J. Zabielski, *Przemoc współczesnego świata a chrześcijańska cnota męstwa...*, s. 206 i n.; D. Adamczyk, *Przemoc w ujęciu biblijno-teologicznym...*, s. 592.

⁶² Por. J. Zabielski, *Przemoc współczesnego świata a chrześcijańska cnota męstwa...*, s. 209; W. Bołoz, *Teologiczno-etyczne implikacje agresji*, [w:] *Przemoc i terror...*, s. 117.

⁶³ Por. H. Łuczak, *Odpowiedzialność chrześcijańska*, Wrocław 1992, s. 186.

⁶⁴ Por. D. Adamczyk, *Przemoc w ujęciu biblijno-teologicznym...*, s. 593.

⁶⁵ Por. H. Łuczak, *Odpowiedzialność chrześcijańska...*, s. 187.

Troszcząc się o mężne naśladowanie Chrystusa w życiu, trzeba szukać w Nim duchowego wsparcia. To Jezus Chrystusa bowiem umacnia i pociesza człowieka w trudnych sytuacjach. Dokonane przez Niego dzieło odkupienia nie pozbawia ludzkiego losu trudu, cierpienia, tragizmu. Jezus Odkupiciel jednocześnie zapewnia, że razem z człowiekiem będzie dźwigał krzyż życia ziemskiego, udzielając wsparcia swoją łaską. Z tego wynika, że człowiek, zwłaszcza chrześcijanin, nie powinien poddawać się pesymizmowi, zniechęceniu, czy załamaniu, lecz z radością przyjmować krzyż i podejmować wyzwania losu⁶⁶.

* * *

Biblijno-teologiczne ujęcie zagadnienia przemocy przedstawione w kontekście prawa miłości ukazuje fakt powszechności zjawiska przemocy, opisanej w Piśmie Świętym. Istotne jest jednak rozumienie tych obrazów biblijnych na przestrzeni dziejów, w kontekście sytuacji, w jakiej znajdują się społeczności i na jakim są poziomie rozwoju po grzechu pierworodnym. Przemoc jest bowiem skutkiem grzechu. Zwłaszcza w Starym Testamencie jest to związane z oczyszczaniem w człowieku obrazu Boga, czego zawsze człowiek potrzebuje.

Optymistyczny jest fakt, że Bóg, który jest Miłością, przeciwstawia się przemocy. W sposób wyraźniejszy można to dostrzec w Nowym Testamencie, co jest związane z przyniesioną przez Jezusa Chrystusa pełnią objawienia. Przemoc jest tymczasowa, nie miała miejsca na początku, przed grzechem pierwszych rodziców, nie będzie jej również w czasach pełni królestwa Bożego, jak to jest zapowiadane w wizjach eschatologicznych.

Rozwój królestwa Bożego dokonuje się już teraz i domaga się przebaczenia oraz miłowania nieprzyjaciół. Dlatego Jezus Chrystus proklamuje całkowite wyrzeczenie się przemocy, czego przykład daje własnym życiem. Z miłości do człowieka składa ofiarę ze swojego życia, bez stawiania oporu. Zmartwychwstanie potwierdza prawdziwość głoszonej przez Jezusa doktryny⁶⁷.

Jezusowe wezwanie do „nadstawiania drugiego policzka” w kontekście przykazania miłości każdego człowieka dotyczy całkowitego

⁶⁶ Por. tamże; D. Adamczyk, *Przemoc w ujęciu biblijno-teologicznym...*, s. 593.

⁶⁷ Por. tamże.

zrezygnowania z jakiegokolwiek formy przemocy, lecz nie sprzeciwia się ono prawu człowieka do obrony. Niedopuszczalne jest bowiem naruszanie integralności cielesnej drugiego człowieka ani jakiegokolwiek formy fizycznego czy psychicznego znęcania się. Naganne jest także słowne uwłaczanie dobremu imieniu bliźniego (por. Mt 5,21 i n.).

Wzór osobowy Jezusa Chrystusa obliguje człowieka współczesnego do naśladowania Jego postawy wobec drugiego człowieka. Ważna jest przy tym świadomość znaczenia cnoty męstwa i jej kształtowania w życiu. W sytuacji zagrożenia męstwo pomaga ochronić dobro własne oraz dobro napastnika. Sensem życia człowieka jest miłość Boga i bliźniego, jak samego siebie. To jest kwintesencja chrześcijaństwa i jednocześnie najlepsza, najwłaściwsza zasada w relacjach międzyludzkich. W ten sposób buduje się królestwo Boże już w doczesności. Z tego wynika ogromne wyzwanie dla każdego człowieka, zwłaszcza zaś dla uczniów Chrystusa, aby własnym życiem, swoją postawą wobec innych, naśladować Jezusa Chrystusa i tym samym stawać się znakiem zwyciężania dobra nad złem.

Rozdział II

Przemoc domowa

Przemoc jest zjawiskiem powszechnym, które w mniejszym lub większym stopniu dotyka każdego człowieka. Przemoc to nie tylko fizyczne znęcanie się nad drugim człowiekiem. Może ona przybierać również inne, mniej znane formy, stąd przemoc można doświadczać w miejscu pracy (np. mobbing), w szkole, ale też coraz popularniejsza się staje ta obecna w sieci (cyberprzemoc). Niepokojącym zjawiskiem i problemem społecznym jest przemoc w rodzinie. Coraz większe jej nasilenie obserwuje się w miarę rozwoju cywilizacji. W Polsce zjawisko przemocy w rodzinie jest dość powszechne i trudno określić jego rozmiary, jego skala jest wciąż niedoszacowana, a wykrywalność niedostateczna. Akty przemocy mają miejsce przeważnie w zamkniętym kręgu rodziny i są wstydliwie skrywane. Przemoc domowa nigdy nie jest jednorazowa, to proces rozwijający się i trwający przez pewien czas.

Każdy człowiek może stać się uczestnikiem relacji opartych na przemocy, gdyż, zdaniem J. Mellibrudy, spotykając się z nią, zawsze odgrywamy jedną z trzech ról: ofiary, sprawcy lub świadka¹. Paradoksalnie w społeczeństwie istnieje większa tolerancja dla stosowania przemocy wobec bliskich, niż gdy pojawia się ona ze strony obcych. Teza poparta jest wynikami badań, na jakie powołuje się S.D. Herzberger, stanowiącymi, że przemoc w rodzinie jest traktowana jako zjawisko mniej poważne niż przemoc poza rodziną².

Sprawcy przemocy łatwiej jest rozładować napięcie w domu, gdzie nie ma wyraźnie określonej kontroli społecznej i prawnej. Ponadto bardzo często obarczają ofiary winą za swój gniew i przybijają im odpowiedzialność za swoje agresywne zachowanie. Wśród

¹ Por. J. Mellibruda, *Patrząc na przemoc*, „Świat Problemów” 1996, nr 5, s. 8.

² Por. S.D. Herzberger, *Przemoc domowa. Perspektywa psychologii społecznej*, przeł. E. Bielawska-Batorowicz, Warszawa 2002, s. 53.

sprawców obserwowany jest wyraźny brak empatii w stosunku do ofiary³. Sprawcy stosują przemoc w sposób przemyślany. Swoim zachowaniem dążą do zadania cierpienia. W ten sposób wykorzystują posiadaną wiedzę na temat bliskiej osoby. Często mają świadomość tego, jakie zachowania dotkliwie ją zranią. Dodaje im to odwagi i siły, a to z kolei potęguje przemoc w rodzinie⁴.

Ze względu na aktualność problemu przemocy w rodzinie warto poświęcić mu więcej uwagi. W tym celu należy najpierw zdefiniować pojęcie przemocy w rodzinie, następnie przedstawić jej formy i fazy oraz przyczyny, konsekwencje i mechanizmy. Już na wstępie trzeba jednak podkreślić, iż najczęściej odbywa się ona w domu i może być stosowana wobec wszystkich domowników.

I. Ujęcia definicyjne

W literaturze przedmiotu można zauważyć trzy podstawowe kryteria definicyjne przemocy, ze względu na: rodzaje zachowania⁵, intencje⁶, skutki⁷. Definicje odnoszące się do pierwszego kryterium – rodzaju zachowania, są wąskie. R.G. Geen definiuje przemoc jako „silne oddziaływanie na osobę lub własność w celu zniszczenia, ukarania lub kontroli”⁸. Przemoc polega na:

świadomym wywieraniu presji na słabszą jednostkę lub grupę, na wykorzystywaniu własnej przewagi fizycznej lub psychicznej. Wiąże się także z fizycznym i psychicznym przymusem, z działaniem wbrew woli jednostki i na jej szkodę. Rozważając pojęcie przemocy, podkre-

³ Por. K. Browne, M. Herbert, *Zapobieganie przemocy w rodzinie*, przeł. M. Babiuch, Warszawa 1999, s. 93–94.

⁴ Por. M. Stożek, *Przemoc w rodzinie. Zapobieganie w świetle przepisów prawa*, Warszawa 2009, s. 69–70.

⁵ Por. J. Archer, K.D. Browne, *Concepts and approaches to the study of aggression*, [w:] *Human aggression: Naturalistic approaches*, eds. J. Archer, K.D. Browne, London 1989, s. 12–14.

⁶ Por. A. Böttger, *Und dann ging so "ne Rauferei los". Eine qualitative Studie zur Gewaltan Schulen*, [w:] *Forschung über Gewalt an Schulen*, Hrsg. H.G. Holtappels, W. Heitmeyer, W. Melzer, K.J. Tillmann, Weinheim 1999, s. 158.

⁷ Por. K.D. Browne, M. Herbert, *Zapobieganie przemocy w rodzinie...*, s. 22 i n.

⁸ R.G. Geen, *Aggression and antisocial behavior*, [w:] *The handbook of social psychology*, eds. D.T. Gilbert, S.T. Fiske, G. Lindzey, New York 1998, s. 321.

śla się, że nie wolno zapomnieć o intencjach działania, ale też należy uwzględnić ich intensywność⁹.

Przy wyjaśnieniu kryterium intencji działania sprawcy konstruuje się trudno mierzalne definicje. R.J. Gelles i C.P. Cornell ujmują przemoc jako „akt przeprowadzony z zamiarem spowodowania cierpienia fizycznego czy krzywdy innej osoby albo postrzegany jako wiedziony taką intencją”¹⁰. Proponuje się także odróżniać akty „normalnej przemocy” od „nadużywania przemocy” (przemocy niedopuszczalnej). „Normalna przemoc” obejmuje: kląpsy, popychanie, poszturchiwanie, czyli zachowania, które występują nagminnie i są dopuszczalne w trakcie sporów rodzinnych. Nadużywanie przemocy to: uderzanie pięścią, kopanie, gryzienie, duszenie, oparzenie, pobicie, pchnięcie nożem, strzelanie – czyny, które noszą ze sobą wysokie ryzyko wyrządzenia ofierze krzywdy¹¹.

Definicją mocno akcentującą skutki przemocy, szczególnie zahamowanie bądź przerwanie rozwoju ofiary, jest ta zaproponowana przez J. Kądzielę: „przemoc to takie wywieranie wpływu na ludzi, w wyniku którego ich aktualny poziom rozwoju somatycznego i duchowego jest mniejszy niż potencjalny poziom tego rozwoju”¹².

W literaturze przedmiotu przemoc w rodzinie doczekała się wielu różnych ujęć definicyjnych¹³. W celu określenia aktów przemocy wobec osób najbliższych stosuje się różne terminy: przemoc wewnątrzrodzinna, przemoc domowa, przemoc w rodzinie, wewnątrzmałżeńska, złe traktowanie, maltretowanie, znęcanie, krzywdzenie, nadużycie itp.¹⁴ Jedną z pierwszych definicji przemocy w rodzinie na polskim gruncie naukowym zaproponowała w 1992 roku Anna Lipowska-Teutsch, która pod tym pojęciem rozumiała „wszelkie odmiany złego traktowania tych członków rodziny, którzy nie są w stanie skutecznie się bronić”¹⁵. Przemoc w rodzinie, inaczej

⁹ J. Szurzykiewicz, *Agresja i przemoc w szkole. Uwarunkowania socjologiczne*, Warszawa 2000, s. 20.

¹⁰ R.J. Gelles, C.P. Cornell, *Intimate violence in families*, Beverly Hills 1990, s. 22.

¹¹ Por. tamże, s. 22 i n.

¹² J. Kądziela, *Badania nad pokojem. Teoria i jej zastosowanie*, Warszawa 1974, s. 62.

¹³ Por. K.D. Browne, M. Herbert, *Zapobieganie przemocy w rodzinie...*, s. 24; S.D. Herzberger, *Przemoc domowa. Perspektywa psychologii społecznej...*, s. 69.

¹⁴ Por. I. Pospiszyl, *Przemoc w rodzinie*, Warszawa 1994, s. 66.

¹⁵ A. Lipowska-Teutsch, *Przemoc w rodzinie*, Warszawa 1998, s. 6.

zwana przemocą domową, to nie tylko przemoc fizyczna, lecz także psychiczna, seksualna lub ekonomiczna¹⁶. Przemoc domowa to „zamierzone i wykorzystujące przewagę sił działanie przeciw członkowi rodziny, które narusza prawa i dobra osobiste, powoduje cierpienia i szkody”¹⁷.

Zdaniem H. Willemsa¹⁸ w analizie definicji przemocy wyróżnić można następujące treści jakościowe:

- restryktywne ujęcie przemocy, które odnosi się do zamierzonych fizycznych oddziaływań innych, przy czym zwraca się tu także uwagę na groźby użycia fizycznego przymusu. Ujęcie to dotyczy więc obserwowalnych zachowań i jako takie stosunkowo łatwo poddaje się naukowej analizie;
- pojęcie poszerzone o cechy psychicznej przemocy, które uwzględnia również poza fizycznym przymusem, obrażanie lub lekceważenie, czy też zachowania, które w zależności od osób dotkniętych oraz od kontekstu sytuacyjnego określane będą jako przemocowe, co wiąże się już z poważniejszymi trudnościami w procesie badawczym.

Ponadto w literaturze naukowej zwraca się uwagę na wąskie i szerokie rozumienie pojęcia przemocy w rodzinie. Pierwsze skoncentrowane jest na sferze fizycznej człowieka, drugie zaś – na oddziaływaniu na sferę psychiki jednostki¹⁹. Przemoc w rodzinie charakteryzuje się tym, że: jest intencjonalna i zamierzona, ma na celu kontrolowanie i podporządkowanie ofiary, siły są nierówne, ofiara jest słabsza, a sprawca silniejszy, narusza prawa i dobra osobiste, czyli sprawca narusza prawo ofiary m.in. do nietykalności, godności, szacunku, powoduje cierpienie i ból²⁰. Celem przemocy jest ograniczenie suwerenności ofiary, w taki sposób, aby swoje

¹⁶ Por. H.D. Sasal, *Przewodnik do procedury interwencji wobec przemocy w rodzinie*, Warszawa 2006, s. 29.

¹⁷ W. Badura-Madej, A. Dobrzyńska-Mesterhazy, *Przemoc w rodzinie. Interwencja kryzysowa i psychoterapia*, Kraków 2000, s. 12.

¹⁸ Por. H. Willems, *Jugendgewalt in der moderne Gesellschaft. Allgemeine Entwicklungen und Erklärungsansätze*, „Bildung und Wissenschaft, Zeitung der Gewerkschaft Erziehung und Wissenschaft Baden-Württemberg” 1993, Vol. 47 (2), s. 19.

¹⁹ Por. K. Krajewski, *O pojęciu przemocy w kryminologii*, Warszawa 1988, s. 75.

²⁰ Por. A. Nitsch-Osuch, A. Wardyn, K. Życińska, *Przemoc w rodzinie – rola lekarza rodzinnego w zapobieganiu i rozpoznawaniu patologii społecznych, ze szczególnym uwzględnieniem zespołu dziecka maltretowanego*, „Family Medicine & Primary Care Review” 2005, No. 2, s. 825 i n.

myśli i zachowania podporządkowała sprawcy²¹, oraz wywarcie określonego (szkodliwego) wpływu na nią.

Biorąc pod uwagę różne określenia przemocy w rodzinie, można uchwycić pewne występujące w nich elementy wspólne²²:

- przemoc związana jest z relacją z osobą bliską (współmałżonek), w której istnieje nierówny układ sił;
- dochodzi do wykorzystania władzy i siły fizycznej przez silniejszego w stosunku do słabszego;
- obie strony traktują siebie w sposób przedmiotowy;
- tym, co spaja związek, jest lęk ofiary – częściej kobiety, i manipulowanie tym lękiem przez mężczyznę, który nie liczy się z jej prawami, potrzebami i pragnieniami, a to, na czym mu zależy, to pełna kontrola nad sytuacją i poczucie władzy nad kobietą.

Do przemocy dochodzi, gdy spełnione zostaną cztery warunki²³:

- intencjonalne działanie lub zaniechanie działania – świadome, celowe wyrządzanie krzywdy bądź zaniechanie niezbędnego dla poszanowania godności partnera działania;
- wyraźna przewaga jednej osoby nad drugą – przemoc związana jest z bliską relacją, w której istnieje nierówny układ sił. Przewaga może wystąpić w dowolnej sferze, na przykład fizycznej, psychicznej, materialnej, społecznej, i jest wykorzystywana do podporządkowania partnera;
- naruszenie praw i dóbr osobistych partnera – oznacza przedmiotowe traktowanie, pomijanie potrzeb, życzeń, uczuć partnera;
- doświadczanie cierpienia i szkód przez osobę doznającą przemocy – konsekwencje krzywdzenia mogą być wymierne lub nie, natychmiastowe lub odroczone, widoczne bądź niedostrzegalne.

²¹ Por. M. Stożek, *Przemoc w rodzinie. Zapobieganie w świetle przepisów prawa...*, s. 15 i n.

²² Por. A. Dobrzyńska-Mesterhazy, *Przemoc w rodzinie: diagnoza i interwencja kryzysowa*, [w:] *Wybrane zagadnienia interwencji kryzysowej. Poradnik dla pracowników socjalnych*, red. W. Badura-Madej, Warszawa 1996, s. 117 i n.

²³ Por. H.D. Sasal, *Niebieskie karty*, Warszawa 1998, s. 17.

2. Formy i fazy zjawiska

Sprawca, aby zyskać przewagę nad ofiarą i pokazać jej swoją władzę, wybiera i stosuje różne formy przemocy. Wśród form przemocy w rodzinie wymienia się:

- przemoc fizyczną, która łączy się z naruszeniem nietykalności sfery ciała i jego uszkodzeniem. Może przybierać różnorodne postaci, takie jak: uderzenie, popychanie, gryzienie, kopanie, szarpanie, duszenie, oparzenie, ciągnięcie za włosy, ograniczenie swobody ruchów;
- przemoc psychiczną, która polega na zadawaniu cierpień przez kontrolowanie, ograniczanie i izolowanie ofiary. Przejawiać się może zastraszaniem, grożeniem wyrządzenia krzywdy, szantażowaniem, ciągłym niepokojeniem itp.;
- przemoc emocjonalną, obejmującą metody krzywdzenia, które dotyczą w sposób szczególny godności osobistej. Sprawca krytykuje ofiarę, poniża ją, obraża, podważa poczucie własnej wartości, oczernia lub lekceważy itp.;
- przemoc seksualną, na którą składają się takie działania sprawcy, jak: gwałt, pieszczoty, dotykanie narządów płciowych wbrew woli partnera, ale też poniżanie w sytuacjach intymnych, zmuszanie do oglądania obrazów o treści seksualnej itp.;
- przemoc materialną, która narusza prawo do dysponowania własnością, stawia ofiarę w stanie materialnej zależności. W praktyce oznacza to, że sprawca może pozbawiać ofiarę środków na utrzymanie, kontrolować jej wydatki czy niszczyć posiadane lub nabyte rzeczy;
- zaniedbanie – w formie niewłaściwego wypełniania obowiązku opieki w stosunku do osób bliskich i może przybierać postać porzucenia, pozbawiania pożywienia czy schronienia, nieudzielania pomocy w trudnościach czy chorobie²⁴.

Inną klasyfikację przemocy podaje L. Mellibruda²⁵, który biorąc pod uwagę stan emocji sprawców, wyróżnia przemoc:

²⁴ Por. K. Browne, M. Herbert, *Zapobieganie przemocy w rodzinie...*, s. 29 i n.; J. Mazur, *Przemoc w rodzinie – teoria i rzeczywistość*, Warszawa 2002, s. 34; M. Kuć, *Kryminologia*, Warszawa 2010, s. 77.

²⁵ Por. L. Mellibruda, *Wybrane problemy patologii życia rodzinnego*, [w:] *Psychologia. Podręcznik akademicki. Jednostka w społeczeństwie i elementy psychologii stosowanej*, red. J. Strelau, t. 2, Gdańsk 2003, s. 756.

- spontaniczną (gorącą) – łączącą się ze złością, gniewem, agresją, wściekłością, furią. Towarzyszą jej: krzyki, wyzwiska, zachowania gwałtowne, impulsywne, rękoczyny, kopanie. Zawsze związana jest z pragnieniem wywołania cierpienia i spowodowania szkód u drugiej osoby. Zwykle pojawia się nagle i stosunkowo szybko znika;
- instrumentalną (chłodną) – polegającą na realizowaniu specyficznego scenariusza, w który wpisane jest dokonanie zemsty, wtargnięcie na terytorium drugiego człowieka, będącego wytworem wyobraźni sprawcy, a czasem mającego swe źródło również w obyczajach i kulturze środowiskowej. Przemoc chłodna to dążenie do określonego celu, często z premedytacją. Chłodna przemoc wobec dzieci przybiera formę tak zwanych surowych i konsekwentnych metod wychowawczych lub „sprawiedliwego karania”.

Przemoc w rodzinie może przybrać postać „aktywną” bądź „pasywną”. Podział ten nazywa się dwuczynnikową klasyfikacją form przemocy²⁶.

Przemoc aktywna obejmuje akty nadużyć fizycznych, psychologicznych lub seksualnych, w których złość jest bezpośrednio kierowana na ofiarę. Przemoc aktywna, jak sama nazwa wskazuje, przejawia się „aktywnością” sprawcy, zaangażowaniem jego siły, działaniem na szkodę drugiego człowieka.

Przemoc pasywna wyraża się biernością, zaniechaniem, zaniedbaniem, które, choć nie angażuje siły fizycznej, to i tak w konsekwencji może powodować obrażenia zarówno fizyczne, jak i psychiczne u ofiary przemocy.

Przypadki przemocy domowej mogą charakteryzować się różnym stopniem dotkliwości:

- mniej dolegliwe – niewielkie uszkodzenia zewnętrznych tkanek ciała (lekkie zadrapania, niewielkie i lekkie stłuczenia, drobne, powierzchowne oparzenia, niewielkie pręgi na ciele);
- umiarkowanie dolegliwe – powierzchownie rozległe lub bardziej poważne uszkodzenia skóry, niewielkie uszkodzenia tkanek podskórnych (poważniejsze stłuczenia, rozległe pręgi na ciele, skaleczenia, niewielkie krwiaki, niewielkie oparzenia);

²⁶ Por. K.D. Browne, M. Herbert, *Zapobieganie przemocy w rodzinie...*, s. 25.

- bardzo poważne – rozległe i głębokie uszkodzenia tkan-ki zewnętrznej, złamania kości, pęknięcia, zwichnięcia, krwinki podoponowe, poważne oparzenia i uszkodzenia or-ganów wewnętrznych;
- zagrażające życiu – umyślne, uporczywe powodowanie obra-żeń potencjalnie prowadzących do śmierci ofiary lub bardzo ciężkiego stanu²⁷.

Przemoc w bliskich związkach najczęściej nie jest zdarzeniem jednorazowym. Cechuje ją szczególna dynamika, spowodowana tym, że akty napaści, przemocy cyklicznie się powtarzają²⁸. Znajomość faz przemocy domowej pozwala m.in. wytłumaczyć i zrozumieć różne zachowania ofiary i sprawcy. Cykl przemocy obejmuje nastę-pujące fazy²⁹:

- narastania napięcia – w fazie tej sprawca przemocy jest stale poirytowany, prowokuje kłótnie, każdy drobiazg wywołuje jego agresję, sprawia wrażenie, jakby coraz mniej panował nad swoim gniewem, często poniża ofiarę, regulując w ten sposób własne samopoczucie. Ofiara z początku próbuje poradzić sobie z trudną sytuacją, spełniając zachcianki agresora. Tłumione emocje oraz ciągły lęk i napięcie, jakie przeżywa, manifestują się często w tej fazie w postaci różnych dolegliwości somatycz-nych (np. bólu głowy, żołądka, bezsenności). Ponadto ofiara może popaść w apatię, tracić energię do życia lub stawać się niespokojna i pobudliwa nerwowo. Zdarza się, że to ofiara prowokuje awanturę, żeby mieć to już za sobą;
- gwałtownej przemocy – w tej fazie sprawca staje się gwałtowny, wpada w szał i wyładowuje się na ofierze, przy czym jego eks-plozję wywołuje nieistotny powód. Ofiara często stara się zrobić wszystko, żeby uspokoić agresora i ochronić siebie. Niezależnie jednak od jej zachowania wściekłość sprawcy narasta, aż do

²⁷ Por. tamże, s. 21.

²⁸ Por. D.G. Dutton, *Przemoc w rodzinie*, Warszawa 2001, s. 51.

²⁹ Por. R.K. James, B.E. Gilliland, *Strategie interwencji kryzysowej. Pomoc psychologiczna poprzedzająca terapię*, przeł. A. Bidziński, Warszawa 2009, s. 247; M. Lakowska, W. Paszkiewicz, A. Włochcińska, *Wyprawa Pomoc. Poradnik dla osób doznających przemocy w rodzinie*, Warszawa 2008, s. 56 i n.; J. Mazur, *Przemoc w rodzinie – teoria i rzeczywistość...*, s. 31–34; H.D. Sasal, *Przewodnik do procedury interwencji wobec przemocy w rodzinie...*, s. 29; K. Michalska, D. Jaszczak-Kuźmińska, *Przemoc w rodzinie*, Warszawa 2007, s. 15.

wyładowania agresji. Po zakończeniu wybuchu przemocy ofiara jest najczęściej w stanie szoku, towarzyszą jej takie uczucia, jak wstyd, przerażenie, złość, bezradność, apatia;

- miodowego miesiąca – po wyładowaniu swojej złości na ofierze sprawca diametralnie zmienia swoje zachowanie: często okazuje skruchę i obiecuje poprawę, przekonuje ofiarę o wyjątkowości incydentu, może też zacząć okazywać jej ciepło i miłość. Ofiara zaczyna wierzyć w stałą zmianę sprawcy i w to, że akt przemocy się już nigdy nie powtórzy. Sprawca przekonuje się zatem, że udało mu się uniknąć konsekwencji i że zastosowany sposób załagodzenia sytuacji będzie skuteczny również w przyszłości. Zmiana zachowania sprawcy jest niestety przeważnie chwilowa, a faza miesiąca miodowego ponownie przechodzi w fazę pierwszą.

Liczne obserwacje ukazują, że następujące po sobie cykle są najczęściej coraz krótsze, przede wszystkim skróceniu ulega faza trzecia. Przemoc natomiast z czasem ulega eskalacji, jest coraz bardziej gwałtowna i intensywna.

3. Przyczyny, konsekwencje i mechanizmy

Nie opracowano dotychczas spójnej koncepcji teoretycznej, która by jednoznacznie wyjaśniała przyczyny pojawiania się i obecność przemocy w rodzinie³⁰. Na występowanie tego złożonego zjawiska wpływa bardzo wiele czynników, takich jak: skomplikowany układ wewnątrzrodzinnych relacji i zewnętrznych okoliczności, czynniki osobowe, sytuacyjne czy społeczno-kulturowe.

Przemoc sama w sobie jest najmocniejszym zjawiskiem przemocotwórczym. Osoba, która doświadczyła przemocy, często powiela zachowanie swojego oprawcy. Mając już własną rodzinę, wyładowuje swój gniew i agresję na osobach bliskich. „To właśnie jest skutek przekazywania negatywnych wzorców i niezwalczania przemocy, przez co nieodpowiednie zachowania i schematy występujące w rodzinie przechodzą na kolejne pokolenia”³¹. Wśród przyczyn

³⁰ Por. W. Badura-Madej, A. Dobrzyńska-Mesterhazy, *Przemoc w rodzinie. Interwencja kryzysowa i psychoterapia...*, s. 16.

³¹ M. Józwiak, *Przemoc wobec kobiet w rodzinie. Niezbędnik psychologa*, Warszawa 2007, s. 37.

stosowania przemocy ważne miejsce zajmują niewłaściwe relacje między członkami rodziny, konflikty w małżeństwie, doświadczenie przemocy w rodzinie pochodzenia, które przyczyniają się do powstania międzypokoleniowego cyklu przemocy rodzinnej.

Wielu obserwatorów i badaczy omawianego tu zjawiska uważa, że większość aktów przemocy dokonywana jest pod wpływem alkoholu, narkotyków i innych środków odurzających³². Ponadto wskazuje się na następujące przyczyny przemocy w rodzinie: problemy związane z sytuacją materialno-zawodową, trudną sytuację materialną, problemy w pracy, bezrobocie, problemy w relacjach z najbliższymi, bycie ofiarą przemocy w rodzinie (obecnie lub w przeszłości).

Słonnościom przemocowym sprzyjają niewłaściwe postawy rodzicielskie, metody oddziaływania wychowawczego i style wychowania w rodzinie pochodzenia, zwłaszcza postawa odrzucenia, odrzucenia dziecka, brak jego akceptacji, zbyt duża koncentracja rodziców na dziecku, połączona z nadmierną kontrolą i korygowaniem jego zachowań oraz liberalizm wychowania. Wśród czynników środowiskowych jedną z przyczyn stosowania przemocy jest przynależność do grup o cechach przemocowych, które generują przemoc, grupy te stają się czynnikiem wzmacniającym tendencje do stosowania przemocy.

Do kluczowych czynników ryzyka przemocy domowej zalicza się: te związane z historią zachowań agresywnych, antyspołeczne zachowania i postawy, stabilność relacji, stabilność zatrudnienia, zdrowie psychiczne i zaburzenia osobowości, wykorzystywanie w dzieciństwie, motywacja do leczenia, stosunek do kobiet³³.

Inni autorzy dzielą je na czynniki³⁴:

- biologiczne, do których zaliczają temperament, uszkodzenia ośrodkowego układu nerwowego;
- psychologiczne, czyli zaburzenia osobowości, charakteropatie, zaburzenia kontroli emocjonalnej i zachowań, silne negatywne emocje, chłód emocjonalny, frustracja, stres,

³² Por. J. Mellibruda, *Wybrane problemy patologii życia rodzinnego...*, s. 755; A. Lipowska-Teutsch, *Wychować, wyleczyć, wyzwolić*, Warszawa 1998, s. 12.

³³ Por. D.G. Dutton, R.P. Kropp, *A review of domestic violence risk instruments. Trauma, „Violence and Abuse”* 2000, Vol. 1, No. 2, s. 172.

³⁴ Por. K. Michalska, D. Jaszczak-Kuźmińska, *Przemoc w rodzinie*, [w:] *Przemoc w rodzinie wobec osób starszych i niepełnosprawnych. Poradnik dla pracowników pierwszego kontaktu*, red. D. Jaszczak-Kuźmińska, K. Michalska, Warszawa 2010, s. 29–32.

przeżycia traumatyczne związane z byciem świadkiem lub ofiarą przemocy;

- społeczno-kulturowe, czyli akceptację społecznego przyzwolenia na bicie i stosowania kar cielesnych wobec bliskich, w celu wymuszenia posłuszeństwa.
- dziedziczenie wzorca – przemoc jako wzorzec przekazywana jest z pokolenia na pokolenie. Dzieci wychowujące się w rodzinach z problemem przemocy uczą się i przyswajają sobie negatywne zachowania dorosłych, których są świadkami lub ofiarami;
- środowiskowe i stres społeczny, do których należy bezrobocie, niski status socjoekonomiczny, złe warunki mieszkaniowe, izolacja społeczna rodziny itp.;
- uzależnienie, nadużywanie alkoholu, które wyzwała agresję, pobudza do działania, osłabiając zdolność samokontroli sprawcy. Stan bycia nietrzeźwym nie zwalnia go z odpowiedzialności za swoje czyny, mimo że sprawcy często wykorzystują ten fakt jako usprawiedliwienie ich negatywnego postępowania.

Najczęściej osobami doznającymi przemocy są dzieci, kobiety, ludzie starsi i osoby niepełnosprawne³⁵, sprawcami zaś mężczyźni³⁶. Skala zjawiska przemocy w rodzinie jest niezwykle trudna do oszacowania. Duże znaczenie ma przyjęty zakres terminologiczny pojęcia i klasyfikacja czynów w kategorii przemocy w rodzinie. Czasami granica pomiędzy przemocą a dozwolonymi społecznie zachowaniami jest płynna³⁷.

Przemoc w rodzinie jest doświadczeniem szczególnie traumatycznym, powoduje rozległe i trwałe następstwa w życiu psychicznym ofiary. Doświadczenie przemocy może nawet całkowicie zmienić człowieka³⁸. W literaturze naukowej szeroko opisywane są te konsekwencje³⁹.

³⁵ Por. M. Lakowska, W. Paszkiewicz, A. Wiechcińska, *Wyprawa Pomoc. Poradnik dla osób doznających przemocy w rodzinie...*, s. 21.

³⁶ Por. M. Józwik, *Przemoc wobec kobiet w rodzinie. Niezbędnik psychologa...*, s. 36.

³⁷ Por. M. Lewoc, *Diagnoza skali zjawiska przemocy w rodzinie w Polsce*, „Probacja” 2014, nr 3, s. 35 i n.

³⁸ Por. S.D. Herzberger, *Przemoc domowa. Perspektywa psychologii społecznej...*, s. 55.

³⁹ Por. m.in.: M. Lis-Turlejewska, *Traumatyczny stres. Koncepcje i badania*, Warszawa 1998; A. Lipowska-Teutsch, *Rodzina a przemoc*, Warszawa 1994; też, *Wychować, wyliczyć, wyzwolić...*; J.L. Hermann, *Przemoc – uraz psychiczny i powrót do równowagi*, Gdańsk 2007.

Do bezpośrednich reakcji ofiary na przemoc zalicza się: płacz, krzyk, groźby, próbę zastraszenia agresora, ucieczkę do innego pomieszczenia (np. łazienki, kuchni, na strych), ucieczkę z domu, szukanie schronienia u krewnych, przyjaciół, sąsiadów, znajomych, bójkę z agresorem, zagrożenie rozwodem, wezwanie policji, ucieczkę do schroniska, noclegowni⁴⁰. Za długotrwałe konsekwencje przemocy uważa się: mechanizm błędnego koła, uraz psychiczny, psychologiczną reakcją na uraz, stres pourazowy, wyuczoną bezradność, efekt psychologicznej pułapki i „syndrom sztokholmski”⁴¹.

Długoletnie stosowanie przez sprawcę przemocy stwarza zagrożenie dla zdrowia fizycznego i psychicznego ofiary. Bardzo szczególnym syndromem, który dotyka ofiary znęcania się, jest stan zwany wyuczoną bezradnością (*learned helplessness phenomenon*), który można przyrównać do psychicznego paraliżu, uniemożliwiającego ofierze podjęcie próby obrony przed sprawcą⁴². Efektem długotrwałego znęcania się fizycznego i psychicznego jest rosnące poczucie własnej niemocy. Taka postawa poważnie utrudnia wywiązywanie się z obowiązków służbowych, podejmowanie nowych wyzwań, samorozwój.

Problemem, który często dotyka ofiary przemocy domowej, jest zespół stresu pourazowego, pod postacią syndromu bitej kobiety. Jego typowymi objawami są: niska samoocena, depresja, strach⁴³. Wskazuje się na cały szereg różnych objawów syndromu stresu pourazowego (PTSD – ang. *posttraumatic stress disorder*), takich jak: unikanie myśli i rozmów związanych z urazem, unikanie osób, miejsc, sytuacji, które przypominają o traumatycznym zdarzeniu, poczucie odrętwienia w życiu uczuciowym, przeświadczenie o braku perspektyw na karierę i udane życie rodzinne, wzmożoną drażliwość, wybuchy złości, wypatrywanie wymyślonych zagrożeń, oraz wiele innych zaburzeń⁴⁴.

Permanently przeżywany stres w sytuacji przemocy diagnozuje się jako zaburzenia posttraumatyczne⁴⁵. Przejawami syndromu bitej

⁴⁰ Por. I. Pospiszyl, *Razem przeciw przemocy*, Warszawa 1999, s. 45.

⁴¹ Por. tamże, s. 49–63.

⁴² Por. L.E. Walker, *The Battered Woman Syndrome*, Colorado 1980, s. 42–44.

⁴³ Por. A. Lipowska-Teutsch, *Wychować, wyleczyć, wyzwolić...*, s. 49 i n.

⁴⁴ Por. R.K. James, B.E. Gilliland, *Strategie interwencji kryzysowej...*, s. 179 i n.

⁴⁵ Por. I. Rajską-Kulik, *Przemoc wewnątrzmałżeńska – uwarunkowania pozostawiania maltretowanych kobiet w krzywdzącym związku*, „Chowanna” 2007, nr 1/28, s. 14.

kobiety są: niska samoocena, wycofanie z kontaktów społecznych i wyuczona bezradność⁴⁶. Tłumione uczucia, a przede wszystkim fakt rzadkiego wyrażania gniewu przez osoby krzywdzone, w połączeniu ze skłonnością do samoobwiniania się prowadzą do zachowań autodestrukcyjnych⁴⁷. Zachowania przemocowe naruszają homeostazę w związku na rzecz deprecjacji kardynalnych potrzeb krzywdzonego partnera⁴⁸.

Najbardziej wyrazistym elementem zespołu stresu pourazowego jest unikanie czy zawężenie. Mechanizmy te początkowo służą psychicznej adaptacji i przeżyciu. Długotrwałe zawężenie tłumi zdolności psychiczne, prowadząc do nadmiernej koncentracji na życiu wewnętrznym. Okoliczności te sprawiają, że doświadczająca go osoba czuje się odrętwiała, obca, następuje spadek jej zainteresowań codziennymi aktywnościami. Jednocześnie czyni ona ogromny wysiłek psychiczny, by unikać wszelkich myśli, uczuć, aktywności przypominających uraz. Natrętne unikanie i jednoczesne powracanie traumy pod symboliczną postacią zaburza homeostazę emocjonalną, poznawczą i behawioralną. W każdej z tych sfer mogą wystąpić reakcje przesadne, niekiedy nieprzewidywalne⁴⁹.

W niektórych przypadkach u ofiary obserwuje się syndrom pułapki psychologicznej trwania w krzywdzącej relacji. Może przybierać formę pułapki⁵⁰:

- psychicznej – opiera się na sposobie postrzegania przez osobę doznającą przemocy własnych inwestycji (czas, energia, wypracowane strategie postępowania etc.) w celu utrzymania związku. Ważąc te czynniki, uświadamia sobie, ile ma do stracenia. Gdyby odeszła, jej zaangażowanie poszłoby na marne;
- lęku – jest on towarzyszem osób doznających przemocy, zarówno gdy cierpią, jak i wtedy, gdy rozważają rozstanie. To drugie paraliżuje mocniej – rodzi wyolbrzymione obawy przed nieznanym;

⁴⁶ Por. W. Badura-Madej, A. Dobrzyńska-Mesterhazy, *Przemoc w rodzinie. Interwencja kryzysowa i psychoterapia...*, s. 23 i n.

⁴⁷ Por. I. Rajska-Kulik, *Przemoc wewnątrzmażeńska – uwarunkowania pozostawiania maltretowanych kobiet w krzywdzącym związku...*, s. 16 i n.

⁴⁸ Por. B. Hołyst, *Psychologia kryminalistyczna*, Warszawa 2006, s. 420 i n.

⁴⁹ Por. J.L. Hermann, *Przemoc – uraz psychiczny i powrót do równowagi...*, s. 97–99.

⁵⁰ Por. R.J. Ackerman, S.E. Pickering, *Zanim będzie za późno. Przemoc i kontrola w rodzinie*, Gdańsk 2002, s. 41.

- sytuacyjnej – osoba krzywdzona dokonuje bilansu zysków i strat, będąc przekonana, że znalazła się w sytuacji patowej. Szacuje, że pozytywne strony trwania w związku przewyższają korzyści z odejścia. Sądzi się, że taki styl myślenia dotyczy głównie relacji, w której przemoc występuje rzadko i może być wówczas postrzegana jako mniejsze zło;
- powiązanej z wyuczoną bezradnością – przekonanie ofiary, że sama nie ma wpływu na bieg zdarzeń, implikuje rezygnację, porzucenie prób wyjścia z kręgu przemocy na rzecz wytworzenia strategii pozwalających przetrwać.

* * *

Przemoc w rodzinie jest niebezpiecznie nasilającym się problemem nie tylko w społeczeństwie polskim. Rodzina powinna być kojarzona z atmosferą miłości, ciepła, z poczuciem bezpieczeństwa i akceptacji. W rzeczywistości bywa niekiedy miejscem rozgrywających się tragedii, związanych z bólem, cierpieniem i wstydem. Często ukrywanych nie tylko przed lokalną społecznością, ale też przed światem⁵¹.

Przemoc w rodzinie to niepokojące zjawisko, związane z krzywdzeniem jednego lub kilku członków rodziny. Raz zaistniała, najczęściej powtarza się, zagrażając ich zdrowiu i życiu. Narusza podstawowe prawa człowieka, w tym prawo do życia i zdrowia oraz poszanowania godności osobistej, jest nie tylko problemem społecznym, ale również istotnym problemem zdrowia publicznego. W wymiarze ogólnopolskim stwierdzono nawet w ostatnich latach tendencję wzrostową w tym zakresie⁵². Dlatego ważne są działania zapobiegawcze i wspierające z udziałem całego społeczeństwa.

⁵¹ Por. J. Młyński, *Przemoc w rodzinie – skala zjawiska, ofiary przemocy i formy przemocy pracowników socjalnych*, „Studia Socialia Cracoviensia”, t. 4, 2012, nr 2, s. 150–152; A. Grygorczuk, K. Dzierżanowski, T. Kiluk, *Mechanizmy psychologiczne występujące w relacji ofiara–sprawca przemocy*, „Psychiatria Via Medica”, t. 2, 2009, nr 6, s. 63–65.

⁵² Por. B. Gruszczyńska, *Przemoc wobec kobiet w Polsce. Aspekty prawnokryminologiczne*, Warszawa 2007, s. 149.

Rozdział III

Krzywdzenie dziecka

W odpowiednich warunkach dzieciństwo jest czasem bez troski, radości i szczęścia. Dziecko ma bezgraniczne zaufanie do swoich najbliższych, do rodziców i rodzeństwa, a przez nich – do dalszej rodziny, a także innych dorosłych. W atmosferze bezpieczeństwa następuje rozwój dziecka, ono samo zaś cieszy się osiąganiem nowych umiejętności, sprawności oraz poznawaniem otaczającego je świata¹.

Są jednak sytuacje, kiedy dom rodzinny nie jest miejscem bezpiecznym dla dziecka. Jest ono krzywdzone przez tych, od których powinno doznawać miłości, troskliwości, opieki i wsparcia. Tymczasem rodzice nie zapewniają mu bezpieczeństwa i stosują wobec niego przemoc. Takie miejsca stwarzają poważne zagrożenie dla prawidłowego rozwoju dziecka, powodują szkody dla jego zdrowia i dobra². Dziecko cierpi również wtedy, kiedy jest świadkiem przemocy w swojej rodzinie.

We współczesnym świecie krzywdzenie dzieci jest ciągle aktualnym, poważnym problemem społecznym. Statystyki policyjne i sądowe nie dają pełnego obrazu tego zjawiska, ponieważ obejmują zazwyczaj informacje o popełnionych przestępstwach i nie uwzględniają niektórych form przemocy, które nie są spenalizowane. Ponadto wśród tych danych są jedynie przypadki, które zostały zgłoszone organom ścigania. Tymczasem dzieci mają ograniczoną możliwość informowania o takich sytuacjach, maltretowane zwykle milczą ze strachu przed silniejszym rodzicem, dominującym w domu³.

¹ Por. A. Zeprzałka, *Przeżycia towarzyszące kontaktowi z dzieckiem – ofiarą przemocy rodzinnej*, [w:] *Przemoc wobec dzieci. Wybrane zagadnienia teoretyczne i praktyczne*, oprac. K. Pikor, W. Wałc, Rzeszów 2002, s. 178.

² Por. A. Bogdalczyk, *Przemoc w rodzinie i skutki dla jej członków*, [w:] *Rodzina i szkoła wobec przemocy*, red. T. Sakowicz, Kielce 2004, s. 238 i n.

³ Por. Z. Sator, *Społeczne implikacje przemocy i terroru*, [w:] *Przemoc i terror*, red. P. Góralczyk, J.A. Sobkowiak, Warszawa 2001, s. 34; D. Adamczyk, *Przemoc wobec dziecka*, [w:] *Rodzina i szkoła wobec przemocy...*, s. 242.

I. Rodzaje i skala zjawiska

Przemoc jest świadomym wywieraniem presji na osobę słabszą⁴. Ma zatem charakter intencjonalny, chociaż ze strony stosującej ją osoby może być to również działanie traktowane jako pomoc czy skuteczny środek zapewniający autorytet w wychowaniu lub warunek nauczania⁵. Chodzi o wszelkie zachowania, które powodują naruszenie wolności osobistej człowieka, a także nieliczące się z jego dobrem⁶.

Przyjmuje się, że zjawisko przemocy występuje, gdy zachodzą dwa warunki. Pierwszym jest fakt, iż działanie (bądź jego zaniechanie) służy przede wszystkim temu, kto je stosuje, do realizacji jego celów. Drugi warunek to istniejąca nierównowaga sił – przemoc jest nadużyciem własnej przewagi celem wymuszenia na danej osobie określonego zachowania⁷.

Przemoc wobec dziecka to działanie z wykorzystaniem przewagi siły, naruszające jego prawa i dobro, przyczyniające się do jego szkody, jak również zaburzenia jego poczucia bezpieczeństwa (niezbędnego warunku prawidłowego rozwoju). To wszelkie akty uderzające w godność dziecka jako osoby⁸. W tym kontekście krzywdzenie dziecka można rozpatrywać w wymiarze fizycznym, psychicznym (emocjonalnym), wykorzystywania seksualnego, a także zaniedbywania⁹. Te cztery wymiary przemocy wobec dziecka często się łączą, dlatego można rozróżnić dwie postacie krzywdzenia:

- przemoc czynną – związaną z wystąpieniem nieprawidłowej reakcji (zalicza się tu przemoc fizyczną, psychiczną i wykorzystywanie seksualne);

⁴ Por. J. Surzykiewicz, *Agresja i przemoc w szkole. Uwarunkowania socjologiczne*, Warszawa 2000, s. 20.

⁵ Por. I. Obuchowska, *Przemoc w wychowaniu*, „Kwartalnik Pedagogiczny”, t. 41, 1989, nr 4, s. 28.

⁶ Por. I. Pospiszyl, *Razem przeciw przemocy*, Warszawa 1999, s. 16; J. Śledzianowski, *Wychowanie wobec przemocy*, Kielce 2004, s. 39–42.

⁷ Por. I. Pospiszyl, *Razem przeciw przemocy...*, s. 16; D. Adamczyk, *Przemoc wobec dziecka...*, s. 242.

⁸ Por. I. Pospiszyl, *Przemoc w rodzinie*, Warszawa 1994, s. 14; Z. Sator, *Spoleczne implikacje przemocy i terroru...*, s. 34.

⁹ Por. A. Lipowska-Teutsch, *Rodzina a przemoc*, Warszawa 1994, s. 8 i n.; A. Zepzałka, *Przeżycia towarzyszące kontaktowi z dzieckiem – ofiarą przemocy rodzinnej...*, s. 180.

- przemoc bierną – jawiącą się jako zaniechanie prawidłowej reakcji (ta forma obejmuje zaniedbanie)¹⁰.

Przemoc fizyczna to wszystkie zachowania, które prowadzą do bólu i cierpienia dziecka. To rezultat agresji i potrzeby rozładowania agresywnych uczuć, maltretowanie, tortury, ale także takie znęcanie się nad dzieckiem, które nie powoduje widocznych i trwałych zmian na ciele. Fizyczne oddziaływanie na dziecko będące jego krzywdzeniem to jednak przede wszystkim karcenie, które łączy dwa zasadnicze elementy, tj. niepożądany czyn oraz karę będącą następstwem owego czynu. Przy czym negatywne uczucia rodziców nie zawsze muszą wiązać się z zachowaniem dziecka, ale również z trudną sytuacją materialną rodziny czy nieprawidłowymi relacjami wewnątrzrodzinnymi¹¹.

Czynne formy przemocy fizycznej polegają na biciu, kopaniu, potrząsaniu, zmuszaniu do uwłaczających posług. Dochodzą do tego celowe oparzenia, zadawanie ran ciętych, szarpanie, popychanie, duszenie, topienie, polewanie substancjami żrącymi, gryzienie, szczypanie, zadawanie bólu, ciągnięcie za włosy, przypalanie papierosem, duszenie, krępowanie ruchów, wykrecanie rąk. Formy bierne przemocy fizycznej to zamykanie w odosobnionym pomieszczeniu, w zagrażającym miejscu, głodzenie, zakazy mówienia, chodzenia, załatwiania potrzeb fizjologicznych, nieudzielenie koniecznej pomocy¹².

Przemocy fizycznej często towarzyszy przemoc psychiczna czy też emocjonalna. Zachowania przemocowe wobec dziecka mogą przyjąć formę werbalną. Charakter ich oddziaływania na psychikę dziecka jest niszczący. Przemoc psychiczna jest określana także jako: przemoc emocjonalna, maltretowanie psychiczne, znęcanie się

¹⁰ Por. S.D. Herzberger, *Przemoc domowa. Perspektywa psychologii społecznej*, przeł. E. Bielawska-Batorowicz, Warszawa 2002, s. 16; J. Helios, W. Jedlecka, *Współczesne oblicza przemocy. Zagadnienia wybrane*, Wrocław 2017, s. 78.

¹¹ Por. W. Jedlecka, *Współczesne oblicza przemocy. Zagadnienia wybrane...*, s. 78.

¹² Por. D. Adamczyk, *Przemoc wobec dziecka...*, s. 242 i n.; S. Wójcik, *Przemoc fizyczna wobec dzieci*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 11, 2012, nr 2, s. 7 i n.; M. Ciesielska, *Rodzaje, formy i cykl przemocy w rodzinie*, „Zeszyty Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Witelona w Legnicy”, t. 12, 2014, nr 3, s. 9 i n.; T. Iwański, *Przemoc wobec dzieci*, [w:] *Różne barwy przemocy*, t. 1, red. E. Krajewska-Kułak i in., Białystok 2016, s. 48; J. Helios, W. Jedlecka, *Przemoc wobec dzieci w rodzinie*, Wrocław 2019, s. 17.

psychiczne, nadużycie psychiczne, przemoc werbalna, agresywność słowna, agresywność emocjonalna, krzywdzenie emocjonalne. Zjawisko przemocy psychicznej obejmuje takie zachowania, w wyniku których następuje pozbawienie dziecka poczucia bezpieczeństwa i obniżenie możliwości jego odpowiedniego rozwoju¹³.

Znane są rozmaite formy przemocy psychicznej:

- napastliwość słowna – krzyki, wrzaski, groźby, przekleństwa, nadmierny krytycyzm;
- napastliwość pośrednia – szkodzenie pośrednie;
- negatywizm – zachowanie opozycyjne wobec dziecka;
- podejrzliwość – nieufność, przeświadczenie rodzica, że dziecko szkodzi;
- uraza – zazdrość, nienawiść, złość za krzywdy rzeczywiste lub urojone;
- drażliwość – skłonność do negatywnych uczuć, zły humor, rozdrażnienie, niegrzeczność, wybuchowość¹⁴.

Krzywdzenie psychiczne dziecka polega na ciągłym krytykowaniu go, znieważaniu, obrażaniu, zastraszaniu, oczernianiu, poniżaniu, groźeniu, odrzucaniu, izolowaniu, wzbudzaniu w dziecku poczucia winy, pogardliwym traktowaniu. To także narażanie na wrzaski, szyderstwa, kpiny, celowe wprowadzanie go w zakłopotanie, zawstydzanie, obrzucanie zniewagami i obelgami, wywoływanie w dziecku poczucia, że jest złe. To również odrzucenie dziecka, jego ciągłe niepokojenie, stosowanie pogroźek, szantażu emocjonalnego, a także straszenie popełnieniem samobójstwa¹⁵.

Krzywdzą emocjonalnie ci, którzy atakują słownie w sposób pośredni i otwarcie, złośliwie poniżają dziecko, określają je jako złe, brzydkie, głupie, niechciane. Krzywdzenie może odbywać się jednak również w bardziej wyrafinowany sposób, gdy osoby krzywdzące atakują dziecko uszczypliwością, sarkazmem, obraźliwymi przezwi-skami, nękają subtelnyimi upokorzeniami. Trzeba mieć świadomość

¹³ Por. D. Adamczyk, *Przemoc wobec dziecka...*, s. 243; R. Portmann, *Przemoc wśród dzieci. Uchwycić sedno*, przeł. M. Rykowska, Kielce 2006, s. 12; M. Ciesielska, *Rodzaje, formy i cykl przemocy w rodzinie...*, s. 10 i n.; T. Iwański, *Przemoc wobec dzieci...*, s. 65 i n.; J. Helios, W. Jedlecka, *Przemoc wobec dzieci w rodzinie...*, s. 71–77.

¹⁴ Por. D. Adamczyk, *Przemoc wobec dziecka...*, s. 243.

¹⁵ Por. K. Browne, M. Herbert, *Zapobieganie przemocy w rodzinie*, przeł. M. Babiuch, Warszawa 1999, s. 104; A. Soriano, *Przemoc wobec dzieci*, przeł. P. Rak, Kraków 2002, s. 6169; M. Ciesielska, *Rodzaje, formy i cykl przemocy w rodzinie...*, s. 10.

destrukcyjnego wpływu również takich zachowań na budowanie właściwego obrazu siebie przez dziecko¹⁶.

Kolejną formą przemocy wobec dziecka jest wykorzystywanie seksualne. Nadużycie seksualne, wykorzystanie seksualne, molestowanie seksualne czy pedofilia – to wykorzystywanie dziecka w celu zaspokojenia potrzeb seksualnych przez dorosłych. Chodzi o wszelkie zachowania dorosłego, które prowadzą do seksualnego zaspokojenia kosztem dziecka¹⁷.

Przemoc seksualna jest najbardziej okrutną spośród wszystkich form krzywdzenia dzieci. Z tego rodzaju przemocą normalnie trudno się pogodzić i nie sposób takich działań zrozumieć¹⁸. Sprawcami przemocy seksualnej wobec dzieci są najczęściej członkowie najbliższej rodziny, stąd ma ona zazwyczaj charakter kazirodczy. Kazirodztwo wobec dziecka zalicza się do czynów pedofilnych. Zależność dziecka od rodzica (opiekuna) sprawia, że ma ono utrudnioną możliwość obrony. Sprawca natomiast, jako dorosły, mając władzę rodzicielską, dysponuje większą swobodą działania. Ma także stały i nieograniczony dostęp do swojej ofiary.

Czyny pedofilne obejmują takie formy molestowania, które można podzielić na trzy grupy:

- akty fizyczne o znamionach gwałtu – dotyczą wszystkich form fizycznego kontaktu seksualnego związanych z uszkodzeniem ciała; kontakty seksualne, oralno-genitalne, penetracja seksualna palcem, za pomocą narzędzi;
- akty związane z fizycznym kontaktem – dotyczą wszystkich form pieszczot seksualnych; świadome pobudzanie intymnych

¹⁶ Por. S. Forward, *Toksyczni rodzice*, przeł. R. Grażyński, Warszawa 1993, s. 73 i n.; D. Adamczyk, *Przemoc wobec dziecka...*, s. 243; M. Krasowska-Lis, *Przemoc emocjonalna wobec dzieci*, [w:] *Horyzonty przemocy. Zagadnienia prawne i psychologiczne*, red. K. Szczechowicz, E. Żywucka-Kozłowska, Olsztyn 2017, s. 71 i n.

¹⁷ Por. M. Kątna, *Dziecko krzywdzone – ofiara przemocy w rodzinie*, [w:] *Przemoc wobec dzieci. Wybrane zagadnienia teoretyczne i praktyczne*, oprac. K. Pikor, W. Walc, Rzeszów 2002, s. 16; M. Ciesielska, *Rodzaje, formy i cykl przemocy w rodzinie...*, s. 11; J. Dworakowska, *Przemoc seksualna wobec dziecka w opiniach pracowników służb społecznych. Komunikat z badań*, „Roczniki Teologiczne”, t. 63, 2016, z. 1, s. 105; J. Helios, W. Jedlecka, *Przemoc wobec dzieci w rodzinie...*, s. 93.

¹⁸ Por. A.C. Salter, *Drapieżcy. Pedofile, gwałtciiele i inni przestępcy seksualni. Kim są, jak działają i jak możemy chronić siebie i nasze dzieci*, przeł. A. Jankowski, Poznań 2005, s. 22; J. Dworakowska, *Przemoc seksualna wobec dziecka w opiniach pracowników służb społecznych. Komunikat z badań...*, s. 104.

części ciała przez dotykanie, ocieranie, całowanie, a także zmuszanie do tych czynności;

- akty pozbawione kontaktu seksualnego – dotyczą ekshibicjonizmu, podglądactwa (także przy czynnościach biologiczno-higienicznych: kąpieli, mikcji, defekacji), zmuszania do rozbierania się i pokazywania ciała dziecka osobom trzecim w celu zaspokojenia potrzeb seksualnych; pokazywanie dziecku zdjęć, filmów pornograficznych, wyzyskiwanie seksualne dzieci, fotografowanie czy filmowanie ciała dziecka w celach pornograficznych; stosunek w obecności dziecka; wulgarne wyzwiska; żarty o podłożu seksualnym¹⁹.

Osoby dopuszczające się czynów pedofilnych zwykle są nieprzystosowane społecznie i mają problemy z nawiązywaniem kontaktów interpersonalnych. Najgroźniejsi pedofile to sadyści, którzy uzyskują orgazm przez zadawanie bólu i cierpienia dzieciom. Pedofile wykorzystują posłuszeństwo dzieci oraz wyuczony szacunek dla dorosłego²⁰.

Specyficzną formą przemocy jest zaniedbanie. Występuje ono w ramach wyżej omówionych form przemocy, ale również charakteryzuje się je jako odrębną jej postać. Przemoc wobec dziecka ma bowiem nie tylko charakter określonych czynów, ale i zaniechanie działania spełnia kryteria przemocy. Zaniedbanie ma miejsce w sytuacji, gdy opieka sprawowana przez rodziców czy opiekunów nie zaspokaja potrzeb niezbędnych dla prawidłowego rozwoju dziecka. Zaniedbywanie dziecka może rozpocząć się już w fazie jego życia płodowego, jeżeli matka prowadzi niehigieniczny tryb życia, spożywa alkohol, pali papierosy czy bierze narkotyki lub stosuje dopalacze²¹.

¹⁹ Por. Z. Lew-Starowicz, *Przemoc seksualna*, Warszawa 1992, s. 44; D. Adamczyk, *Przemoc wobec dziecka...*, s. 243 i n.; H. Bednarski, *Przemoc w rodzinie jako przykład dysfunkcyjności rodziny*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne”, t. 13, 2012, nr 1–2, s. 150; J. Włodarczyk, M. Sajkowska, *Wykorzystywanie seksualne dzieci. Wyniki Ogólnopolskiej diagnozy problemu przemocy wobec dzieci*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 12, 2013, nr 3, s. 83 i n.; J. Helios, W. Jedlecka, *Współczesne oblicza przemocy. Zagadnienia wybrane...*, s. 79; T. Iwański, *Przemoc wobec dzieci...*, s. 62.

²⁰ Por. M. Jędrzejewski, *Subkultura a przemoc*, Warszawa [b. r. w.], s. 118 i n.

²¹ Por. I. Pospiszyl, *Przemoc w rodzinie...*, s. 114 i n.; A. Soriano, *Przemoc wobec dzieci*, s. 69 i n.; J. Brągiel, *Zaniedbanie jako kategoria przemocy – przejawy i konsekwencje*

Zaniedbanie zawsze wiąże się z potencjalnym lub rzeczywistym zagrożeniem dla prawidłowego rozwoju dziecka. Istota tej formy przemocy polega na zaniechaniu zapewnienia dziecku odpowiednich warunków rozwoju w sferze zdrowotnej, edukacyjnej, emocjonalnej, zwłaszcza odpowiedniego odżywiania, schronienia, bezpieczeństwa, w ramach środków dostępnych rodzicom lub opiekunom, co w następstwie powoduje lub może spowodować uszczerbek na zdrowiu, zaburzenie rozwoju fizycznego, psychicznego, moralnego, społecznego dziecka²².

Zaniedbanie zwykle nie ma charakteru sytuacji incydentalnej. Polega ono na uporczywym lub poważnym narażeniu dziecka na niebezpieczeństwa czy takie warunki jak chłód i głód, bądź na niewypełnianie ważnych czynności związanych z opieką, co powoduje poważne pogorszenie stanu zdrowia dziecka lub utrudnia jego rozwój²³.

Zaniedbanie dziecka może być efektem działania zamierzonego lub niezamierzonego. Zaniedbywanie zamierzone polega na świadomym, intencjonalnym stwarzaniu fizycznych i emocjonalnych zagrożeń. Dziecko w sposób celowy pozbawiane jest pożywienia, odpowiednich warunków bytowych czy dostępu do opieki zdrowotnej. Ten sposób przemocy jest utożsamiany z krzywdzeniem psychicznym pasywnym, które polega na nieokazywaniu uczuć, lekceważeniu potrzeb materialnych i emocjonalnych. Zaniedbywanie natomiast niezamierzone, inaczej nieświadome, dotyczy niepowodzeń w pełnieniu obowiązków opiekuńczych i nie jest celowym stwarzaniem zagrożeń dla prawidłowego rozwoju dziecka. Może to być przykładowo niedostarczenie pożywienia czy sytuacja braku dostępu do opieki zdrowotnej, spowodowane niezrównoważeniem psychicznym, brakiem wiedzy, złym stanem socjalno-bytowym, jak również brakiem doświadczenia w sprawowaniu opieki czy lenistwem²⁴.

doświadczane przez dziecko, [w:] Zaniedbanie dziecka. Wybrane aspekty zjawiska, red. B. Górnicka, Opole 2017, s. 22 i n.

²² Por. J. Helios, W. Jedlecka, *Przemoc wobec dzieci w rodzinie...*, s. 153 i n.; K. Osiak-Krynica, *Porzucenie jako forma zaniedbania – wybrane zagadnienia karnomaterialne i karnoprocesowe*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 18, 2019, nr 1, s. 132.

²³ Por. K. Browne, M. Herbert, *Zapobieganie przemocy w rodzinie...*, s. 103.

²⁴ Por. D. Adamczyk, *Przemoc wobec dziecka...*, s. 244; T. Iwański, *Przemoc wobec dzieci...*, s. 64.

Wyróżnia się zaniedbanie fizyczne, emocjonalne oraz edukacyjno-wychowawcze. Zaniedbanie fizyczne obejmuje niedostarczanie dziecku odpowiedniego pożywienia, ubioru i schronienia. Zalicza się do niego także niezapewnienie opieki medycznej, brak troski o zdrowie dziecka, lekceważenie kalendarza szczepień i opieki dentystycznej. Do tego dochodzi porzucenie dziecka lub wyrzucenie go z domu, przyzwalanie na jego dłuższą nieobecność w domu bez informowania, gdzie przebywa, jak również permanentne przerywanie opieki nad dzieckiem na inne osoby i lekceważenie jego bezpieczeństwa. Najbardziej drastycznym skutkiem zaniedbania może być śmierć dziecka²⁵.

Zaniedbanie emocjonalne z kolei przejawia się brakiem okazywania ciepłych uczuć dziecku, poświęcania mu uwagi i zainteresowania, a także brakiem chęci opiekowania się dzieckiem czy okazywaniem mu lekceważenia. To także bezustanne stawianie dziecku wymagań nieodpowiednich do jego poziomu rozwoju, jak również niedostrzeganie potrzeb uczuciowych dziecka czy brak emocjonalnego wsparcia w jego aktywnościach. Zaniedbywanie może się też przejawiać zezwalaniem dziecku na używanie substancji psychoaktywnych oraz na zachowania naganne społecznie. Zaniedbanie emocjonalne może mieć również subtelniejszą formę, kiedy dziecku z pozoru niczego nie brakuje pod względem materialnym, a rodzina zdaje się dobrze funkcjonować. W rzeczywistości zaś za dobrobytem może kryć się poważne zaniedbanie powodujące cierpienie dziecka z braku miłości, uwagi, poczucia bezpieczeństwa i ciepła emocjonalnego²⁶.

Zaniedbanie edukacyjno-wychowawcze natomiast to brak troski o realizację szkolnych obowiązków czy angażowanie dziecka do pracy, która uniemożliwia mu naukę. Przejawia się ono również brakiem troski związanej ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi dziecka²⁷.

Zaniedbanie dziecka jest także związane z tzw. deprywacją macierzyńską. Do prawidłowego rozwoju dziecko potrzebuje miłości,

²⁵ Por. J. Helios, W. Jedlecka, *Przemoc wobec dzieci w rodzinie...*, s. 162.

²⁶ Por. tamże, s. 162 i n.; J. Brągiel, *Zaniedbanie jako kategoria przemocy – przejawy i konsekwencje doświadczane przez dziecko...*, s. 25 i n.

²⁷ Por. J. Brągiel, *Zaniedbanie jako kategoria przemocy – przejawy i konsekwencje doświadczane przez dziecko...*, s. 26; J. Helios, W. Jedlecka, *Przemoc wobec dzieci w rodzinie...*, s. 163 i n.

poczucia bezpieczeństwa, wsparcia, które zapewnia stała, ciepła relacja z matką. Zaburzenia w tej relacji to właśnie deprivacja macierzyńska. Wyróżnia się dwa jej typy: częściową i całościową. Deprivacja częściowa zachodzi w sytuacji, gdy matka z jakichś powodów nie potrafi zaangażować się w pełną opiekę nad dzieckiem, ale znajduje się inna osoba, która zaspokaja jego podstawowe potrzeby. Natomiast o deprivacji całościowej mówi się w sytuacji, gdy dziecko nie ma żadnej osoby, z którą mogłoby nawiązać relację podopiecznego z opiekunem i w efekcie jego podstawowe potrzeby zostają zaniedbane²⁸.

Fizyczne urazy dziecka powstają albo przez bezpośrednie ich spowodowanie, albo przez doprowadzenie do sytuacji, w której dziecko zostaje narażone na uraz. Krzywdzeniem jest brak dostatecznej opieki, w wyniku czego dziecko zostaje w sposób bezpośredni albo pośredni narażone na niebezpieczeństwo czy cierpienie. Specjalną formą krzywdzenia dziecka jest zjawisko określane jako zespół Münchhausena lub syndrom Münchhausena, który polega na celowym wywoływaniu objawów chorobowych u dziecka przez podawanie mu leków, substancji toksycznych, alergenów i tym podobne działania. Tu chodzi zwykle o dzieci do szóstego roku życia, ponieważ nie są jeszcze w stanie przekazać obiektywnie informacji dotyczących postępowania opiekuna i nie mogą odróżnić zachowania patologicznego od właściwego²⁹.

Przedstawione rozróżnienie rodzajów przemocy należy traktować dość umownie. Dzieci będące ofiarami przemocy często doświadczają wielu jej form równocześnie. Każdy akt przemocy fizycznej łączy się z przemocą psychiczną³⁰, podobnie jak w nadużyciach seksualnych obecna jest w nich przemoc fizyczna. Wszystkie nadużycia wywołują krzywdy emocjonalne. Powyższe rozróżnienie

²⁸ Por. J. Helios, W. Jedlecka, *Współczesne oblicza przemocy. Zagadnienia wybrane...*, s. 80 i n.; J. Helios, W. Jedlecka, *Przemoc wobec dzieci w rodzinie...*, s. 157.

²⁹ Por. A. Soriano, *Przemoc wobec dzieci...*, s. 73 i n.; K. Browne, M. Herbert, *Zapobieganie przemocy w rodzinie...*, s. 103 i n.; H. Bednarski, *Przemoc w rodzinie jako przykład dysfunkcjonalności rodziny...*, s. 151; T. Iwański, *Przemoc wobec dzieci...*, s. 56 i n.

³⁰ Por. J. Włodarczyk, *Przemoc wobec dzieci*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 16, 2017, nr 1: *Dzieci się liczą. Raport o zagrożeniach bezpieczeństwa i rozwoju dzieci w Polsce*, s. 204, <https://fdds.pl/wp-content/uploads/2017/07/fdds-dzsl2017-calosc.pdf> [dostęp: 12.12.2019].

na poszczególne jej rodzaje wskazuje tylko na to, który z nich jest najbardziej nasilony³¹.

Według *Raportu z badań* – przemocy ze strony bliskich dorosłych (z rodziny lub znajomych) w swoim życiu doświadczyło 41% młodych ludzi. Częściej ofiarami przemocy były dziewczynki (31%) niż chłopcy (24%). Przemocy fizycznej ze strony bliskich dorosłych doświadczyło 33% dzieci, zaś przemocy psychicznej – 20%. Przemocy psychicznej częściej doświadczały dziewczynki (25%) niż chłopcy (15%). Podobnie ma się sprawa z przemocą fizyczną: dziewczynki (23%), chłopcy (17%)³². Zaniedbania fizycznego doświadczyło 6% młodych ludzi w wieku 12–17 lat³³. Należy zwrócić uwagę, że określenie rozmiarów zaniedbania dzieci jest wciąż bardzo trudne, zwłaszcza z uwagi na fakt ogromnej złożoności problemu³⁴.

Wykorzystanie seksualne bez kontaktu fizycznego dotyczy około 20% dzieci w wieku 13–17 lat. Istotnie częściej te przykre doświadczenia miały dziewczynki (27%) niż chłopcy (12%); częściej nastolatki starsze (25%) niż młodsze (13%). Wykorzystania seksualnego z kontaktem fizycznym doświadcza około 7% dzieci. Częściej wykorzystania seksualnego doświadczyły dziewczynki (10%) niż chłopcy (5%), przy czym częściej nastolatki starsze (9%) niż młodsze (4%)³⁵.

Przemoc seksualna jest częstszym doświadczeniem dziewczyn niż chłopców. Należy mieć na uwadze, że jest to zjawisko trudno wykrywalne z racji możliwej niższej zgłaszalności tego typu doświadczeń ogólnie, a zwłaszcza przez chłopców³⁶. Przepuszczalność dysproporcja ta może być dość istotna. Wyniki badań potwierdzają,

³¹ Por. K. Browne, M. Herbert, *Zapobieganie przemocy w rodzinie...*, s. 104; D. Adamczyk, *Przemoc wobec dziecka...*, s. 244.

³² Por. J. Włodarczyk i in., *Ogólnopolska diagnoza skali i uwarunkowań krzywdzenia dzieci. Raport z badań*, Fundacja Dajemy Dzieciom Siłę, Warszawa 2018, diagnoza-krzywdzenia.pl/raport.pdf, s. 20 i n. [dostęp: 10.12.2019]. O rozmiarach przemocy wobec dzieci w praktyce wychowawczej polskich rodzin oraz o szacunkowym na świecie stosowaniu kar cielesnych w wychowaniu patrz: E. Jarosz, *Przemoc w wychowaniu. Między prawnym zakazem a społeczną akceptacją. Monitoring Rzecznika Praw Dziecka*, Warszawa 2015, s. 145 i n.

³³ Por. J. Włodarczyk i in., *Ogólnopolska diagnoza skali i uwarunkowań krzywdzenia dzieci. Raport z badań...*, s. 23.

³⁴ Por. J. Helios, W. Jedlecka, *Przemoc wobec dzieci w rodzinie...*, s. 164.

³⁵ Por. J. Włodarczyk i in., *Ogólnopolska diagnoza skali i uwarunkowań krzywdzenia dzieci. Raport z badań...*, s. 29 i n.

³⁶ Por. M. Beisert, A. Izdebska, *Wykorzystanie seksualne dzieci*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 11, 2012, nr 2, s. 53 i n.

że w zdecydowanej większości przypadków sprawcami wykorzystania seksualnego są osoby, które były wcześniej znane dzieciom – ofiarom tego typu przemocy³⁷.

Należy pamiętać, że statystyki dotyczące skali przemocy wobec dzieci przedstawiają jedynie wycinek rzeczywistości. Zwłaszcza w przypadku przemocy doświadczanej ze strony rodziców lub opiekunów – dzieci mają ograniczoną możliwość zgłaszania takich sytuacji. Statystyki urzędowe są zaś istotnym wskaźnikiem trendów w tym zakresie³⁸.

2. Przyczyny kulturowo-społeczne

Krzywdzenie dziecka jest nie tylko problemem rodziny, ale według modelu kulturowego, należy je postrzegać w szerszej perspektywie układu sił w całym społeczeństwie. Przemoc w rodzinie i przemoc w społeczeństwie powstają na skutek tych samych uwarunkowań kulturowo-społecznych oraz środowiskowych, a także psychologicznych. Przemoc jest powielana, stanowi reakcję na przemoc strukturalną³⁹.

W rodzinie panuje większa swoboda, co umożliwia uniknięcie konsekwencji natury prawnej wynikających z krzywdzenia dziecka. Przemoc w rodzinie jest trudniejsza do wykrycia⁴⁰. „Domowa przemoc jest zjawiskiem na tyle intymnym, iż rzadko wydostaje się na zewnątrz. Stanowi rodzaj tabu, któremu towarzyszy wstydlive milczenie. Bezkarność powoduje narastanie przemocy aż do morderstwa włącznie”⁴¹.

³⁷ Por. J. Włodarczyk, M. Sajkowska, *Wykorzystywanie seksualne dzieci. Wyniki Ogólnopolskiej diagnozy problemu przemocy wobec dzieci...*, s. 82–100; A. Izdebska, K. Pilarczyk, *Wykorzystanie seksualne dziecka. Wyniki Ogólnopolskiej diagnozy skali i uwarunkowań krzywdzenia dzieci*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 18, 2019, nr 3, s. 91 i n.

³⁸ Por. J. Włodarczyk, *Przemoc wobec dzieci...*, s. 194 i n.

³⁹ Por. D. Adamczyk, *Przemoc wobec dziecka...*, s. 245; A.M. Basak, *Uwarunkowania przemocy w rodzinie*, „Pedagogika Rodziny”, t. 2, 2012, nr 1, 128 i n. Szerzej zob.: M. Jarosz, *Dezintegracja w rodzinie i społeczeństwie*, Warszawa 1987; A. Lipowska-Teutsch, *Rodzina a przemoc...*; J. Brągiel, *Zrozumieć dziecko skrzywdzone*, Opole 1996; J. Mazur, *Przemoc w rodzinie – teoria i rzeczywistość*, Warszawa 2002.

⁴⁰ Por. K. Browne, M. Herbert, *Zapobieganie przemocy w rodzinie...*, s. 34; H. Bednarski, *Przemoc w rodzinie jako przykład dysfunkcjonalności rodziny...*, s. 144 i n.

⁴¹ M. Jędrzejewski, *Subkultury a przemoc...*, s. 93.

Przemoc bywa usprawiedliwiana poglądami dziedzicznymi od pokoleń oraz stereotypami. Wśród przyczyn przemocy wobec dzieci wymieniane są: frustracje rodziców spowodowane sytuacją życiową, alkoholizm, nieumiejętność kontrolowania własnych emocji, wygórowane oczekiwania względem swoich dzieci⁴².

Według modelu socjologicznego omawianego zjawiska przyczyn przemocy w rodzinie można poszukiwać wśród czynników społecznych wywołujących stres. Zalicza się do nich między innymi niskie zarobki, bezrobocie, złe warunki mieszkaniowe, warunki pracy powodujące poczucie wyobcowania. Przemoc jest swego rodzaju formą odreagowania stresu strukturalnego⁴³.

Istotną przyczyną napięć w rodzinie są trudne warunki materialne czy mieszkaniowe. Często jest z tym związane nadużywanie alkoholu. Pijani rodzice awanturują się, biją dzieci, dopuszczają się surowych kar za drobne przewinienia. Wpływ alkoholu na organizm człowieka powoduje zmiany w psychice oraz ograniczenia, a nawet całkowity zanik hamulców emocjonalnych czy respektowania norm etycznych⁴⁴.

Model stresu społecznego w uzasadnianiu przemocy wobec dzieci jest dość ograniczony, ponieważ zjawisko to dotyczy nie tylko rodzin o niskim statusie społeczno-ekonomicznym, ale również tych dobrze sytuowanych. Należy więc szukać innych prób wyjaśnienia zjawiska przemocy w rodzinie. Według teorii wymiany i kontroli społecznej, której podstawą jest wzajemne nagradzanie się i karanie, wśród członków rodziny albo dokonuje się wzajemna wymiana uczuć, dóbr, usług, albo jest ona zaburzona (następuje jej wstrzymanie). Dopóki ten bilans wzajemnej wymiany jest zadowalający dla poszczególnych członków rodziny, panuje w niej ład, porządek i spokój. Natomiast zachwianie owej równowagi we wzajemnej wymianie sprzyja stosowaniu przemocy⁴⁵.

⁴² Por. I. Pospiszyl, *Przemoc w rodzinie...*, s. 17 i n.; D. Adamczyk, *Przemoc wobec dziecka...*, s. 245 i n.; H. Bednarski, *Przemoc w rodzinie jako przykład dysfunkcjonalności rodziny...*, s. 145.

⁴³ Por. K. Browne, M. Herbert, *Zapobieganie przemocy w rodzinie...*, s. 32; H. Bednarski, *Przemoc w rodzinie jako przykład dysfunkcjonalności rodziny...*, s. 152.

⁴⁴ Por. D. Adamczyk, *Przemoc wobec dziecka...*, s. 245; J. Brągiel, *Zagadnienie przemocy wobec dziecka w rodzinie*, [w:] *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama problematyki*, red. S. Kawula, J. Brągiel, A.W. Janke, Toruń 2009, s. 288 i n.

⁴⁵ Por. K. Browne, M. Herbert, *Zapobieganie przemocy w rodzinie...*, s. 33; D. Adamczyk, *Przemoc wobec dziecka...*, s. 245; H. Bednarski, *Przemoc w rodzinie jako przykład dysfunkcjonalności rodziny...*, s. 152.

Według modelu psychospołecznego określone czynniki stresowe i negatywne wpływy środowiska mogą predestynować daną osobę do stosowania przemocy. Rodzice krzywdzący swoje dzieci borykają się też z poważnymi problemami psychicznymi i wtedy potrzebują pomocy specjalisty. Przemoc wobec dziecka jest odzwierciedleniem tych problemów. Przyczyną przemocy wobec dziecka może być fakt, że nie spełnia ono oczekiwań rodziców, którzy nie starają się poznać jego potrzeb, lecz porównują je z innymi dziećmi i ciągle krytykują; stawiają przy tym surowe wymagania, a każde odstępstwo od swoich oczekiwań surowo karają⁴⁶.

Rodzice dopuszczający się nadużyć skłonni są do ciągłego narzekania. Straszą swoje dzieci i otwarcie wyrażają wobec nich niechęć, przypisują im złe intencje i motywy. Taka postawa rodziców powoduje reagowanie złością na zachowanie dziecka, co może również wynikać z bezradności wychowawczej. Rodzina, podobnie jak każda instytucja społeczna, opiera się w jakimś zakresie na sile i strachu, celem utrzymania porządku. Osoba, która potrafi znaleźć więcej sposobów rozwiązania spotykających ją problemów, jest mniej skłonna do stosowania przemocy. Brak zaś dysponowania innymi metodami sprawia, że rodzic ucieka się do użycia siły⁴⁷.

Przyczyną przemocy jest zatem nieumiejętność radzenia sobie z nieakceptowanymi zachowaniami dziecka. Surowa kara wydaje się najlepszym (jedynym) wyjściem. Skłonni do stosowania przemocy są zwłaszcza ci, którym ta reakcja znana jest z własnego doświadczenia. Przemoc ma bowiem tendencję do powtarzania się, stąd bite dzieci same, stając się rodzicami, stosują przemoc wobec własnych dzieci jako najprostsze rozwiązanie. Dzieje się tak dlatego, że doświadczenia z dzieciństwa stają się często wzorcem zachowania w życiu dorosłym. Wielu rodziców dopuszczających się przemocy wobec własnych dzieci, doświadczyło przemocy w dzieciństwie bądź

⁴⁶ Por. G. Mendecka, *Kary stosowane przez rodziców jako przejaw przemocy*, [w:] *Agresja i przemoc we współczesnym świecie*, t. 2, red. Z. Brańka, M. Szymański, Kraków 1998, s. 83–91; D. Adamczyk, *Przemoc wobec dziecka...*, s. 245; J. Brągiel, *Zagadnienie przemocy wobec dziecka w rodzinie...*, s. 289 i n.

⁴⁷ Por. K. Browne, M. Herbert, *Zapobieganie przemocy w rodzinie...*, s. 33 i 45; D. Adamczyk, *Przemoc wobec dziecka...*, s. 245 i n.; R. Portmann, *Przemoc wśród dzieci. Uchwycić sedno...*, s. 28; J.B. Hałaj, *Przemoc emocjonalna wobec dzieci w kontekście komunikacji interpersonalnej*, [w:] *Przemoc. Konteksty społeczno-kulturowe*, t. 1: *Społeczne i psychologiczne aspekty zjawiska*, red. B. Szluz, Rzeszów 2007, s. 270–276.

nie miało odpowiedniej opieki jako dzieci, czy też poddawano ich surowym karom, maltretowano psychicznie albo wykorzystywano seksualnie⁴⁸.

Co więcej, jak wynika z badań, przemoc z pokolenia na pokolenie powielają także te osoby, które potępiają jej stosowanie. Będąc w dzieciństwie krzywdzonymi, gdy mają już własne dzieci, w obliczu trudności czy kryzysów życiowych mogą w stosunku do nich zachowywać się w sposób podobny. Zostają uzewnętrznione ich urazy z dzieciństwa, a oni nie potrafią kontrolować zachowań przemocowych. Człowiek doznający przemocy w dzieciństwie w swojej rodzinie, wykazuje tendencję do generalizowania modelu własnej rodziny w życiu dorosłym i przenosi go również na inne sytuacje społeczne, co sprzyja agresji, a także postagresywnemu wzrostowi zachowań przemocowych. Przemoc rodzi przemoc, powoduje konflikty, prowadzi do dezintegracji, demoralizuje, naraża innych na cierpienie, pozbawia człowieka wrażliwości na potrzeby innych⁴⁹.

Zachowania przemocowe mają też miejsce na skutek zaburzeń struktury autorytetów. Największe nasilenie omawianego zaburzenia występuje w takich rodzinach, w których żona ma większy wpływ na podejmowanie decyzji, a mąż ma poczucie zaniżonej samooceny. Skłonność do przemocy może być wykształcona w rodzinie destrukcyjnej przez częste karanie dziecka, zbytni rygorizm lub nadopiekuńczość, obojętność lub wrogość rodziców wobec niego. Ta skłonność pojawia się już bardzo wcześnie, nawet u dzieci w wieku sześciu lat. Już wtedy dzieci wykazują charakterystyczne wzorce agresywnego zachowania⁵⁰.

Ogólnie można stwierdzić, że przyczyny przemocy domowej są trudne do określenia i zazwyczaj mają charakter indywidualny dla każdej rodziny i sprawcy. Trzeba też mieć na uwadze fakt, że przemoc nie da się wyjaśnić przez pojedynczy czynnik. Jest to bowiem zjawisko złożone i wielowymiarowe. Przyczyny przemocy wobec

⁴⁸ Por. A. Lipowska-Teutsch, *Rodzina a przemoc...*, s. 11.

⁴⁹ Por. tamże; J.M. Wolińska, *Agresywność młodzieży. Problem indywidualny i społeczny*, Lublin 2000, s. 48; J. Śledzianowski, *Wychowanie wobec przemocy...*, s. 65 i n.; J. Brągiel, *Zagadnienie przemocy wobec dziecka w rodzinie...*, s. 289 i n.

⁵⁰ Por. K. Browne, M. Herbert, *Zapobieganie przemocy w rodzinie...*, s. 33; M. Jędrzejewski, *Subkultury a przemoc...*, s. 12–15; D. Adamczyk, *Przemoc wobec dziecka...*, s. 246; A. Lenzion, *Patologia środowiska życia dziecka*, [w:] *Dziecko w przestrzeni życia społecznego*, red. J. Daszykowska, A. Łuczyński, Stalowa Wola 2013, s. 147 i n.

dziecka dotyczą całego systemu stosunków panujących w rodzinie. Przemoc występuje zwykle w tych rodzinach, w których brak jest umiejętnego rozwiązywania konfliktów, utrzymania porządku i dyscypliny, a także tam, gdzie istnieje wysoki wskaźnik wrogich zachowań poszczególnych jej członków⁵¹.

3. Konsekwencje bezpośrednio i długotrwałe doznawania przemocy w dzieciństwie

Doświadczenie przemocy zaburza rozwój dziecka, powoduje trwałe skutki na przyszłość. Stosowanie przemocy wobec dzieci jest wyrządzeniem im krzywdy. Sytuacja dziecka doznającego przemocy od rodziców czy opiekunów jest bardzo trudna. Są to bowiem osoby, które powinny zapewnić dziecku opiekę i bezpieczeństwo, tymczasem stają się dla niego krzywdzicielami⁵².

Dziecko uczy się od swoich rodziców i wzoruje się na nich. W okresie dzieciństwa kształtuje się osobowość człowieka. Za pośrednictwem postaw rodzicielskich dziecko zdobywa doświadczenia społeczne, przejmując kulturę i normy zachowania. Zaburzone funkcjonowanie rodziny skutkuje tym, że rozwój dziecka w takiej rodzinie staje się nieprawidłowy. Konsekwencją mogą być defekty osobowości czy niedostosowanie społeczne⁵³. Każdy rodzaj przemocy pozostawia ślady w rozwoju dziecka. Stosowanie przemocy wobec dziecka może prowadzić do konsekwencji bezpośrednich, a także do poważnych zaburzeń rozwojowych⁵⁴.

U dziecka, ofiary przemocy, mogą występować zaburzenia mowy wynikające albo z zaniedbania, albo z napięcia emocjonalnego, które nie pozwala dziecku rozluźnić się ani prawidłowo wypoczywać. Z tego samego powodu mogą pojawić się również zaburzenia snu. Reakcją somatyczną na permanentny lęk jest ból głowy, jak również brzucha i ogólne złe samopoczucie. U takiego dziecka może

⁵¹ Por. K. Browne, M. Herbert, *Zapobieganie przemocy w rodzinie...*, s. 44; D. Adamczyk, *Przemoc wobec dziecka...*, s. 246.

⁵² Por. D. Adamczyk, *Przemoc wobec dziecka...*, s. 247; J. Helios, W. Jedlecka, *Przemoc wobec dzieci w rodzinie...*, s. 61.

⁵³ Por. J.M. Wolińska, *Agresywność młodzieży. Problem indywidualny i społeczny...*, s. 46 i n.; D. Adamczyk, *Przemoc wobec dziecka...*, s. 247.

⁵⁴ Por. J. Włodarczyk, *Przemoc wobec dzieci...*, s. 208; J. Helios, W. Jedlecka, *Przemoc wobec dzieci w rodzinie...*, s. 61.

też występować moczenie się, co wynika z braku kontroli nad tą potrzebą fizjologiczną ze względu na ciągłe napięcie i lęk. Dziecko doznające przemocy w domu boi się dotyku, ma trudności w odróżnieniu przyjaznych i wrogich gestów. W szkole jest apatyczne, niechętnie do pracy, nieaktywne, nie chce się rozebrać przed lekcją wychowania fizycznego⁵⁵.

Na skutek przemocy fizycznej powstają siniaki, ale i takie urazy, które mogą mieć dalekosiężne konsekwencje. Te bezpośrednie skutki przemocy są najczęściej ukrywane, stąd często dziecko nie ma zapewnionej na czas pomocy medycznej. Wynikiem takich sytuacji mogą być trwałe blizny, urazy, zniekształcenia części ciała, schorzenia narządów wewnętrznych. Może to wywoływać zaburzenia rozwoju psychicznego dziecka⁵⁶. Zdarza się, że również zaniedbywanie skutkuje uszkodzeniami organizmu dziecka. Brak odpowiedniego pożywienia, snu, emocjonalnego ciepła, może spowodować zmiany w jego metabolizmie⁵⁷. Najpoważniejszą konsekwencją przemocy fizycznej wobec dziecka jest jego śmierć⁵⁸.

U niemowląt natomiast bezpośrednim rezultatem krzywdzenia może być tzw. syndrom dziecka potrząsanego. Powstają wówczas tzw. urazy nieprzypadkowe, które są następstwem uszkodzenia mózgu. Chodzi tu o następstwa potrząsania niemowlakiem do około 9. miesiąca życia. Występują wówczas charakterystyczne objawy, takie jak: krwiak podtwardówkowy, obrzęk mózgu czy krwotoki w siatkówce oka. W wyniku takich obrażeń dziecko może być drażliwe, ospałe bądź wymiotować, mogą również wystąpić bardzo poważne skutki w dalszym okresie życia dziecka, a mianowicie padaczka czy stupor⁵⁹.

⁵⁵ Por. I. Jundziłł, *Dziecko – ofiara przemocy*, Warszawa 1993, s. 73 i n.; M. Jędrzejewski, *Subkultury a przemoc...*, s. 95; J. Śledzianowski, *Wychowanie wobec przemocy...*, s. 62; D. Adamczyk, *Przemoc wobec dziecka...*, s. 249.

⁵⁶ Por. S. Forward, *Toksyczni rodzice...*, s. 76.

⁵⁷ Por. D. Adamczyk, *Przemoc wobec dziecka...*, s. 247.

⁵⁸ Por. S. Wójcik, *Przemoc fizyczna wobec dzieci...*, s. 23; K. Węgrzyn-Białogłowicz, *Psychologiczny portret dziecka doświadczającego przemocy*, [w:] *Przemoc. Konteksty społeczno-kulturowe...*, s. 224 i n.; J. Helios, W. Jedlecka, *Przemoc wobec dzieci w rodzinie...*, s. 61.

⁵⁹ Por. M. Roszkowska, *Zespół dziecka potrząsanego (Snaken baby syndrom)*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 6, 2007, nr 2, s. 84–88; J. Helios, W. Jedlecka, *Przemoc wobec dzieci w rodzinie...*, s. 61 i n.

3. Konsekwencje bezpośrednie i długotrwałodoznawania przemocy...

Powstanie urazu w wyniku potrząsania niemowlęciem jest związane z jego budową anatomiczną. Chodzi o proporcję wielkości (ciężaru) głowy w stosunku do reszty ciała. Głowa jest cięższa i dlatego trudniej stabilizowana przez aparat mięśniowy szyi. Niezarośnięte ciemączko umożliwia bezwładny ruch mózgu w czaszce przy każdym gwałtownym szarpnięciu. Potrząsanie dzieckiem może spowodować stłuczenie mózgu i mikrowylewy do przestrzeni podoponowej, do opon mózgowych oraz w przestrzeni między półkulami. Pojawić się mogą także wylewy krwi do siatkówki oka, co jest zwykle dominującym objawem potrząsania. Te wylewy do oka grożą postępującą retinopatią, zanikami nerwów wzrokowych, a także całkowitą utratą wzroku⁶⁰.

Z byciem krzywdzonym w dzieciństwie wiąże się większe ryzyko stania się ofiarą czy też sprawcą przemocy w życiu dorosłym, przeżywania lęków, depresji, uleganiem uzależnieniom czy podejmowaniem ryzykownych zachowań seksualnych, a także prób samobójczych. Jeszcze w dzieciństwie krzywdzenie wiąże się z takimi problemami, jak: agresja, zachowania antyspołeczne, niska internalizacja zasad etyczno-moralnych, zaburzenia relacji z rodzicami, zaburzenia zdolności poznawczych, zaniżona samoocena. Dzieci te mają też problemy ze zdrowiem psychicznym⁶¹.

Również w dorosłości u krzywdzonych w dzieciństwie ujawniają się problemy psychiczne czy zachowania antyspołeczne. Istnieją również dowody na to, że długofalowymi konsekwencjami stosowania przemocy wobec dzieci są zmiany na poziomie biologicznym, konkretnie w budowie mózgu. Na podstawie analiz skanów mózgów osób, które doświadczyły przemocy w dzieciństwie – w porównaniu z tymi, którzy nie padli jej ofiarą – stwierdzono znaczące ubytki tzw. szarych komórek, czyli budulca kory mózgowej, co zauważono zwłaszcza w obszarze odpowiedzialnym za pamięć i kontrolę poznawczą. Wyjaśnia to, dlaczego dzieci, które doświadczyły przemocy, mają problemy z nauką; są one też albo bardziej agresywne, albo przeciwnie – zwłaszcza w sytuacjach stresowych charakteryzują się uległością⁶².

⁶⁰ Por. T. Iwański, *Przemoc wobec dzieci...*, s. 55 i n.; J. Helios, W. Jedlecka, *Przemoc wobec dzieci w rodzinie...*, s. 62.

⁶¹ Por. J. Helios, W. Jedlecka, *Przemoc wobec dzieci w rodzinie...*, s. 63.

⁶² Por. tamże, s. 63 i n.; J. Włodarczyk, *Przemoc wobec dzieci...*, s. 208 i n.

Konsekwencją przemocy fizycznej może być również syndrom stresu pourazowego (PTSD), będący następstwem silnych doświadczeń traumatycznych⁶³. Jak wynika z badań dzieci, które doświadczyły maltretowania fizycznego, stwierdzono u nich zaburzenia w regulacji głównych układów, które biorą udział w reakcji na stres. Przeżyta trauma ma negatywny wpływ na rozwój mózgu i zaburza prawidłową regulację stanów emocjonalnych. Człowiek sprawia wrażenie pozostawania w stanie „oddzielenia”, a następnie może nastąpić przejście niejako do „uruchomienia”, do nadmiernego „pobudzenia” i nadwrażliwości na bodźce⁶⁴.

Zaburzenia pourazowe będące ostrą reakcją na stres są też klasyfikowane jako ASD (ang. *acute stress disorder*). To zaburzenie stanowi zespół objawów psychopatologicznych, które są bezpośrednią reakcją na gwałtowny, ekstremalny uraz. ASD ma podobne cechy jak PTSD, lecz występują w nim jeszcze poczucie odrętwienia, brak wrażliwości emocjonalnej, zwężenie strumienia świadomości, oszołomienie, redukcja percepcji bodźców, wrażenie nierealności otoczenia i własnej osoby, bezradność. Towarzyszy temu zwykle impulsywność i ryzykowne zachowania⁶⁵.

Przemoc wobec dziecka ma destrukcyjny wpływ na jego psychikę, który określa się często jako syndrom dziecka maltretowanego (ang. *the battered child syndrom*). Składa się na niego wiele zaburzeń, zwłaszcza sfery emocjonalnej dziecka, a także dotyczących jego umiejętności społecznych. Dzieci takie mają zaniżoną samoocenę, są wycofane, nieufne, mają trudności z nawiązywaniem kontaktów rówieśniczych, często same stosują przemoc. Wykazują także zachowania dezadaptacyjne, mają problemy z koncentracją, osiągają gorsze wyniki w nauce, częściej niż rówieśnicy popadają w depresję. Konsekwencją doznawanej przemocy może być też ograniczona internalizacja norm moralnych. Takie dziecko, nie rozumiejąc danej normy, zachowuje się w sposób umożliwiający mu jedynie uniknięcie kary, jego postępowanie nie wynika z przekonania czy wartości⁶⁶.

⁶³ Por. E. Pragłowska, A. Popiel, *Przemoc jako trauma wielomodalna. Między przemocą a PTSD*, „Niebieska Linia” 2009, nr 1/60, s. 10.

⁶⁴ Por. J. Helios, W. Jedlecka, *Przemoc wobec dzieci w rodzinie...*, s. 64 i n.

⁶⁵ Por. tamże, s. 65 i n.

⁶⁶ Por. tamże, s. 66 i n.; K. Halemba, A. Izdebska, *Kary fizyczne w wychowaniu dzieci – uwarunkowania i konsekwencje*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”,

Podobne ślady w psychice dziecka zostawiają doświadczenia przemocy psychicznej, która jest przyczyną stanów nerwicowych i ogólnych zaburzeń rozwoju. Sytuacja związana z urazami psychicznymi dziecka wywołuje trudności w koncentrowaniu uwagi, a to skutkuje trudnościami w nauce. W domu dziecka zaniedbywanego nie ma dobrych warunków do nauki. Dziecku brakuje motywacji, ponieważ nikomu z jego bliskich na nim nie zależy. Brak wsparcia może skutkować poczuciem bezsensu życia. Brak planów na przyszłość powoduje, że życie staje się puste⁶⁷. Nieumiejętność poradzenia sobie z sytuacją może prowadzić do prób samobójczych. Są one krzykiem rozpacz i wyrazem bezsilności dziecka⁶⁸.

Obrażliwe słowa, poniżające uwagi, upokarzający krytycyzm mogą być dla dzieci niezwykle szkodliwymi komunikatami o nich samych i mieć destruktywny wpływ na całe ich przyszłe życie. Przemoc psychiczna wobec dziecka prowadzi do poważnych, a czasami nawet nieodwracalnych szkód natury emocjonalnej; wywołuje negatywne przeżycia, strach, ciągłe lęki, poczucie krzywdy, niesprawiedliwości, osamotnienia, świadomość braku miłości rodzicielskiej, a także bunt i chęć zemsty⁶⁹. W konsekwencji taka osoba nie potrafi darzyć miłością innych ludzi. Niezaspokojona potrzeba bezpieczeństwa wpływa na to, że dziecko staje się nieśmiałe, wycofane, zamknięte w sobie, a czasem cyniczne, boi się sytuacji stresowych. Maltretowanie psychiczne może prowadzić do ucieczki z domu, zachowań ryzykownych, uzależnień, a w skrajnych przypadkach do stanów depresyjnych oraz myśli i zachowań samobójczych⁷⁰.

t. 8, 2009, nr 3, s. 7; S. Wójcik, *Przemoc fizyczna wobec dzieci...*, s. 24; J. Helios, W. Jedlecka, *Współczesne oblicza przemocy. Zagażenia wybrane...*, s. 94 i n.

⁶⁷ Por. I. Jundziłł, *Dziecko – ofiara przemocy...*, s. 74; D. Adamczyk, *Przemoc wobec dziecka...*, s. 249.

⁶⁸ Por. D. Adamczyk, *Przemoc wobec dziecka...*, s. 249.

⁶⁹ Por. K. Fenik, *Sytuacja psychologiczna i emocjonalna dziecka krzywdzonego. Konsekwencje przemocy doświadczanej w dzieciństwie*, [w:] *Przemoc w rodzinie wobec dziecka. Procedury interwencyjne w szkole*, red. J. Zmarzlik, Warszawa 2011, s. 17–23, http://www.bc.ore.edu.pl/Content/558/poradnik_przemoc+wobec+dziecka_pdf.pdf [dostęp: 31.12.2020]; J. Włodarczyk, *Przemoc wobec dzieci...*, s. 209 i n.

⁷⁰ Por. S. Forward, *Toksyczni rodzice...*, s. 76 i n.; I. Pospiszyl, *Przemoc w rodzinie...*, s. 158; M. Kątna, *Dziecko krzywdzone – ofiara przemocy w rodzinie...*, s. 15; D. Adamczyk, *Przemoc wobec dziecka...*, s. 247; T. Iwański, *Przemoc wobec dzieci...*, s. 67; J. Helios, W. Jedlecka, *Przemoc wobec dzieci w rodzinie...*, s. 83 i n.

Skutki tego rodzaju przemocy mogą być także odległe w czasie, stąd istnieje trudność w ustaleniu faktycznego związku między doświadczaną w dzieciństwie przemocą a obecną sytuacją dorosłego człowieka, będącą konsekwencją doznanej przemocy⁷¹. Znęcanie psychiczne czy seksualne jest równie okrutne jak fizyczne, a przy tym trudniejsze do wykrycia. Ofiarom trudno jest bowiem mówić o cierpieniu doznawanym od najbliższych⁷².

Jednym z najbardziej urazowych doświadczeń dla dziecka jest doznanie przemocy seksualnej, zwłaszcza od osoby najbliższej, czyli rodzica. Wykorzystywanie seksualne dziecka jest najbardziej odrażającą i szkodliwą formą przemocy. Uzasadnieniem takiego stwierdzenia są związanie z tymi działaniami następstwa. Ten rodzaj wykorzystywania jest wciąganiem dziecka w sferę aktywności seksualnej, która jest nieadekwatna do jego etapu rozwojowego. Jest to brutalne łamanie w dziecku jego naturalnej niewinności i czystości, poprzez zmuszanie do działań, których dziecko nie rozumie i nie jest też w stanie zaakceptować. Działania te w sposób oczywisty, oprócz norm etycznych i religijnych, naruszają jednocześnie normy prawne i społeczne⁷³.

W wyniku przemocy seksualnej mogą nastąpić poważne uszkodzenia okolic narządów rozrodczych dziecka, nie tylko rany, otarcia, zadrapania, siniaki. Dziecko zgwałcone doznaje zespołu urazowego (ang. *the rape trauma syndrom*). Perfidia okrucieństwa polega na wykorzystywaniu małoletniego. Skutki wykorzystywania seksualnego są też długofalowe. Mogą objawiać się niechęcią lub buntem czy agresją, skierowanymi przeciwko dorosłym. Dziecko nie potrafi jeszcze precyzyjnie wypowiedzieć swojego bólu. Dodatkowe upokorzenie może wynikać ze złośliwości sąsiadów czy kolegów ze

⁷¹ Por. M. Kątna, *Dziecko krzywdzone – ofiara przemocy w rodzinie...*, s. 16; A. Soriano, *Przemoc wobec dzieci...*, s. 108. Szerzej zob.: J.L. Hermann, *Przemoc – uraz psychiczny i powrót do równowagi*, Gdańsk 2007.

⁷² Por. Z. Sator, *Spoleczne implikacje przemocy i terroru...*, s. 35; D. Adamczyk, *Przemoc wobec dziecka...*, s. 247; K. Węgrzyn-Białogłowicz, *Psychologiczny portret dziecka doświadczającego przemocy...*, s. 225 i n.; J. Helios, W. Jedlecka, *Współczesne oblicza przemocy. Zagadnienia wybrane...*, s. 97 i n.

⁷³ Por. W. Czernikiewicz, B. Pawlak-Jordan, *Wykorzystywanie seksualne dzieci*, Warszawa 1998, s. 29; J. Dworakowska, *Przemoc seksualna wobec dziecka w opiniach pracowników służb społecznych. Komunikat z badań...*, s. 104; J. Helios, W. Jedlecka, *Przemoc wobec dzieci w rodzinie...*, s. 88.

szkoły, którzy wiedzą o gwałcie. U zgwałconego dziecka po latach, w dorosłym życiu, może też wystąpić zjawisko upodobnienia się do tych, którzy wyrządzili mu krzywdę⁷⁴.

Dziecko będące ofiarą wykorzystania seksualnego traci szacunek także dla innych osób dorosłych. Uwiedzeni nieletni są głęboko demoralizowani przez dorosłych i w takiej sytuacji sami mogą dążyć do kontaktów seksualnych z dorosłymi. Uznają to niekiedy nawet za normę działań wychowawczych swoich rodziców czy opiekunów. Wartością podstawową staje się dla tych dzieci to, co przynosi korzyści materialne, prestiż w grupie sterowanej przez opiekuna pedofila. Jednocześnie w tej ambiwalencji dziecko boi się napiętnowania, ale jest bezsilne, dlatego nie mówi o tym nikomu⁷⁵.

Sytuacji wykorzystywania seksualnego przez rodziców czy opiekunów sprzyja fakt podległości dziecka wobec tych dorosłych. Dziecko nie jest w stanie poradzić sobie z zaistniałą sytuacją, a jednocześnie ukrywa to przed obcymi. Z tego napięcia i niezrozumienia sytuacji niektóre dzieci podejmują próby samobójcze. Konsekwencje wykorzystywania seksualnego na długie lata pozostają w psychice dziecka, stąd młodzi ludzie sięgają po środki odurzające, aby choć na chwilę odsunąć od siebie te traumatyczne przeżycia⁷⁶.

W wyniku doświadczonej przemocy u dziecka pojawia się wiele trudnych uczuć. Towarzyszy mu wstyd za swoich rodziców, strach przed kolejnym wykorzystaniem czy upokorzeniem. Uczucie wstydu powoduje, że jest ono skryte, nie ma przyjaciół. W ten sposób następuje zahamowanie jego rozwoju społecznego. Dziecko takie przejawia brak zaufania do ludzi, co wynika z chwiejności nastrojów rodziców i niedotrzymanych obietnic. Nierozwinięte zaufanie do ludzi przekształca się w brak zaufania do siebie samego. Dziecko, zdając sobie sprawę z wagi dokonanego czynu, boi się jednocześnie ukarania rodziców, pozbawienia ich wolności, stąd milczy, nie chcąc, aby ktokolwiek dowiedział się o stosowaniu przez nich przemocy.

⁷⁴ Por. M. Jędrzejewski, *Subkultury a przemoc...*, s. 95; D. Adamczyk, *Przemoc wobec dziecka...*, s. 247 i n.

⁷⁵ Por. J. Dworakowska, *Przemoc seksualna wobec dziecka w opiniach pracowników służb społecznych. Komunikat z badań...*, s. 110; M. Jędrzejewski, *Subkultury a przemoc...*, s. 121; D. Adamczyk, *Przemoc wobec dziecka...*, s. 248; K. Węgrzyn-Białogłowicz, *Psychologiczny portret dziecka doświadczającego przemocy...*, s. 226 i n.

⁷⁶ Por. M. Jędrzejewski, *Subkultury a przemoc...*, s. 119 i n.; D. Adamczyk, *Przemoc wobec dziecka...*, s. 248.

Dziecko takie żyje zatem w ciągłym lęku, w stanie napięcia, obawiając się, co jeszcze gorszego może się wydarzyć⁷⁷.

Dziecko jest przerażone, gdy doznaje przemocy, a także wtedy, gdy jest jej świadkiem. W konsekwencji może dojść do tzw. zamrożenia uczuć. Dziecko nie okazuje uczuć, nie daje sobie bowiem prawa do okazywania słabości. Ma także ciągłe poczucie winy z powodu napiętej atmosfery w domu, przy jednoczesnym braku poczucia bezpieczeństwa. To uczucie nie jest racjonalnie uzasadnione, lecz dziecko czuje, że powinno coś zrobić celem powstrzymania przemocy. Trudne do przewidzenia zachowanie rodziców, którzy nie panują nad swoim zachowaniem i nie kontrolują swoich emocji, stwarza atmosferę ciągłego zagrożenia⁷⁸.

Dziecko doświadczające przemocy może przejawiać zachowania destrukcyjne. W ten sposób wyraża ono potrzebę zwrócenia na siebie uwagi osób dorosłych, nie mogąc powiedzieć wprost o sytuacji w domu. Ratując się przed przemocą, ucieka z domu, a jednocześnie widząc rodziców rozwiązujących problemy za pomocą przemocy, naśladuje ich. Uczy się takiego sposobu radzenia sobie z trudnymi sytuacjami, który daje władzę nad drugim człowiekiem, a także przyjmuje zasadę, że silniejszy zawsze wygrywa, i samo zaczyna stosować przemoc wobec innych⁷⁹.

Dzieci, ofiary nadużyć, umieszczane są w domach dziecka. Tam ponoszą dodatkowe koszty psychiczne, które są związane z poczuciem opuszczenia i doznaniem szoku. Dzieci z racji ograniczonego kontaktu z rodzicami, oddalają się od nich fizycznie i emocjonalnie. Niektóre krzywdzone dzieci muszą trafić do innych rodzin, gdy ich biologiczni rodzice są pozbawieni praw rodzicielskich. Jeszcze inne trafiają do rodzin zastępczych. Wszystkim tym dzieciom towarzyszy złość, poczucie porażki, winy, doznanej krzywdy. Wymagają one pomocy, aby mogły poradzić sobie z zaistniałą sytuacją, z poczuciem zagubienia, w nawiązywaniu relacji społecznych na nowo. Dzieci te muszą nauczyć się żyć w świecie bez stosowania przemocy i przymusu⁸⁰.

⁷⁷ Por. D. Adamczyk, *Przemoc wobec dziecka...*, s. 248.

⁷⁸ Por. tamże.

⁷⁹ Por. tamże, s. 248 i n.

⁸⁰ Por. tamże, s. 249; K. Browne, M. Herbert, *Zapobieganie przemocy w rodzinie...*, s. 128.

* * *

Krzywdzenie dzieci najczęściej kojarzy się z ich biciem lub wykorzystywaniem seksualnym. Należy jednak zdać sobie sprawę z tego, że wyrządaniem krzywdy dziecku jest także przemoc psychiczna, która polega na wykorzystywaniu psychicznej przewagi człowieka dorosłego w celu umniejszenia godności dziecka. Krzywdzenie emocjonalne towarzyszy wszelkim formom przemocy wobec dziecka. Istotną formą krzywdzenia jest również zaniedbanie dziecka przez osoby, które są zobowiązane do zapewnienia mu bezpieczeństwa, opieki, zabezpieczenia jego potrzeb bytowych i emocjonalnych.

Przemoc wobec dzieci ma skutki nie tylko bezpośrednie i fizyczne – w postaci siniaków czy urazów, lecz także ma konsekwencje długofalowe, które dotyczą wielu obszarów życia dziecka, a także jego dorosłości. Doświadczanie przemocy jest jednym z największych zagrożeń rozwoju i bezpieczeństwa dziecka. Konsekwencje przemocy są poważne nie tylko na poziomie indywidualnym, ale także społecznym⁸¹.

W Polsce wzrasta świadomość społeczna na temat problemu stosowania kar cielesnych wobec dzieci. Dzieje się tak od czasu wprowadzenia w 2010 roku zakazu stosowania kar fizycznych w Polsce. Mimo to nadal część społeczeństwa wyraża aprobatę dla stosowania takich kar wobec dzieci. Stąd krzywdzenie dzieci jest nadal istotnym problemem społecznym⁸². Nadal niektórzy rodzice nie radzą sobie

⁸¹ Por. K. Makaruk, M. Malinowska-Cieślak, *Czynniki rodzinne i zachowania autodestrukcyjne związane z multiwiktyimizacją wśród dzieci i młodzieży w Polsce*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 18, 2019, nr 3, s. 157 i n.

⁸² Por. tamże, s. 157–177; E. Jarosz, *Polacy wobec bicia dzieci. Raport z badań 2013*, Warszawa 2013; K. Makaruk, *Postawy Polaków wobec kar fizycznych a ich stosowanie w praktyce rodzicielskiej*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 12, 2013, nr 4, s. 40–53; E. Jarosz, *Przemoc w wychowaniu. Między prawnym zakazem a społeczną akceptacją. Monitoring Rzecznika Praw Dziecka...*; J. Szafran, *Kary fizyczne jako przejaw przemocy wobec dzieci*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 16, 2017, nr 4, s. 55–80; M. Dragan, *Zaburzenia psychiczne u dorosłych krzywdzonych w dzieciństwie – badanie z zastosowaniem wywiadu strukturalizowanego SCID-I*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 17, 2018, nr 2, s. 9–25; K. Makaruk i in., *Negatywne doświadczenia w dzieciństwie i związane z nimi zachowania szkodliwe dla zdrowia wśród polskich studentów*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 17, 2018, nr 2, s. 58–97; J. Włodarczyk, *Przemoc wobec dzieci...*, s. 205 i n.; R. Szredzińska, J. Włodarczyk, *Przemoc w rodzinie. Wyniki Ogólnopolskiej diagnozy skali i uwarunkowań krzywdzenia dzieci*, „Dziecko Krzywdzone.

z życiowymi problemami i nie są w stanie wystarczająco dobrze wypełniać swojej roli, dlatego potrzebują wsparcia, aby byli w stanie podolać codziennym obowiązkom, zwłaszcza tym związanym z wychowaniem dzieci.

Nie jest łatwo być rodzicem. Godzenie pracy zawodowej z obowiązkami rodzicielskimi, borykanie się z codziennymi trudnościami, brak pieniędzy czy problemy mieszkaniowe, a także inne, mogą wywoływać napięcia, męczyć, czynić życie nie do zniesienia. W sytuacjach stresowych, ekstremalnych należy zastanowić się nad stosunkiem do dziecka oraz nad jego odczuciami, zdobyć się na empatię, spróbować wejść w jego położenie jako bezbronnego, słabego, czasem przerażonego. Trzeba zatrzymać się i posłuchać tego, co mówi się do swojego dziecka. Rodzice muszą spojrzeć na siebie z innej perspektywy. Trzeba pomóc im znaleźć rozwiązanie istniejących problemów i zatrzymać przemoc w rodzinie. Wysiłki zmierzające do opanowania zjawiska przemocy wobec dziecka oraz zapobiegania temu problemowi, powinny koncentrować się na budowaniu prawidłowych, dojrzałych, relacji interpersonalnych pomiędzy wszystkimi członkami rodziny⁸³.

W tym kontekście profesjonalne i środowiskowe wsparcie pozostaje kwestią bardzo aktualną. Warto zapewnić rodzinom, zwłaszcza tym z małymi dziećmi, regularną pomoc i wsparcie, celem przeciwdziałania ryzyku krzywdzenia dzieci. To bowiem małe dzieci są szczególnie narażone na przemoc ze względu na całkowitą zależność od dorosłych oraz wrażliwość charakterystyczną dla tego okresu życia⁸⁴.

Teoria. Badania. Praktyka”, t. 18, 2019, nr 3, s. 36–67; A. Izdebska, K. Pilarczyk, *Wykorzystanie seksualne dziecka. Wyniki Ogólnopolskiej diagnozy skali i uwarunkowań krzywdzenia dzieci...*, s. 68–97; M.J. Gardner, H.J. Thomas, H.E. Erskine, *Związek między pięcioma formami krzywdzenia dzieci a zaburzeniami depresyjnymi i lękowymi: przegląd systematyczny i metaanaliza*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 18, 2019, nr 3, s. 117–156.

⁸³ Por. K. Browne, M. Herbert, *Zapobieganie przemocy w rodzinie...*, s. 124 i 133; D. Adamczyk, *Przemoc wobec dziecka...*, s. 250.

⁸⁴ Por. I. Daniūnaitė i in., *Przeciwdziałanie krzywdzeniu dzieci na Litwie – interwencja i profilaktyka*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 12, 2013, nr 4, s. 65–77; G. Švekere, *Przeciwdziałanie krzywdzeniu małych dzieci w rodzinach – program wolontariatu w społeczności lokalnej*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 12, 2013, nr 4, s. 78–85; A. Tharner i in., *Przywiązanie w okresie niemowlęcym i stres rodzicielski a problemy emocjonalne i zaburzenia zachowania*

3. Konsekwencje bezpośrednie i długotrwałe doznawania przemocy...

Warto również nadmienić, że od 1995 roku funkcjonuje Ogólnopolskie Pogotowie dla Ofiar Przemocy w Rodzinie „Niebieska Linia”. Przy telefonie o numerze 800 120 002 dyżury pełnią osoby specjalizujące się we wspieraniu osób doznających przemocy, przeszkolone z zakresu prawa karnego, cywilnego i rodzinnego. Prowadzą poradnictwo psychologiczno-prawne. Chodzi o motywację i wsparcie psychologiczne do podjęcia działań celem położenia kresu trudnej sytuacji doświadczania przemocy⁸⁵.

Każde dziecko ma prawo do bycia chcianym i kochanym. W pracy z dzieckiem skrzywdzonym warto położyć nacisk na zwiększenie jego poczucia bezpieczeństwa, przywrócenie zaufania do ludzi oraz zwiększenie poczucia własnej wartości. Należy również dążyć do tego, aby dziecko nabyło umiejętności rozpoznawania i wyrażania uczuć. Konieczne jest podejmowanie wszelkich działań, aby ochronić dzieci przed przemocą i przywrócić im szczęśliwe dzieciństwo, czyniąc świat bezpieczniejszym⁸⁶.

u dzieci w wieku 3 lat, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 15, 2016, nr 3, s. 40–73; A. Szczepaniak, *Zaburzenia więzi jako efekt wczesnodziecięcego krzywdzenia dziecka*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 15, 2016, nr 3, s. 74–90.

⁸⁵ Por. Z. Sator, *Spoleczne implikacje przemocy i terroru...*, s. 36; D. Adamczyk, *Przemoc wobec dziecka...*, s. 250.

⁸⁶ Por. E. Buczyńska, *Zjawisko przemocy psychicznej w oczach młodzieży licealnej*, [w:] *Przemoc wobec dzieci. Wybrane zagadnienia teoretyczne i praktyczne*, oprac. K. Pikor, W. Walc, Rzeszów 2002, s. 170; D. Adamczyk, *Przemoc wobec dziecka...*, s. 251.

Rozdział IV

Cyberprzemoc wśród dzieci i młodzieży

Obecność nowoczesnych technologii informacyjno-komunikacyjnych w życiu młodych ludzi jest faktem i będzie miała coraz szerszy zasięg. Korzystanie z dorobku cywilizacyjnego, jakim jest komputer podłączony do internetu czy telefon komórkowy dający niemal takie same możliwości, można rozpatrywać przynajmniej na kilku płaszczyznach, np. jako formę spędzania wolnego czasu, pożądaną element stylu życia, instrument służący komunikowaniu się, uczeniu czy wreszcie jako źródło zagrożeń¹. Dla współczesnych nastolatków internet to codzienność.

Internet daje im dużo nowych możliwości, stał się jednym z najważniejszych narzędzi nauki i komunikacji. Powszechne korzystanie z internetu przez dzieci i młodzież ma wiele zalet, lecz, jak każde narzędzie, niesie za sobą zagrożenia, na jakie w szczególny sposób narażeni są młodzi ludzie². Wspomnianych zagrożeń jest wiele, wiele jest także podejść badawczych i typologii tego zjawiska³.

Obecnie telefon komórkowy stał się standardowym narzędziem komunikacji, ale też najpowszechniejszym przedmiotem pierwszej potrzeby. W kategorii najważniejszego przedmiotu osobistego użytku w badaniach wyprzedza nawet pieniądze, dokumenty tożsamości czy karty kredytowe. Służy do licznych celów związanych z komunikacją, pracą i rozrywką. Stał się np. narzędziem do notowania: tekstowego, fotograficznego i filmowego. Zaczął zapewniać dostęp

¹ Por. P. Plichta, J. Pyżalski, *Wstęp*, [w:] *Wychowanie i kształcenie w erze cyfrowej*, red. P. Plichta, J. Pyżalski, Łódź 2013, s. 7.

² Por. J. Włodarczyk, *Zagrożenia związane z korzystaniem z Internetu przez młodzież. Wyniki badania EU NET ADB*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 12, 2013, nr 1, s. 49–68.

³ Por. S. Livingston i in., *Risk and safety on the internet: The perspective of European children. Full findings*, London 2011, s. 13; J. Pyżalski, *Agresja elektroniczna i cyberbulling jako nowe ryzykowne zachowania młodzieży*, Kraków 2012, s. 91.

do internetu tam, gdzie zawodzą wszystkie inne łącza⁴. Przez telefon płaci się rachunki, kupuje bilety, coraz częściej zastępuje on kartę kredytową itp.

L. Hojnacki⁵ pisze, że w szkołach zakaz używania telefonów komórkowych, fotografowania, filmowania i nagrywania zajęć jest powszechny, w efekcie – zdaniem autora – powszechna stała się wśród uczniów np. trudna umiejętność bezwzrokowego pisania na dziesięcioklawiszowej klawiaturze komórki. Opanowują ją, pisząc sms-y oraz korzystając z internetu pod ławką, na której spoczywają symboliczne atrybuty szkoły – papierowy zeszyt i książka.

W opracowaniach dotyczących zagrożeń w internecie często zwraca się uwagę na cyberprzemoc jako istotny problem wśród młodzieży. Zagadnienie to jest stosunkowo nowe⁶. Cyberprzemoc to jeden z najbardziej medialnych problemów związanych z młodzieżą i internetem. Jak pokazują wyniki badań, kontakt zapośredniczony (przez internet) może nasilać zachowania antyspołeczne⁷. W Polsce głośno o problemie cyberprzemocy stało się za sprawą historii gimnazjalistki z Gdańska, która po przemocy doznanej ze strony rówieśników popełniła samobójstwo. Ważną rolę odegrało nagranie całej sytuacji za pomocą telefonu komórkowego. Przypuszcza się, że

⁴ Por. L. Hojnacki, *Cyfrowych tubylców trzeba uczyć inaczej. Dlaczego i jak – wprowadzenie*, [w:] *Wychowanie i kształcenie w erze cyfrowej...*, s. 42.

⁵ Por. tamże, s. 43.

⁶ Por. Ł. Wojtasik, *Przemoc rówieśnicza a media elektroniczne*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 8, 2009, nr 1, s. 78–89; tenże, *Przemoc rówieśnicza z użyciem mediów elektronicznych – wprowadzenie do problematyki*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 8, 2009, nr 1, s. 2–11; tenże, *Rodzice wobec zagrożeń dzieci w Internecie*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 8, 2009, nr 1, s. 90–99; W. Adamczyk-Bębas, *Zagrożenia dla dzieci i młodzieży w świecie mediów*, [w:] *Dziecko w świecie mediów*, red. E. Brzyszczyk, S. Koziej, Kielce 2015, s. 167–179; też, *Cyberprzemoc jako zagrożenia dla dziecka niepełnosprawnego*, [w:] *Культурные основы системы образования в европейских государствах*, red. S. Bębas, A. Gołębiowski, Минск 2014, s. 51–63; też, *Социально-педагогическое предупреждение для студенческой молодежи: киберпреступность масштаб проблемы профилактические действия*, [w:] *Современное педагогическое знание: проблемы и перспективы развития*, red. Е.И. Снапковой, Могилев 2014, s. 20–24; też, *Zagrożenia dla dzieci i młodzieży w cyberświecie*, [w:] *Bezpieczeństwo w warunkach zmian społecznych, cywilizacyjnych i kulturowych*, red. S. Bębas, P. Kowalski, Piotrków Trybunalski 2014, s. 449–459.

⁷ Por. J. Barlińska, *Wpływ kontaktu zapośredniczonego przez komputer na nasilenie zachowań antyspołecznych i cyberprzemocy*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 8, 2009, nr 1, s. 100–118.

groźba upublicznienia kompromitującego filmu przyczyniła się do tragicznego finału tej historii⁸. Warto zatem przeanalizować zagadnienie cyberprzemocy, przedstawić jego charakterystykę, rodzaje i formy, a także zwrócić uwagę na stosowanie cyberprzemocy oraz doświadczanie jej przez młodzież.

I. Pojęcie i charakterystyka

Cyberprzemoc to:

wrogie działania, które są realizowane przy pomocy Internetu bądź telefonów komórkowych. Mogą one polegać np. na wyśmiewaniu innych, wysyłaniu złośliwych i obraźliwych SMS-ów lub e-maili, ujawnianiu informacji o kimś, kto sobie tego nie życzy, ujawnianiu prywatnych zdjęć, sporządzaniu obraźliwych witryn internetowych, złośliwych wpisów na forach dyskusyjnych czy dręczenia przez komunikatory sieciowe⁹.

J. Pyżalski określa to zjawisko jako „zbiór wrogich zachowań, które są realizowane z użyciem Internetu lub telefonów komórkowych, określanych jako tzw. współczesne technologie komunikacyjne lub nowe media”¹⁰. Problem agresji

realizowanej za pomocą nowych mediów jest bardzo często odnoszony do młodych ludzi, którzy postrzegani są zarówno jako potencjalni sprawcy, jak i ofiary agresji elektronicznej. Problem cyberprzemocy pojawia się wśród dzieci i młodzieży ze względu na fakt, iż należą oni do najaktywniejszych użytkowników sieci. Zatem ich udziałem są za-

⁸ Por. Ł. Wojtasik, *Przemoc rówieśnicza z użyciem mediów elektronicznych – wprowadzenie do problematyki...*, s. 9.

⁹ J. Pyżalski, *Agresja elektroniczna i cyberbullying jako nowe ryzykowne zachowania młodzieży...*, s. 309.

¹⁰ J. Pyżalski, *Agresja elektroniczna dzieci i młodzieży. Różne wymiary zjawiska*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 8, 2009, nr 1, s. 12 i n. Por. W. Adamczyk-Bębas, *Istota i właściwości cyberbullyingu – implikacje dla praktyki edukacyjnej i wychowawczej*, [w:] *Zagrożenia a bezpieczeństwo – stan i koncepcje zmian w edukacji*, red. T.W. Konopka, Kielce 2014, s. 216–227; też, *Профилактика киберпреступности в Польше: современные социокультурные аспекты*, [w:] *Тенденции инновационного развития инженерно-педагогического образования*, red. С.Н. Анкуда, Минск 2014, s. 134–136.

równie korzystne, jak i niekorzystne konsekwencje z takiego użytkowania Internetu wynikające¹¹.

Agresja rówieśnicza traktowana jest powszechnie jako poważny problem społeczny i wychowawczy, a jednocześnie jako zjawisko, które nierozzerwalnie związane jest z istnieniem instytucjonalnych placówek edukacyjnych¹².

W literaturze przedmiotu przemoc, której narzędziem stają się różnego rodzaju media, nazywana jest zazwyczaj *cyberbullyingiem*. Inne popularne terminy to cyberdręczenie (*cyberstalking*) i cyberprześladowanie (*cyberharassment*). Niektórzy spośród badaczy uważają te zjawiska za synonimiczne, inni natomiast pojęciu *cyberbullyingu* przyporządkowują przemoc skierowaną względem dzieci i młodzieży, a *cyberharassmentu* wobec dorosłych. Stosowane są także inne terminy, określające to zjawisko, takie jak: *electronic aggression*, *cyber aggression*, *online harassment*, *online bullying*¹³. W polskiej literaturze przedmiotu także funkcjonują różne określenia tego zjawiska, np.: cyberprzemoc, cybernękanie, cyberprześladowanie, agresja elektroniczna, przemoc internetowa czy cybermobbing¹⁴.

Porównując kwestie definicyjne, J. Pyżalski dokonał trafnego porównania zakresu znaczeniowego pojęć związanych z cyberprzemocą (tabela 1).

Charakterystyczny dla cyberprzemocy jest wysoki poziom anonimowości, który utrudnia rozpoznanie potencjalnego sprawcy (sprawców). Osoba zachęcona anonimowością czuje się bezkarna, gdyż wie, że trudno jest ustalić jej tożsamość. Może to w konsekwencji

¹¹ J. Pyżalski, *Polscy nauczyciele i uczniowie a agresja elektroniczna – zarys teoretyczny i najnowsze wyniki badań*, [w:] *Człowiek i uzależnienia*, red. M. Jędrzejko, D. Sarzała, Pułtusk–Warszawa 2010, s. 126–127.

¹² Por. J. Pyżalski, *Elektroniczna agresja rówieśnicza – ustalenia empiryczne ostatniej dekady*, [w:] *Uzależnienia behawioralne i zachowania problemowe młodzieży. Teoria. Diagnoza. Profilaktyka. Terapia*, red. J. Jarczyńska, Bydgoszcz 2014, s. 33.

¹³ Por. Ł. Wojtasik, *Przemoc rówieśnicza z użyciem mediów elektronicznych – wprowadzenie do problematyki...*, s. 6 i n.

¹⁴ Por. P. Aftab, *Internet a dzieci. Uzależnienia i inne niebezpieczeństwa*, Warszawa 2003; J. Pyżalski, *Agresja elektroniczna dzieci i młodzieży...*, s. 12–26; Ł. Wojtasik, *Przemoc rówieśnicza z użyciem mediów elektronicznych – wprowadzenie do problematyki...*, s. 7–11.

Tabela 1. Porównanie zakresu znaczeniowego pojęć *electronic aggression*, *online harassment* i *cyberbullying*

Pojęcie angielskojęzyczne	Electronic aggression	Online harassment/ Internet harassment	Cyberbullying/ Internet bullying
Proponowane polskie terminy	Agresja elektroniczna/ cyberprzemoc	Nękanie internetowe	Mobbing elektroniczny
Przykładowi autorzy stosujący pojęcie	David-Ferdon, Feldman Herz	Ybarra i współpracownicy	Smith i współpracownicy; Williams, Guerra Patchin, Hinduja
Zdefiniowanie technicznego aspektu działania	Bardzo ogólne – używanie technologii komunikacyjnych wraz z konkretnymi przykładami takiego działania. Działanie przeciwko innej osobie może być pośrednie lub bezpośrednie.	Ograniczone do działania <i>online</i> , skierowane bezpośrednio przeciwko innej osobie wraz z konkretnymi przykładami takiego działania.	Działanie poprzez „komunikację elektroniczną” wraz z konkretnymi przykładami takiego działania. Działanie przeciwko innej osobie może być pośrednie lub bezpośrednie.
Celowość (kryterium tradycyjnego bullyingu)	Lekko zaznaczona (nie wprost – wynika raczej z definicji agresji)	Tak	Tak
Powtarzalność (kryterium tradycyjnego bullyingu)	Nie objęta definicją	Nie objęta definicją	Tak
Nierównowaga sił, znaczna przewaga sprawców (kryterium tradycyjnego bullyingu)	Nie objęta definicją	Nie objęta definicją	Tak
Relacja sprawcy do ofiary – agresja wewnątrz znanej grupy społecznej (kryterium tradycyjnego bullyingu)	Niezdefiniowana – może dotyczyć znanych i nieznanymi osób	Niezdefiniowana – może dotyczyć znanych i nieznanymi osób	Ta sama grupa społeczna (np. klasa szkolna)

powodować dalsze negatywne zachowania w sieci¹⁵. W przypadku cyberprzemocy powtarzalność uwarunkowana jest właściwościami materiałów opublikowanych w internecie. J. Pyżalski¹⁶ wskazuje, iż materiały te charakteryzują się następującymi cechami: trwałość (*persistence*) – materiały opublikowane w internecie pozostają tam na długi czas; możliwość wyszukiwania (*searchability*) – istnieje bardzo szybka forma wyszukania różnego rodzaju materiałów, informacji; kopiowalność (*replicability*) – możliwość posiadania tych samych materiałów informacyjnych; występowanie tzw. niewidocznej publiczności (*invisible audience*) – najczęściej duża grupa osób, której liczebność trudno jest określić.

Uważa się, iż sprawcy cyberprzemocy podlegają wielu mechanizmom psychologicznym sprawiającym, że tego typu zachowanie łatwiej realizować. Najczęściej wymienianym mechanizmem jest tzw. toksyczne rozhamowanie, przejawiające się tym, iż sprawca podejmuje działania, których nigdy nie dokonałby przy spotkaniu z ofiarą twarzą w twarz. Mechanizm ten należy wiązać z czterema potencjalnymi właściwościami komunikacji zapośredniczonej, tj. anonimowością, niewidocznością, asynchronicznością (związaną z tym, że rozmówcy porozumiewający się *online* nie rozmawiają w tym samym momencie, np. czytają czyjąś wypowiedź po dłuższym czasie od jej zamieszczenia, np. na forum) i tekstualnością (związaną z komunikowaniem się *online* za pomocą tekstu pisanego). Analizując kolejno te właściwości, należy wskazać, iż sprawcy mają poczucie, że ofiara nie może ich zidentyfikować (anonimowość), są niewidoczni dla ofiary oraz komunikują się w taki sposób, iż reakcja rozmówcy jest opóźniona, a także komunikują się niekiedy wyłącznie kanałem tekstowym. Do tego dochodzi brak widocznych w procesie komunikacji zapośredniczonej sygnałów niewerbalnych ze strony ofiary, które mogłyby posłużyć jako mechanizm hamujący działania sprawcy¹⁷.

¹⁵ Por. W. Heirman, M. Walrave, *Skutki cyberbullyingu – oskarżenie czy obrona technologii?*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 8, 2009, nr 1, s. 32 i n.

¹⁶ Por. J. Pyżalski, *Agresja elektroniczna dzieci i młodzieży...*, s. 17 i n.

¹⁷ Por. J. Suler, *The online disinhibition effect*. „Cyberpsychology & Behavior” 2004, No. 7, s. 321–326; N. Lapidot-Lefler, A. Barak, *Effects of anonymity, invisibility, and lack of eye-contact on toxic online disinhibition*, „Computers in Human Behavior”

2. Rodzaje i formy zjawiska

W celu stosowania cyberprzemocy młodzież wykorzystuje różne kanały komunikacyjne, głównie portale społecznościowe, czaty, pocztę elektroniczną, gadu-gadu i inne komunikatory. Atakując ofiarę, sprawcy stosują komunikację werbalną (np. wpisują wyzwiska, obraźliwe opinie, komentują profil, wyśmiewają, wysyłają wulgarne, zastraszające sms-y i mms-y), udostępniają osobom trzecim prywatne materiały osoby wiktyimizowanej, rozsyłają znajomym kompromitujące ofiarę informacje¹⁸. Niejednokrotnie też prowokują lub atakują ofiarę, aby najpierw dokumentować jej zachowanie za pomocą filmu lub zdjęć, a następnie zamieścić je w internecie lub rozsyłać za pomocą telefonów komórkowych¹⁹. Tego typu zachowania należą do najczęściej przejawianych przez młodzież. Nie wyczerpują jednak całego spektrum cyberprzemocy. Wyniki badań empirycznych pokazują, że agresorzy komentują na portalach społecznościowych profile rówieśników, rozsyłają wbrew woli ofiary linki z nieprzyzwoitymi treściami, umyślnie wysyłają na adres e-mail ofiary materiały zawierające wirusa komputerowego. Poza tym sprawcy na forach internetowych komentują wypowiedzi osoby wiktyimizowanej. Czynią to w sposób sprawiający jej przykrość. Niekiedy też zakładają osobie wiktyimizowanej fałszywe konto na portalu społecznościowym, wysyłają fałszywe ogłoszenia, np. na portale randkowe, oraz kradną tożsamość ofiary, wysyłając szkodliwe, wulgarne wiadomości z adresu e-mailowego ofiary²⁰.

Wymienia się następujące działania, które można uznać za cyberprzemoc:

- wojna na obelgi (*flaming*) – oznacza zacieklą, często krótką wymianę zdań między dwiema lub więcej osobami, która jest prowadzona w grupie dyskusyjnej, czatroomie (w pokoju czatowym). Gdy tylko dochodzi do wymiany złośliwych, obraźliwych zdań i komentarzy, wojnę na obelgi należy uznać za rozpoczętą.

2012, No. 28, s. 434–443; J. Pyżalski, *Elektroniczna agresja rówieśnicza – ustalenia empiryczne ostatniej dekady...*, s. 39.

¹⁸ Por. L. Wojtasik, *Przemoc rówieśnicza z użyciem mediów elektronicznych – wprowadzenie do problematyki...*, s. 7–11.

¹⁹ Por. S. Bębas, *Patologie społeczne w sieci*, Toruń 2013, s. 55–70.

²⁰ Por. J. Pyżalski, *Polscy nauczyciele i uczniowie a agresja elektroniczna – zarys teoretyczny i najnowsze wyniki badań...*, s. 117–123.

Wtedy też następuje agresywne działanie ze strony jednej osoby, a ofiara ataku nie jest pewna, kogo napastnik jeszcze zaangażuje do tej wojny. Należy zaznaczyć, że w przypadku *flamingu* mamy do czynienia z wymianą obraźliwych treści między stronami²¹. *Flaming* określane jest też bardzo często kłótnią internetową. Jest to zatem jeden z rodzajów agresji elektronicznej, który polega na „ostrej, agresywnej wymianie zdań na forum internetowym lub na czacie. Często biorą w nim udział użytkownicy, którzy się nie znają”²²;

- prześladowanie (*harassment*) lub mobbing elektroniczny – jest działaniem o znacznie dłuższej niż *flaming* historii, do tego jednostronnym, gdzie wyraźnie można wyróżnić osobę atakującą i atakowanego. Prześladowanie czy inaczej mobbing elektroniczny to specjalna forma cyberprzemocy, która charakteryzuje się powtarzającym się wysyłaniem obraźliwych wiadomości. Agresja realizowana najczęściej za pośrednictwem prywatnych kanałów komunikacji, takich jak e-mail, ale też wiadomości o takim charakterze mogą być przekazywane publicznie, na przykład w czatroomach i grupach dyskusyjnych. Jedną z form agresji jest wojna sms-owa, w której bierze udział jeden lub więcej atakujących i pojedyncza ofiara. Agresorzy wysyłają mnóstwo obraźliwych sms-ów na telefon komórkowy swojej ofiary. Należy zaznaczyć, że prześladowanie jest również domeną specyficznej grupy internetowych sprawców zwanych dręczycielami (*grieferami*). Dręczyciele to osoby, które przeskadzają uczestnikom internetowych gier wieloosobowych i są raczej zainteresowane psuciem zabawy innym graczom niż samą grą²³;
- oczernianie, poniżanie (*denigration*) – polega na przekazywaniu fałszywych i nieprawdziwych informacji o innych. Takie informacje zazwyczaj zamieszcza się na stronie internetowej lub też przesyła za pomocą e-maila lub komunikatorów. „W tej odmianie agresji elektronicznej mieści się publikowanie lub

²¹ R.M. Kowalski, S.P. Limber, P.W. Agatston, *Cyberprzemoc wśród dzieci i młodzieży*, Kraków 2010, s. 53.

²² J. Pyżalski, *Agresja elektroniczna wśród dzieci i młodzieży*, Gdańsk–Sopot 2011, s. 153.

²³ Por. R.M. Kowalski, S.P. Limber, P.W. Agatston, *Cyberprzemoc wśród dzieci i młodzieży...*, s. 54.

rozsyłanie cyfrowo zmodyfikowanych zdjęć innych ludzi przedstawiających ich w sposób ośmieszający, poniżający lub w kontekście seksualnym. Pisane przez uczniów internetowe księgi obelg (z ang. *slam books*) również są rodzajem oczerniania. Uczniowie tworzą stronę internetową z nazwiskami osób z jakiejś klasy, a inni dodają obraźliwe i złośliwe komentarze pod ich nazwiskami”²⁴;

- podszywanie się, kradzież tożsamości (*impersonation*) – tutaj sprawca podszywa się pod ofiarę, wykorzystując jej hasło, by zalogować na jej konto i wysyłać z niego obraźliwe, niestosowne lub odstrasżające treści do innych osób, które są przekonane, że ich nadawcą jest ofiara. W tej odmianie cyberprzemocy agresor ma wiele możliwości, może ukraść hasła innych osób i zmodyfikować profil ofiary w komunikatorze lub na portalu społecznościowym, zamieszczając tam obraźliwe i niestosowne treści. Równie dobrze może doprowadzić do wysłania z konta ofiary napastliwych e-maili, umieścić obraźliwe komentarze lub uwagi na forum jakiejś grupy, podając przy tym jej dane personalne tylko po to, aby członkowie grupy mogli ją bez problemu odnaleźć. Ten rodzaj cyberprzemocy jest szczególnie niebezpieczny z uwagi na fakt, że może stwarzać rzeczywiste zagrożenie dla życia ofiary²⁵;
- ujawnianie, upublicznianie tajemnic (*outing*) – które, polega na bardzo podstępny zdobywaniu od kogoś prywatnych czy poufnych informacji, a następnie przekazywaniu ich innym. Zdradzanie tajemnic to nic innego jak ujawnianie osobistych, bardzo często ośmieszających informacji, które nie powinny zostać upublicznione i przekazywane innym osobom za pomocą e-maili, sms-ów lub zdjęć²⁶;
- wykluczenie, inaczej ostracyzm (*exclusion*) – które ma bardzo zły wpływ na psychikę i emocje młodego człowieka. Psychologowie podkreślają, że „podstawową potrzebą człowieka jest akceptacja innych ludzi. Wiele zachowań ludzkich wynika z prób zdobycia miejsca w jakiejś grupie lub uniknięcia wykluczenia z niej. Wyłączenie ze społeczności sieciowej, tak zwany cyberostracyzm,

²⁴ Tamże, s. 55.

²⁵ Por. tamże, s. 55 i n.

²⁶ Por. tamże, s. 56.

- ma zły wpływ na emocje młodego człowieka. Wyłączenie ze społeczności internetowej powoduje, że dołączamy do innych grup dyskusyjnych lub grup powstałych z myślą o zemście na grupie pierwotnej. Dołączenie do innych grup i poczucie więzi może pomóc w wyeliminowaniu negatywnych uczuć, które są związane z doświadczeniem agresji elektronicznej i ostracyzmu. Dodatkowo grupa zapewnia poczucie bezpieczeństwa. Poczucie więzi z grupą innych ludzi może spowodować, że ofiara ostracyzmu poczuje się na sile, by dokonać zemsty indywidualnie lub z pomocą członków nowej grupy”²⁷;
- cybernękanie, śledzenie (*cyberstalking*) – oznacza: „wykorzystanie środków komunikacji elektronicznej do prześladowania innych za pomocą ciągłego przesyłania wiadomości mających charakter prześladowczy lub zawierający pogroźki czy różnego rodzaju groźby”²⁸. Biorąc pod uwagę konsekwencje, jakich doświadcza ofiara, „ten rodzaj agresji elektronicznej traktowany jest zwykle jako najpoważniejszy. Jest to najczęstszy rodzaj przemocy, który definiuje się w aktach prawnych zwykle jako składową tradycyjnego stalkingu”²⁹;
 - *happy slapping* – związany jest z atakowaniem lub prowokowaniem innych osób oraz dokumentowaniem tego faktu za pomocą filmów lub zdjęć. Następnie sprawca udostępnia i rozpowszechnia ośmieszający materiał w Internecie, np. przez rozesłanie go do innych osób. Ten rodzaj agresji został pierwszy raz opisany w roku 2005, kiedy to uczniowie brytyjskich szkół filmowali zajęcia, podczas których zaczepili lub uderzyli inne osoby³⁰;
 - agresja techniczna – związana jest z działaniami sprawcy kierowanymi przeciwko należącemu do ofiary sprzętowi komputerowemu, oprogramowaniu lub infrastrukturze informatycznej (np. stronie internetowej). Chodzi tutaj o wysyłanie wirusów komputerowych lub włamywanie się do komputerów

²⁷ Tamże, s. 56 i n.

²⁸ Tamże, s. 57 i n.

²⁹ J. Pyżalski, *Agresja elektroniczna i cyberbullying jako nowe ryzykowne zachowanie młodzieży...*, s. 127.

³⁰ Por. R. Saunders, *Happy slapping: Transatlantic contagion or home-grown, mass-mediated nihilism*, „Static”, Vol. 1, 2005, No. 1, s. 5–7.

innych osób (*hacking*). Przykładem takiego działania jest tzw. *bombing*, polegający na automatycznym wysyłaniu do ofiary bardzo dużej liczby poczty elektronicznej, która blokuje jej system komputerowy, lub wysyłanie plików pozwalających na łączenie się z komputerem ofiary³¹.

Z uwagi na typ odbiorcy wyróżnia się następujące typy agresji elektronicznej³²:

- wobec pokrzywdzonych – w tym przypadku wiktymizacji doznają osoby, które ze względu na określone cechy i właściwości osobiste nie umieją ocenić sytuacji, kiedy są atakowane, lub nie potrafią się obronić. Do tej grupy można zaliczyć osoby upośledzone umysłowo, chore psychiczne, bezdomne. Agresja elektroniczna wobec pokrzywdzonych z reguły polega na tworzeniu i publikowaniu *online* materiałów wizualnych (głównie plików filmowych). Pliki te albo dokumentują nietypowe zachowanie bohaterów, przedstawiając ich w złym świetle (np. przeklinanie, zdenerwowanie), albo dokumentują zachowania twórców materiałów, którzy prowokują do zachowań ośmieszających ofiary, lub znęcają się nad nagrywanymi osobami;
- wobec celebrytów – czyli osób znanych z mediów. Do tej grupy zalicza się aktorów, piosenkarzy, a także sportowców, polityków czy dziennikarzy. Agresja wobec nich polega na tworzeniu materiałów, które przedstawiają je w negatywnym świetle (np. klipów filmowych, stron internetowych), lub zamieszczaniu obelżywych, ironicznych wpisów na forach internetowych. Przykładem tej formy przemocy są także nieprzyjemne, nieprzychylnie komentarze umieszczane w tzw. portalach plotkarskich;
- uprzedzeniową (*bias bullying*) – dotyczy całych grup, osób lub idei. Są to wypowiedzi obraźliwe, aroganckie wobec osób o określonym pochodzeniu narodowym, kolorze skóry, osób niepełnosprawnych, wykonujących konkretny zawód, będących określonej postury itp. W podobny sposób mogą być atakowane idee, np. przekonania religijne, etyczne. Tego

³¹ Por. E. Calvete i in., *Cyberbullying in adolescents: Modalities and aggressors' profile*, „Computers in Human Behavior” 2001, No. 26, s. 1130–1132.

³² Por. J. Pyżalski, *Agresja elektroniczna wśród dzieci i młodzieży...*, s. 42.

typu agresja raczej nie jest kierowana przeciwko osobom, ale wielu ludzi podzielających określone przekonania może czuć się wiktimizowanymi. W przypadku osób młodych agresja uprzedzeniowa może dotyczyć np. przedstawicieli określonej subkultury czy fanów jakiegoś zespołu muzycznego;

- wobec nieznajomych (przypadkowa) – polega na atakach bez wyraźnego powodu. Przykładem tego typu agresji mogą być wyzwiska wymieniane pomiędzy nieznającymi się użytkownikami czatu lub forum internetowego. Ze względu na ogromną liczbę miejsc w internecie (np. portali), gdzie mają okazję komunikować się osoby nieznające się wzajemnie, tego typu agresja jest powszechna.

Rozróżnia się także następujące formy cyberprzemocy:

- wielokrotne przesyłanie obraźliwych wiadomości, zawierających często dosadne i wulgarne określenia (np. na temat wyglądu, zachowań lub charakteru ofiary), w których sprawca ośmiesza, poniża, upokarza inną osobę; prowadzi to zazwyczaj do kłótni na czacie, w grupie dyskusyjnej, rzadziej za pośrednictwem komunikatorów czy poczty elektronicznej;
- wielokrotne przesyłanie okrutnych, obraźliwych informacji za pośrednictwem poczty elektronicznej czy telefonów komórkowych (np. przesyłanie setek/tysięcy zadreęczających sms-ów i jednocześnie blokowanie funkcji odbierania innych wiadomości w telefonie ofiary);
- umieszczanie na specjalnej stronie internetowej lub przesyłanie innym osobom nieprawdziwych i kompromitujących ofiarę materiałów (np. obraźliwe i poniżające komentarze na temat ofiary, zmontowane zdjęcia/filmy prezentujące ofiarę w kłopotliwych sytuacjach); celem sprawcy jest poniżenie ofiary, zniszczenie jej reputacji oraz przyjacielskich relacji z innymi;
- podszywanie się pod ofiarę (np. przez wykorzystywanie jej hasła i włamywanie się na jej konto – tzw. kradzież tożsamości) i przesyłanie (lub umieszczanie w sieci) w jej imieniu informacji czy komunikatów;
- podstępne wyłudzenie od ofiary, a następnie upublicznienie w internecie osobistych informacji, sekretów, zdjęć, które mogą dotyczyć krępujących i kłopotliwych sytuacji lub zachowań, a które ofiara udostępnia sprawcy, wierząc w jego dyskrecję;

- wykluczenie społeczne w cyberprzestrzeni może mieć formę usunięcia ofiary z listy znajomych przez wiele osób (np. na portalach społecznościowych);
- zastraszanie ofiary przez wielokrotne przesyłanie wiadomości zawierających groźby dotyczące różnych form skrzywdzenia ofiary, jak również wyrządzenia krzywdy innym osobom, czasem sprawca grozi ofierze dokonaniem autoagresji;
- nagrywanie ofiary w sytuacji, kiedy doświadcza ona przemocy fizycznej, psychicznej czy seksualnej lub znajduje się w sytuacji dla niej kłopotliwej albo żenującej, a następnie umieszczenie takiego filmu w sieci; jest to szczególnie niebezpieczna forma cybermobbingu, ponieważ doświadczanie takiego cyberprześladowania w wielu przypadkach doprowadziło ofiary do samobójstwa³³.

3. Stosowanie oraz doświadczanie cyberprzemocy – skala zjawiska

Ważną cechą cyberprzemocy jest niski poziom kontroli oraz świadomości społecznej. Sytuacja doświadczania przez dziecko cyberprzemocy jest często trudna do zaobserwowania przez rodziców czy nauczycieli, szczególnie jeżeli mają oni ograniczoną wiedzę i niewiele doświadczeń związanych z korzystaniem z mediów elektronicznych. Ponadto ofiary rzadko informują dorosłych o swoich negatywnych doświadczeniach, z obawy przed ograniczeniem możliwości korzystania z internetu czy telefonu komórkowego, dlatego też podjęcie interwencji jest tu o wiele trudniejsze niż w sytuacji tradycyjnego mobbingu³⁴.

Jednym z istotnych czynników związanych z cyberprzemocą, na co zwracają uwagę badacze zjawiska, jest ten związany z permanentnym dostępem sprawców do ofiary. W przypadku tradycyjnego

³³ Por. P.K. Smith i in., *Cyberbullying: Its nature and impact in secondary school pupils*, „The Journal of Child Psychology and Psychiatry” 2008, No. 49, s. 376–385.

³⁴ Por. T. Aricak i in., *Cyberbullying among Turkish adolescents*, „CyberPsychology & Behavior” 2008, No. 11 (3), s. 253–261; J.W. Patchin, s. Hinduja, *Bullies move beyond the schoolyard: A preliminary look at cyberbullying*, „Youth Violence and Juvenile Justice”, Vol. 2, 2006, No. 4, s. 148–169; P.K. Smith i in., *Cyberbullying: Its nature and impact in secondary school pupils...*, s. 376–385; L. Wojtasik, *Cyberprzemoc*, „Remedium” 2008, nr 2, s. 45.

bullyingu uczeń doświadczający przemocy rówieśniczej był atakowany zasadniczo wtedy, gdy przebywał w tym samym miejscu co sprawca (sprawcy). Były zatem takie miejsca i sytuacje (np. dom rodzinny), gdzie znajdował się on poza zasięgiem osób atakujących go. Realizacja agresji za pomocą narzędzi internetowych zasadniczo zmieniła tę sytuację. Większość młodych ludzi posiada w internecie jakąś swoją reprezentację, np. konto na portalu społecznościowym. W takiej sytuacji zaatakowanie ofiary (np. w postaci nieprzyjemnych komentarzy czy innych materiałów na jej profilu) jest możliwe właściwie przez cały czas. Dodatkowo wielu młodych ludzi jest *always on* (zawsze podłączonych) – oznacza to, że agresor może w każdej chwili wysłać wrogie komunikaty do ofiary, które dotrą do niej bez względu na miejsce przebywania. Opisanie tu mechanizmy sprawiają, iż wielu młodych sprawców agresji *online* przystępuje do niej bez złych intencji lub mając całkiem inne zamiary niż skrzywdzenie drugiej osoby³⁵.

Doświadczaniu cyberprzemocy, jak podkreśla I. Bekier, zwykle towarzyszą negatywne stany emocjonalne, tj. zdenerwowanie, doznanie przykrości i strach. Na części uczniów takie zdarzenia nie wywołują większego wrażenia, ale są też i tacy, u których pojawia się trudność ze zidentyfikowaniem i nazwaniem swoich emocji. Poszkodowane osoby przeważnie dzielą się swoimi doświadczeniami z innymi, najczęściej z rodzicami, rodzeństwem i kolegami. Są też uczniowie, którzy nikogo nie informują o aktach doznawanej cyberprzemocy³⁶.

Do konsekwencji cyberprzemocy można zaliczyć: podwyższony poziom lęku, osamotnienie, poczucie zagrożenia, upokorzenie, frustrację, gniew, smutek, zranienie emocjonalne, niską samoocenę, alienację społeczną (wyobcowanie), depresję, samobójstwo³⁷.

Większość badaczy uważa, że konsekwencje cyberprzemocy są podobne do tradycyjnego mobbingu³⁸:

³⁵ Por. J. Pyżalski, *Elektroniczna agresja rówieśnicza – ustalenia empiryczne ostatniej dekady...*, s. 39 i n. i 314.

³⁶ Por. I. Bekier, *Cyberprzemoc w opinii i doświadczeniu uczniów szkół podstawowych*, „Przegląd Naukowo-Metodyczny. Edukacja dla Bezpieczeństwa”, t. 27, 2015, nr 2, s. 321.

³⁷ Por. W. Heirman, M. Walrave, *Skutki cyberbullyingu – oskarżenie czy obrona technologii...*, s. 29 i n.

³⁸ Por. A. Lankamer, P. Ciborski, U. Minga, *Mobbing w szkolnictwie*, Gdańsk 2005, s. 26 i n.; A. Piekarska, *Czym jest mobbing?*, „Psychologia w Szkole”, t. 26, 2010, nr 2, s. 51 i n.

3. Stosowanie oraz doświadczanie cyberprzemocy – skala zjawiska

- koszty (straty) poniesione przez ofiarę – w tym aspekcie zwrócono przede wszystkim uwagę na deficyty psychiczne, do których można zaliczyć: stres, zakłócenia koncentracji, stany zwątpienia, lęki, złe samopoczucie, wyobcowanie ze środowiska, np. szkolnego czy rodziny, załamanie nerwowe, depresje, zespół stresu pourazowego (PTSD), próby samobójcze. Obok strat psychicznych występują także problemy somatyczne, takie jak: bóle głowy, zakłócenia snu, choroby wrzodowe, zakłócenia pracy serca, zawały serca, udary mózgu, zakłócenia oddechu;
- straty szkoły – do tego obszaru można zaliczyć: zwiększoną absencję szkolną, zmniejszoną efektywność pracy, popełnianie błędów (do czego przyczynia się długotrwały stres, który obniża poziom koncentracji uwagi), rotację kadr i związane z nią koszty rekrutacji (szkolenia dla nauczycieli obejmujących tematykę, jak radzić sobie z mobbingiem szkolnym, lub zatrudnienia nowych pracowników posiadających już taką wiedzę);
- koszty społeczne – do tej kategorii czynników można zaliczyć: koszty leczenia ofiar mobbingu (np. pomoc psychoterapeutyczna) czy rehabilitacji.

Powody stosowania cyberprzemocy są złożone, ale w wielu opracowaniach³⁹ zaznacza się, że u ich podstaw leżą charakterystyczne cechy okresu adolescencji, które w połączeniu ze specyfiką świata wirtualnego sprzyjają pojawieniu się i nasileniu wrogich zachowań. Często głównym celem działania agresywnego oraz przemocowego w sieci jest wyrządzenie komuś krzywdy. Zachowania te podejmowane są przez młodzież z powodu anonimowości i braku identyfikacji, ale także sposobu postrzegania własnej osoby. Anonimowość i brak identyfikacji skutkują często brakiem dbania o własną autoprezentację. To, czego nigdy nie zrobilibyśmy w rzeczywistości, w obawie przed konsekwencjami ośmieszenia i utraty wartości osobistej, w świecie wirtualnym zrobimy – przecież pozostajemy anonimowi,

³⁹ Por. A. Grabowska, *Uwodzenie, cyberprzemoc oraz pornografia – wiktymizacja dziecka w wirtualnym świecie*, „Forum Oświatowe” 2010, nr 1, s. 99–114; K. Jakubczyk, *Uzależnienie, cyberprzemoc i inne niebezpieczeństwa internetowe*, „Wszystko dla Szkoły” 2010, nr 12, s. 24 i n.; M. Krajewska, *Cyberprzemoc w kontaktach rówieśniczych*, „Opieka. Wychowanie. Terapia” 2010, nr 1/2, s. 12–19; M. Łuszczyna, *Uwaga na cyberprzemoc*, „Cogito” 2007 nr 22, s. 10–12; A. Piekarska, *Mobbing w sieci! O nowoczesnych narzędziach i źródłach agresji*, „Głos Pedagogiczny” 2008, nr 4, s. 10–12.

nikt nie wie, że to my. Anonimowość w sieci wiąże się często z poczuciem bezkarności⁴⁰.

Podkreśla się, że funkcjonowanie w środowisku rówieśniczym, gdzie obowiązują normy przychylnie wobec zachowań ryzykownych, zwiększa prawdopodobieństwo zaangażowania się w agresję elektroniczną w roli sprawcy oraz w mniejszym stopniu – wiktyzacji elektronicznej. Natomiast środowisko rówieśnicze, w którym obowiązują pozytywne, proszkolne normy, chroni przed sprawstwem i wiktyzacją cyberprzemocy⁴¹.

Z badań przeprowadzonych przez W. Adamczyk-Bębas w 2015 roku na grupie 1034 badanych w wieku 12–18 lat, pochodzących z terenu powiatu kieleckiego⁴², wynika, że problem cyberprzemocy w kontekście doświadczania i dokonywania poszczególnych aktów, jest zjawiskiem powszechnym wśród respondentów, gdyż aż 44,3% badanych uczniów z różną częstotliwością doświadczyło w swoim życiu różnych form cyberprzemocy, 30,09% badanych uczniów przyznaje się do stosowania cyberprzemocy z różną częstotliwością, a 22,5% uczniów przyznaje się do pomocy innym w stosowaniu cyberprzemocy z różną częstotliwością. Większość aktów agresji, której doświadczyli lub dokonywali badani, to jednak zdarzenia o charakterze łagodnym, niepowodujące zbyt dużych szkód po stronie ofiary. Biorąc pod uwagę powszechność cyberprzemocy wśród badanych zasadne jest prowadzenie większej liczby programów profilaktycznych kierowanych do całej populacji adolescentów.

Zasięg, rozmiary, intensywność, rodzaje i skutki występowania oraz doświadczania cyberprzemocy wśród badanej młodzieży są zróżnicowane w zależności od płci, typu i wielkości szkoły oraz typu środowiska. Z badań wynika, że zarówno wśród uczniów doświadczających różnych form agresji elektronicznej, stosujących różne formy agresji elektronicznej, jak i pomagających w stosowaniu agresji elektronicznej przeważają chłopcy uczący się w dużych szkołach publicznych, najczęściej w miastach powyżej 100 tysięcy

⁴⁰ Por. D. Sarzała, *Problem agresji i przemocy w multimedialnych elektronicznych – aspekty psychologiczne i etyczne*, [w:] *Cyberświat. Możliwości i zagrożenia*, red. J. Bednarek, A. Andrzejewska, Warszawa 2009, s. 250.

⁴¹ Por. J. Pyżalski, *Agresja elektroniczna i cyberbullying jako nowe ryzykowne zachowania młodzieży...*, s. 258.

⁴² W. Adamczyk-Bębas, *Nasilenie i uwarunkowania zagrożenia cyberprzemocą wśród młodzieży gimnazjalnej*, rozprawa doktorska, mps, Kielce 2016.

mieszkańców, uczniowie posiadający złe i bardzo złe warunki mieszkaniowe oraz materialne, a także mający złe lub bardzo złe kontakty z rówieśnikami oraz z rodzicami⁴³.

Niepokojący jest także fakt, iż 43,4% badanych nie robi niczego w odpowiedzi na cyberprzemoc, a tylko 17% respondentów reaguje na występowanie cyberprzemocy w różny sposób, najczęściej rozmawiając z osobą, która stosuje przemoc, powiadamiając rodziców, nauczycieli, administratora strony, policję. Co 20 uczeń na zjawisko cyberprzemocy odpowiada również agresją⁴⁴.

Istnieje wyraźna zależność pomiędzy nasileniem zagrożenia cyberprzemocą a dostępnością nowych technologii informatycznych dla badanych. Im większy dostęp badani mają do nowych technologii i im więcej czasu spędzają w internecie, tym bardziej są zagrożeni cyberprzemocą. Sprawcami cyberprzemocy często są osoby, które charakteryzują się niskimi kompetencjami społecznymi, nie są w stanie za pomocą społecznie akceptowanych form komunikacji zrealizować istotnych dla siebie potrzeb, zwrócić na siebie uwagi. Ważnym aspektem stosowania cyberprzemocy jest poczucie anonimowości, bezkarności w internecie oraz coraz większa dostępność nowych technologii komunikacyjnych⁴⁵.

Istnieje istotna zależność pomiędzy nasileniem zagrożenia cyberprzemocą a oddziaływaniem czynników związanych z osobą sprawcy/ofiary. Im większe poczucie anonimowości w internecie, braku kontroli ze strony dorosłych, braku konsekwencji stosowania cyberprzemocy, im częstsze używanie kanałów komunikacji synchronicznej, np. czaty, gry *online*, fora internetowe, tym większe zagrożenie cyberprzemocą⁴⁶.

Najczęściej wykorzystywanymi do stosowania cyberprzemocy kanałami komunikacyjnymi są: portale społecznościowe, komunikatory internetowe, wiadomości tekstowe. Natomiast kanałami komunikacyjnymi najrzadziej wykorzystywanymi do stosowania agresji elektronicznej są: *bashboardy*, tablice ogłoszeń, gry internetowe, poczta elektroniczna. Analiza rozpowszechniania sprawstwa cyberprzemocy wskazuje, że najczęściej badani uczniowie stosują

⁴³ Por. tamże, s. 241.

⁴⁴ Por. tamże, s. 207 i n.

⁴⁵ Por. tamże, s. 199–202.

⁴⁶ Por. tamże, s. 195–200.

agresję kanałami komunikacji synchronicznej, np. czaty, podczas gier *online* i na forum internetowym. Analiza wiktyimizacji agresji elektronicznej wskazuje, że najczęściej badani doświadczali cyberprzemocy, podobnie jak było to w przypadku sprawstwa, kanałami komunikacji synchronicznej, np. na czatach⁴⁷.

Z badań wynika, że najbardziej narażone na to, aby zostać ofiarą cyberprzemocy, są osoby: słabe psychicznie, z niską samooceną, słabe fizycznie, wyróżniające się wyglądem, nieśmiałe. Z kolei sprawcy cyberprzemocy to osoby: chcące zwrócić na siebie uwagę, sprawiające problemy wychowawcze, nietolerancyjne, dominujące, łatwo się irytujące, silne oraz z niską samokrytyką. Osobami wiktyimizowanymi są najczęściej młodzi ludzie, znani sprawcom ze szkoły/ klasy/ osiedla, którzy jednak nie są ich bliskimi kolegami i koleżankami, osoby znane z tylko z internetu, z mediów, osoby całkowicie nieznanymi sprawcom, wybrane przypadkowo, a także były chłopak, była dziewczyna sprawcy⁴⁸.

Niepokojący jest fakt, że 22,1% badanych uczniów z różną częstotliwością doświadczyło od jednej lub kilku osób w ciągu ostatniego roku regularnego dręczenia przy użyciu internetu lub telefonów komórkowych. Z badań wynika, iż częściej doświadczają takiego dręczenia dziewczęta, badani, którzy mają dobre i bardzo dobre warunki materialne, badani, którzy mają złe i bardzo złe kontakty z rówieśnikami oraz rodzicami. Natomiast 21,8% badanych uczniów przyznało się do regularnego dręczenia z różną częstotliwością samemu lub w grupie w ciągu ostatniego roku przy użyciu internetu lub telefonów komórkowych innej osoby. Częściej do takiego dręczenia przyznają się chłopcy⁴⁹.

* * *

Problematyka cyberprzemocy wśród dzieci i młodzieży jest obecnie szczególnie aktualna, gdyż:

cyberprzemoc stała się dla wielu rodziców i szkół poważnym problemem, wymagającym skutecznego przeciwdziałania. W dyskusjach

⁴⁷ Por. tamże, s. 156–163.

⁴⁸ Por. tamże, s. 200 i n.

⁴⁹ Por. tamże, s. 165 i n.

i debatach o bezpiecznym korzystaniu z Internetu, które często są zdominowane przez problem pedofilii, rodzice i nauczyciele często zalecają, że warto przywrócić się, w jaki sposób młodzi ludzie korzystają z nowych technologii i czy nie stanowią zagrożenia lub nie krzywdzą swoich rówieśników. Praca nad wykształceniem u najmłodszych nawyku pozytywnego i bezpiecznego korzystania z Internetu i telefonów komórkowych musi zacząć się jak najwcześniej w ramach procesu kształcenia⁵⁰.

Jak zaznacza T. Pilch: „dzięki zmasowanej informacji o zalewie przemocy wytworzył się dziś u człowieka dotkliwy syndrom zagrożenia i zanik poczucia bezpieczeństwa”⁵¹. Podobnie rzecz ujmują J. Pyżalski, twierdząc, że równoległe co jakiś czas pojawiają się relacje medialne opisujące ryzykowne zachowania podejmowane przez młodych ludzi za pomocą nowych mediów lub sytuacje, w których młode osoby stają się ofiarami takich niebezpiecznych działań⁵². Nasilające się zjawisko cyberprzemocy, pozostawione bez dostatecznego rozpoznania i świadomej, profesjonalnej kontroli, może prowadzić do wielu negatywnych zmian o charakterze społecznym, zagrożeń z zakresu etyki, zaniku samodzielnego myślenia i pogłębionej refleksji⁵³.

Jan Paweł II podkreśla, że to, czy środki masowego przekazu, internet służą wzbogaceniu, czy zubożeniu ludzkiej natury – zależy od moralnej wizji i etycznej odpowiedzialności wszystkich

⁵⁰ Por. A. Wrzesień, *Profilaktyka cyberprzemocy – przykłady działań z Polski i świata*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 8, 2009, nr 1, s. 124.

⁵¹ T. Pilch, *Agresja i nietolerancja wśród dzieci i młodzieży jako zjawisko społeczne*, [w:] *Agresja wśród dzieci i młodzieży. Perspektywa psychoedukacyjna*, red. A. Frączek, I. Pufal-Struzik, Kielce 1996, s. 37.

⁵² Por. J. Pyżalski, *Przedmowa do wydania polskiego*, [w:] R.M. Kowalski, S.P. Limber, P.W. Agatston, *Cyberprzemoc wśród dzieci i młodzieży...*, s. 10.

⁵³ Por. M. Braun-Gałkowska, *Oddziaływanie Internetu na psychikę dzieci*, „Edukacja Medialna” 2003, nr 3, s. 14–20; C. Guerreschi, *Nowe uzależnienia*, Kraków 2006; J. Wolak, K. Mitchell, D. Finkelhor, *Czy nękanie za pośrednictwem Internetu jest formą przemocy rówieśniczej? Analiza zjawiska nękania online przez znajomych rówieśników i przez sprawców znanych wyłącznie z sieci*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 8, 2009, nr 1, s. 77–89; W. Heirman, M. Walrave, *Skutki cyberbullyingu – oskarżenie czy obrona technologii...*, s. 27–36; J. Pyżalski, *Agresja elektroniczna dzieci i młodzieży...*, s. 12–26; Ł. Wojtasik, *Przemoc rówieśnicza z użyciem mediów elektronicznych – wprowadzenie do problematyki...*, s. 7–11.

zaangażowanych w proces przekazywania i odbioru informacji⁵⁴. Świat mass mediów może być prawdziwie ludzką przestrzenią, gdy relatywistyczny i utylitarystyczny sposób myślenia, służący ucieczce od odpowiedzialności i osobistego zaangażowania, prowadzący do poszukiwania korzyści własnej za wszelką cenę, zostanie zastąpiony rzetelnością, prawdziwością, wyrozumiałością i mądrością, będącymi owocem kontemplacyjnego spojrzenia na świat, przenikającego najgłębsze znaczenie rzeczy w ich wzajemnym powiązaniu ze sobą i z całą otaczającą rzeczywistością⁵⁵.

⁵⁴ Zob. Jan Paweł II, *Orędzie na 25. Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu: Środki społecznego przekazu w służbie jedności i postępu rodziny ludzkiej*, Watykan 24.01.1991.

⁵⁵ Zob. tenże, *Orędzie na 36. Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu: Internet: nowe forum głoszenia Ewangelii*, Watykan 24.01.2002, p. 4.

Rozdział V

Edukacja, profilaktyka i wsparcie wobec cyberprzemocy

Internet jest obecnie najpopularniejszym medium. Stanowi źródło najaktualniejszych informacji o szerokim zakresie, zróżnicowanych form rozrywki i komunikacji w skali globalnej. Pozwala, oprócz wymiany plików, na wymianę myśli, poznanie poglądów ciekawych ludzi, korzystanie z dorobku ośrodków naukowych, pozyskanie najnowszej wiedzy medycznej, fizycznej, humanistycznej. Ponadto rozbudza ciekawość świata i przybliża odległe kultury. Pozwala na rozwijanie zainteresowań i stanowi pomoc w edukacji¹. Obecnie korzystanie z internetu jest niemal nieograniczone dzięki coraz to szybszym narzędziom, szerokokątnym monitorom i bezprzewodowej łączności.

Internet stanowi ważne źródło wiedzy i jest narzędziem społecznej komunikacji. Podstawowe cechy internetu, które wyróżniają go spośród innych znanych urządzeń cyfrowych, to: interaktywność, zasięg światowy oraz multimedialność². W istocie przesądzają one o jego oddziaływaniu na komunikację międzyludzką.

Internet umożliwia komunikowanie się z wieloma osobami, zarówno z pojedynczymi użytkownikami, jak też całymi grupami. Przeszkodą w porozumieniu się może być nieznamość języka oraz odmienność cywilizacyjna i kulturowa. Dominującą formą przekazu w internetowej komunikacji interpersonalnej jest forma pisemna³. Komunikując się za pośrednictwem tekstu pisanego,

¹ Por. A. Andrzejewska i in., *Dziecko w sieci*, Warszawa 2008, s. 7.

² Por. B. Dobek-Ostrowska, *Podstawy komunikowania społecznego*, Wrocław 2002, s. 110.

³ Por. A. Augustynek, *Uzależnienia internetowe. Diagnoza, rozpowszechnianie, terapia*, Warszawa 2010, s. 29.

internauta ma możliwość ujawnienia jedynie niektórych elementów swojej tożsamości.

Sama wiedza oraz umiejętności związane z obsługą technologii informacyjno-komunikacyjnych nie stanowią zabezpieczenia przed zaangażowaniem się w cyberprzemoc. Niezbędne jest tutaj raczej posiadanie określonego poziomu kompetencji etycznych, powiązanych z rozumieniem specyfiki komunikowania zapośredniczonego. J. Pyżalski proponuje, aby w kontekście edukacji tak konstruować przekazy, aby te aspekty funkcjonowały jako komplementarne elementy. Nie powinno być bowiem tak, że kompetentny informatycznie młody człowiek, dysponujący sporą siłą w kontekście produkcji i rozpowszechniania przekazów medialnych, będzie realizował takie działania bez refleksji o charakterze etycznym⁴.

Często „pozornie niegroźne przypadki przemocy w sieci mają tragiczny finał. Młodzi ludzie często nie uświadamiają sobie, jak krzywdzące i destrukcyjne mogą być działania podejmowane *on-line*, a ofiary cyberprzemocy pozostawione same z problemem, często nie potrafią sobie z nim poradzić”⁵. Badania na temat cyberprzemocy pokazują, że to nie są jednostkowe akty i wydarzenia, ale codzienne zjawisko wśród dzieci, młodzieży i dorosłych. Media coraz częściej przekazują informacje dotyczące przemocy wirtualnej wśród rówieśników, które w konsekwencji kończą się próbami samobójczymi oraz samobójstwami. Przypadki medialne to jedynie mały wycinek powszechnie występującego zjawiska⁶.

W związku z zagrożeniem cyberprzemocą warto dokonać analizy kwestii edukacji dla bezpieczeństwa dzieci i młodzieży w sieci, profilaktyki problemu cyberprzemocy, jak również zwrócić uwagę na potrzebę wsparcia zarówno dla sprawców, jak i ofiar tego niebezpiecznego zjawiska.

⁴ Por. J. Pyżalski, *Agresja elektroniczna i cyberbullying jako nowe ryzykowne zachowania młodzieży*, Kraków 2012, s. 240.

⁵ Por. Ł. Wojtasik, *Cyberprzemoc*, „Niebieska Linia” 2007, nr 2, s. 28.

⁶ Por. Ł. Wojtasik, *Cyberprzemoc – charakterystyka zjawiska, skala problemu, działania profilaktyczne*, Warszawa 2010, s. 5.

I. Działania edukacyjne

Skuteczne działania edukacyjne, jak słusznie proponuje J. Barlińska, powinny być rozumiane już nie tylko jako prezentacja klarownego kodeksu zasad, co wolno, a czego nie wolno robić w internecie, żeby nie wpaść w sidła internetowych zagrożeń – ale powinny być treningiem zachowań społecznych wpisanych w realia kontaktów zapośredniczonych. Istnieje zapotrzebowanie na działania wychowawcze i edukacyjne, które uwrażliwiałyby na drugiego człowieka w sieci, uświadamiałyby, jakie cechy internetu mogą sprzyjać zachowaniom wrogim wobec innych, prowadząc do cyberprzemocy i jak ten wpływ kontrolować. Wychowanie młodzieży do prawidłowego funkcjonowania w internecie powinno owocować umiejętnością oceny konsekwencji swoich działań, odpowiedzialnością za wykorzystywanie materiałów dostępnych w sieci, publikowane treści oraz dobrostan psychiczny osoby, z którą wchodzimy w interakcje za pomocą tego medium⁷.

Należy także uświadamiać młodych ludzi w kwestii respektowania prawa w świecie wirtualnym, uczyć ich odpowiedniego zachowania w sytuacjach konfliktowych w internecie, ograniczać młodzieży dużą ilość czasu niezorganizowanego czy angażować ją w konstruktywne formy spędzania czasu wolnego. Ważne wydają się także: podtrzymywanie zainteresowań młodzieży oraz podnoszenie jej samooceny. Niezbędne jest podjęcie działań edukacyjnych dotyczących cyberprzemocy w ramach programów nauczania realizowanych w szkołach, ponieważ niestety również szkoła jest coraz częściej miejscem incydentów cyberprzemocowych, które szokują i bulwersują społeczeństwo.

Tragiczne przypadki cyberprzemocy nagłaśniane przez media to tylko niewielki procent takich zdarzeń, gdyż – jak pokazują badania – z różnymi formami cyberprzemocy ma do czynienia ponad połowa młodych ludzi w Polsce⁸. Jeszcze niedawno wiele wysiłku wkładano w zapewnienie uczniom bezpieczeństwa poprzez ograniczenie

⁷ Por. J. Barlińska, *Wpływ kontaktu zapośredniczonego przez komputer na nasilenie zachowań antyspołecznych i cyberprzemocy*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 8, 2009, nr 1, s. 116.

⁸ Por. L. Wojtasik, *Przemoc rówieśnicza a media elektroniczne*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 8, 2009, nr 1, s. 78–89.

dostępu do szkoły dla osób z zewnątrz, obecnie priorytetem staje się bezpieczeństwo wśród samej społeczności uczniowskiej – jak przeciwdziałać, a nierzadko powstrzymać już istniejącą falę agresji z użyciem nowych technologii⁹.

W Polsce pionierem działań edukacyjnych na temat cyberprzemocy jest Fundacja Dajemy Dzieciom Siłę, która przeprowadziła ogólnopolską kampanię społeczną „STOP cyberprzemocy”. Obejmowała ona spoty telewizyjne i radiowe oraz reklamę prasową. Przekazy te miały na celu zwrócenie uwagi osób dorosłych na problem cyberprzemocy. Nowatorską formę dotarcia z treściami edukacyjnymi do młodzieży oferują kursy prowadzone metodą *e-learningu*, opierającą się na nauczaniu na odległość z wykorzystaniem internetu i nowych technologii. Sprawdzone wcześniej w środowisku biznesowym *e-learning* staje się coraz bardziej rozpowszechnioną metodą, wspomagającą proces tradycyjnego kształcenia młodych ludzi. Dzięki zastosowaniu multimediiów treść i forma przekazu edukacyjnego istotnie zyskują na atrakcyjności. Kursy *e-learningowe* oferują dużą elastyczność i wygodę, wynikającą z możliwości ruchomego czasu pracy oraz dostosowywania się do indywidualnego tempa ucznia. Dodatkowo platforma *e-learningowa* umożliwia śledzenie i analizowanie postępu uczniów oraz uzyskanie informacji o liczbie uczestników, którzy pomyślnie ukończyli kurs¹⁰.

Istotną rolę w działaniach edukacyjnych wobec cyberprzemocy odegrał projekt „Potrafimy! Cyberbullying – Sieć Współpracy na rzecz Edukacji Dorosłych”¹¹. Badacze i praktycy zajmujący się jednym z zagrożeń internetowych – problemem cyberprzemocy – dostrzegli potrzebę wyposażenia rodziców i opiekunów w odpowiednią wiedzę i kompetencje, umożliwiające podejmowanie właściwych działań na rzecz interwencji i profilaktyki w tym zakresie. Z tego powodu w 2010 roku rozpoczęto realizację międzynarodowego projektu, zatytułowanego „Potrafimy! Cyberbullying – Sieć Współpracy na rzecz Edukacji Dorosłych”. Brały w nim udział

⁹ Por. A. Wrzesień, *Profilaktyka cyberprzemocy – przykłady działań z Polski i świata*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 8, 2009, nr 1, s. 125.

¹⁰ Por. tamże, s. 126 i n.

¹¹ Projekt realizowany przez Krajowe Centrum Promocji Zdrowia w Miejscu Pracy IMP w Łodzi, <http://promocjazdrowiawpracy.pl/projekty/we-can-cyberbullying-action-networkfor-parents-education/> [dostęp: 13.02.2014].

zespoły specjalistów z Włoch, Grecji oraz Litwy, koordynowane przez Krajowe Centrum Promocji Zdrowia w Miejscu Pracy Instytutu Medycyny Pracy w Łodzi. W ramach projektu przygotowano cztery moduły warsztatu dla rodziców. Ich celem było poszerzenie wiedzy na temat specyfiki nowych mediów i konsekwencji zachodzących mechanizmów, wynikających z cech charakterystycznych komunikacji *online* oraz zjawiska *cyberbullyingu*. Celem warsztatów było również rozwijanie kompetencji rodziny w zakresie podejmowania odpowiednich działań mających na celu zapobieganie występowaniu tego typu incydentów oraz odpowiednie reagowanie w sytuacji, gdy do agresji już doszło. Informacje na temat działań interwencyjnych dotyczyły dwóch aspektów: pomocy ofiarom oraz dyscyplinowania sprawców. Moduły warsztatów były testowane wśród rodziców z czterech krajów partnerskich, a następnie uzupełniane i modyfikowane pod kątem potrzeb i uwag sformułowanych w czasie pilotażu.

Warto także wspomnieć o projekcie Helpline.org.pl, którego celem jest przede wszystkim pomoc dzieciom i młodzieży, które na drodze użytkowania internetu lub telefonii komórkowej zetknęły się z sytuacją zagrażającą ich bezpieczeństwu. Projekt Helpline.org.pl adresowany jest także do rodziców, którzy zaniepokojeni są tym, czym ich dzieci zajmują się w sieci, lub nie potrafią im pomóc, gdy przytrafi się im coś niebezpiecznego w trakcie korzystania z nowych technologii. W Helpline.org.pl rodzice mogą zasięgać informacji o zagrożeniach, radzić się w sprawach przeciwdziałania im, a także uzyskać porady w zakresie możliwości postępowania w sytuacjach, gdy ich dziecko zostało skrzywdzone w internecie lub przy użyciu innych nowoczesnych technologii. Kolejną grupą odbiorców projektu Helpline.org.pl są profesjonaliści pracujący z dziećmi i młodzieżą. Mowa tu o nauczycielach, pedagogach i innych pracownikach szkół i przedszkoli, wychowawcach świetlic, opiekunach burs szkolnych i internatów oraz innych osobach, które w toku wykonywania czynności zawodowych mogą zetknąć się z zagrożeniem bezpieczeństwa ich wychowanków na skutek korzystania z nowoczesnych technologii¹².

¹² Por. W. Sobierajska, *Cyberprzemoc w doświadczeniach Helpline.org.pl*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 8, 2009, nr 1, s. 141 i n.

Na uwagę zasługuje także portal Rodzice.net¹³, którego celem jest dostarczenie rodzicom/opiekunom pomocy w wychowaniu dzieci, zrozumieniu psychiki dziecka i ochronie przed podejmowaniem działań mogących wzmacniać jego niepożądane zachowania. Jednym z poruszanych w portalu problemów jest kwestia bezpieczeństwa w sieci. W osobnej zakładce zamieszczono listę zagrożeń, z jakimi mogą spotkać się młodzi ludzie korzystający z internetu, wskazówki dotyczące zapewnienia bezpieczeństwa oraz porady, jakich rodzice/opiekunowie powinni udzielić dzieciom. Rekomendowane w portalu działania rodziny to m.in.: wspólne odkrywanie możliwości wykorzystania internetu i komputera; uczenie dziecka zasad bezpieczeństwa oraz krytycznej oceny treści zamieszczanych w sieci; rozmawianie z dzieckiem o cyberprzemocy i uświadomienie mu, że zamieszczanie na stronach internetowych różnego rodzaju filmów i zdjęć, uznawanych niekiedy za zabawne, może wyrządzić komuś krzywdę.

Warto wiedzieć o istnieniu punktu kontaktowego przyjmującego zgłoszenia dotyczące nielegalnych treści w internecie, działającego przy Naukowej i Akademickiej Sieci Komputerowej Dyżurnet.pl¹⁴. Do jego zadań należy m.in. analiza treści wskazanych przez użytkowników, przygotowanie dokumentacji technicznej, poinformowanie administratorów serwisów internetowych, policji, prokuratury bądź innych instytucji, z którymi prowadzona jest współpraca. Rodzice/opiekunowie, którzy sami napotkali w sieci niewłaściwe treści lub dowiedzieli się o nich od dzieci, mogą zgłosić je poprzez stronę internetową www.dyzurnet.pl.

Na zauważenie zasługuje także projekt „Dziecko w sieci”¹⁵ – realizowany w ramach programu Komisji Europejskiej „Safer Internet” przez Fundację Dajemy Dzieciom Siłę. Obejmuje on zagadnienia z zakresu bezpieczeństwa dzieci i młodzieży w internecie. W ramach programu przygotowano m.in. kampanie: „Nigdy nie wiadomo, kto jest po drugiej stronie” oraz „W którym świecie żyjesz?”.

¹³ Rodzice.net, <http://rodzice.net/news/bezpieczenstwo-dzieci-w-internecie/> [dostęp: 28.11.2014].

¹⁴ Naukowa i Akademicka Sieć Komputerowa Dyżurnet.pl, http://www.dyzurnet.pl/o_nas/o_nas.html [dostęp: 22.11.2014].

¹⁵ Fundacja Dzieci Niczyje, *Dziecko w sieci*, <http://dzieckowsieci.fdn.pl/> [dostęp: 21.12.2015].

Na stronie internetowej projektu znajduje się baza materiałów edukacyjnych, przeznaczonych m.in. dla rodziców. Wśród nich *e-learning* dotyczący charakterystyki zagrożeń w sieci, składający się z kilku części poświęconych różnym ich aspektom: niebezpiecznym kontaktom i treściom, uzależnieniu, cyberprzemocy i cyberprzestępstwom. Drugi *e-learning* dotyczy działań profilaktycznych, jakie mogą być podejmowane przez rodziców w celu uchronienia dzieci przed omówionymi wcześniej zagrożeniami.

Na stronie programu znajdują się ponadto materiały dotyczące zagrożeń, z jakimi dzieci mogą spotkać się w sieci, wraz z wynikami badań, informacje na temat sposobów reagowania, kiedy dziecko stało się ofiarą agresji. Fundacja udostępnia również materiały do pobrania, wśród których znajdują się elementarze dla dzieci i rodziców, dotyczące bezpieczeństwa w sieci, ulotki informacyjne, a przede wszystkim szereg materiałów, które rodzice mogą wykorzystać do pracy z dziećmi i poprzez zabawę edukować je (malowanki, magazyn dla dzieci, zeszyt ćwiczeń, umowy korzystania z internetu itp.). Na stronie dostępne są również materiały multimedialne: spoty edukacyjne, reportaże, kreskówki dla dzieci, wywiady na temat bezpieczeństwa w sieci. Fundacja oferuje także realizację szkolenia pt. „Twoje dziecko *online* – szkolenie dla rodziców i opiekunów”.

Podkreśla się, że młodzi ludzie, w których rodzinie występuje większe natężenie konfliktów, częściej dokonują i doświadczają aktów agresji elektronicznej oraz że respondenci, którzy spędzają mniej czasu z rodzicami na wspólnym wykonywaniu różnych czynności, częściej włączają się w agresję elektroniczną jako sprawcy i częściej jej doświadczają. Najrzadziej sprawcami agresji elektronicznej są ci, którzy określają swoją rodzinę jako żyjącą na przeciętnym poziomie. Z kolei wiktyimizacji częściej doświadczają respondenci określający swoją rodzinę jako żyjącą skromnie. Jeżeli chodzi o czynniki związane ze środowiskiem szkolnym, to wykazano, że respondenci, którzy przejawiają pozytywną postawę wobec szkoły, rzadziej angażują się w agresję elektroniczną oraz że im gorsze wyniki w nauce, tym bardziej aktywne zaangażowanie w różne rodzaje agresji elektronicznej jako sprawca i tym częstsze doświadczenie aktów agresji jako ofiara, a także czym niższa jest

ocena z zachowania, tym silniejsze zaangażowanie ucznia w sprawstwo elektroniczne¹⁶.

Zdaniem J. Pyżalskiego:

dla części rodziców obszar funkcjonowania ich dzieci w sieci nie jest dobrze rozpoznany. Próbują oni chronić dzieci przez stosunkowo najprostsze działania, takie jak: ograniczanie czasu przebywania w świecie wirtualnym, nie mając jednocześnie świadomości i wiedzy dotyczącej tego, jakie działania ich dzieci podejmują w Internecie¹⁷.

Rodzice, wychowawcy i nauczyciele należą jeszcze do pokolenia ukształtowanego na zupełnie innych wzorcach komunikacyjnych: linearnym, często reglamentowanym przekazie, ze znacznie większą rolą książki, często są okreśłani jako cyfrowi imigranci. Natomiast uczniowie to cyfrowi tubylcy¹⁸. L. Hojnacki zestawia wybrane różnice między dwiema generacjami: uczniów i nauczycieli. Wiedza na ten temat – zdaniem autora – może ułatwić zrozumienie i eliminowanie niektórych problemów dydaktycznych i wychowawczych. Może także być punktem wyjścia do planowania zmian dostosowawczych: nauczyciele – cyfrowi imigranci, mają problemy ze zrozumieniem wirtualnej powierzchni widocznej przez dające się przesuwac okienko ekranu. Potrafią wyobrażać sobie i rozumieć treść długiego, linearnego tekstu czytanego z książki. Lepiej rozumieją tekst drukowany. Przedkładają tekst nad obraz i dźwięk. Preferują linearne myślenie i szeregowe przetwarzanie informacji. Preferują systematyczność, cierpliwość i oczekiwanie skumulowanych, odroczonej rezultatów. Wykorzystują konwencjonalne, standardowe funkcje posiadanych urządzeń mobilnych, analogiczne do tradycyjnych. Traktują nowe technologie nieufnie, z dystansem. Uczniowie – cyfrowi tubylcy: potrafią wyobrażać sobie i rozumieć wirtualną powierzchnię widzianą przez okienko ekranu. Mają często problemy

¹⁶ Por. J. Pyżalski, *Agresja elektroniczna i cyberbullying jako nowe ryzykowne zachowania młodzieży...*, s. 252–254.

¹⁷ J. Pyżalski, *Rodzina i szkoła a przeciwdziałanie zaangażowaniu młodych ludzi w ryzykowne zachowania online*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 12, 2013, nr 1, s. 104.

¹⁸ Por. L. Hojnacki, *Cyfrowych tubylców trzeba uczyć inaczej. Dlaczego i jak – wprowadzenie*, [w:] *Wychowanie i kształcenie w erze cyfrowej*, red. P. Plichta, J. Pyżalski, Łódź 2013, s. 47.

ze zrozumieniem długiego i skomplikowanego tekstu czytanego w książce. Z powodzeniem czytają z małego ekranu. Przedkładają obraz i dźwięk nad tekst. Preferują swobodny (hipertekstowy i hipermedialny) dostęp oraz równoległe przetwarzanie informacji. Preferują krótkotrwałe uczenie się, wielozadaniowość, eksperymentowanie, oczekują bardzo szybkich efektów. Odkrywają wszystkie funkcje posiadanych urządzeń, wymyślają dla nich nowe zastosowania. Traktują nowe technologie kreatywnie, niekonwencjonalnie, ufnie. Posiadane urządzenia traktują jak przedmioty osobiste, rzadko się z nimi rozstają¹⁹.

Z badań przeprowadzonych przez W. Adamczyk-Bębas w 2015 roku na grupie 1034 badanych w wieku 12–18 lat, pochodzących z terenu powiatu kieleckiego²⁰, wynika, że poziom znajomości organizacji i akcji społecznych związanych z cyberprzemocą przez badanych jest bardzo niski. Aż 89,8% z nich nie znało organizacji, które udzielają pomocy w sytuacji zetknięcia się z cyberprzemocą. Istnieje zatem ogromna potrzeba promocji tego typu przedsięwzięć. Najczęściej czas badanych spędzany w internecie kontrolują rodzice oraz rodzeństwo. Najwięcej badanych w sytuacji doświadczenia agresji elektronicznej zwróciłoby się do: rodziców, kolegi, koleżanki oraz rodzeństwa.

Dziecko, które doświadcza cyberprzemocy, niezależnie od tego, czy jest ofiarą, sprawcą czy świadkiem, potrzebuje reakcji i pomocy ze strony dorosłych. Powinno usłyszeć, że cyberprzemoc jest czymś złym, krzywdzeniem kogoś, a działanie, które powoduje czyjeś cierpienie i krzywdę, nie jest żartem. Dorośli powinni także informować o konsekwencjach, które grożą sprawcom przemocy w sieci oraz podpowiadać reakcje ze strony dzieci – świadków sytuacji²¹.

W sumie 31,8% badanych uczniów twierdzi, iż nauczyciele nie reagują na cyberprzemoc w szkole, natomiast zdaniem tylko 34,3% badanych uczniów ich nauczyciele reagują na występowanie cyberprzemocy w różny sposób, najczęściej: stosują kary, stawiają złe oceny, zgłaszają sprawę na policję, informują rodziców, prowadzą

¹⁹ Por. L. Hojnacki, *Technologie mobilne – nowe wyzwanie dla szkoły*, „E-mentor”, t. 13, 2006, nr 1, s. 23–27.

²⁰ W. Adamczyk-Bębas, *Nasilenie i uwarunkowania zagrożenia cyberprzemocą wśród młodzieży gimnazjalnej*, rozprawa doktorska, mps, Kielce 2016.

²¹ Por. tamże, s. 204–206.

programy profilaktyczne, zgłaszają sprawę do dyrekcji, blokują dostęp do internetu. Badania wykazują, że w szkołach, w których nauczyciele nie reagują na występowanie cyberprzemocy, częściej dochodzi do: regularnego dręczenia przez dłuższy czas uczniów z wykorzystaniem internetu lub telefonów komórkowych, regularnego doświadczania przez uczniów dręczenia przez dłuższy czas z użyciem internetu lub telefonów komórkowych²².

Aż 56,1% badanych uczniów uważa, iż ich kompetencje w zakresie obsługi komputera i internetu znacznie przewyższają umiejętności ich nauczycieli. Chłopcy częściej wyrażali taką opinię²³.

Tylko 39,7% badanych uczniów uważa, że w szkole są ustalone i egzekwowane zasady dotyczące używania internetu i telefonów komórkowych, 49,4% badanych twierdzi, że w szkole odbyły się lub prowadzone są zajęcia na temat bezpiecznego korzystania z internetu. Badania wykazały, że w szkołach, w których są ustalone i egzekwuje się zasady dotyczące korzystania z internetu i telefonów komórkowych, oraz w szkołach, w których odbyły się lub prowadzone są zajęcia na temat bezpiecznego korzystania z sieci, rzadziej dochodzi do stosowania cyberprzemocy, badani rzadziej także doświadczają cyberprzemocy²⁴.

Istnieje istotna zależność pomiędzy nasileniem zagrożenia cyberprzemocą a oddziaływaniem czynników środowiska rodzinnego. Im większe zainteresowanie i kontrola ze strony rodziców tym, co uczniowie robią w internecie, im częstsze reakcje rodziców na występowanie przypadków cyberprzemocy, im precyzyjniejsze ustalanie zasad i reguł korzystania z internetu przez uczniów, tym mniejsze nasilenie zagrożenia cyberprzemocą²⁵.

Aż 32,6% badanych uczniów twierdzi, że nikt nie kontroluje czasu spędzanego przez nich w internecie. Spośród badanych, którzy twierdzą, że spędzany przez nich czas w internecie jest przez kogoś kontrolowany, jako osoby kontrolujące najczęściej wymieniają: matkę – 62%, ojca – 44%, jako osoby które, w nieznacznym stopniu kontrolują ich czas spędzany w internecie badani wymieniają: rodzeństwo – 14,3%, dziadków – 4,8%, wychowawców, nauczycieli

²² Por. tamże, s. 207–209.

²³ Por. tamże.

²⁴ Por. tamże, s. 210–212.

²⁵ Por. tamże, s. 211 i n.

– 1,9%. Badania wykazały, że uczniowie, którym nikt nie kontroluje czasu spędzanego w internecie, częściej doświadczają różnych form agresji elektronicznej, częściej też stosują cyberprzemoc²⁶.

Najwięcej badanych w sytuacji doświadczenia cyberprzemocy zwróciłoby się do: rodziców – 56,4%, kolegi, koleżanki – 42,3%, rodzzeństwa – 21,2%, policji – 19,1%, nauczyciela – 11,2%. Z kolei najmniej badanych w przypadku zaistnienia takiej sytuacji zwróciłoby się do pedagoga szkolnego – 9,1% i do psychologa szkolnego – 5,1%. Ponad 17% uczniów deklaruje, że w sytuacji doświadczenia cyberprzemocy nie zwróciłoby się do nikogo.

Aż 26,9% badanych uczniów przyznaje, iż ich rodzice nie reagują na cyberprzemoc. Zdaniem tylko 36,6% badanych uczniów ich rodzice reagują na występowanie cyberprzemocy w różny sposób: prowadzą rozmowy na ten temat, stosują kary, zgłaszają sprawę na policję lub do specjalistów, blokują dostęp do internetu. Badania wykazują, że w rodzinach, w których rodzice nie reagują na występowanie agresji elektronicznej, częściej dochodzi do regularnego dręczenia przez dłuższy czas innych za pośrednictwem internetu lub telefonów komórkowych²⁷.

Tylko 32,1% badanych uczniów uważa, że w ich domu rodzice ustalają i przestrzegają zasad dotyczących używania przez nich internetu, tylko 23,4% uczniów twierdzi, że rodzice lub opiekunowie sprawdzają, co oni robią w internecie, tylko 35,9% uczniów twierdzi, że rozmawiają ze swoimi rodzicami o tym, co robią, korzystając z internetu. Badania wykazują, że w rodzinach, w których rodzice ustalają i przestrzegają zasad dotyczących używania przez badanych internetu, oraz gdy rodzice lub opiekunowie sprawdzają, co badani robią w internecie, rzadziej dochodzi do stosowania cyberprzemocy, badani rzadziej jej także doświadczają. Badani, którzy rozmawiają ze swoimi rodzicami o tym, co robią w internecie, rzadziej stosują różne formy cyberprzemocy, rzadziej także doświadczają różnych form cyberprzemocy²⁸.

²⁶ Por. tamże.

²⁷ Por. tamże.

²⁸ Por. tamże, s. 204–212.

2. Działania profilaktyczne

Obecnie już prawie nikt nie wyobraża sobie świata pozbawionego dostępu do internetu. Niewątpliwie, znacznej części młodych ludzi, w porównaniu z dorosłymi, łatwiej odnaleźć się w świecie nowych technologii, jako że rodzą się i dorastają w czasach, w których nowe media są niemal nieodłącznym elementem codzienności. Techniczne umiejętności ich obsługi nie zawsze jednak idą w parze ze świadomością zagrożeń oraz konsekwencji bezrefleksyjnego czy nieostrożnego ich wykorzystywania. Dlatego tak ważna jest rola rodziny i podejmowanych przez nią odpowiednich działań prewencyjnych oraz interwencyjnych. Zarówno rodzina, jak i młodzi ludzie, mogą się wiele od siebie nauczyć i wzajemnie czerpać z wiedzy oraz doświadczenia drugiej strony²⁹.

Działania profilaktyczne wobec przemocy powinny być prowadzone zarówno w rodzinie, jak i szkole. W środowisku szkolnym, zgodnie z rozporządzeniami ministra edukacji narodowej, stanowią ważny element w programie edukacyjnym³⁰. Uszczegółowienie planowanych działań profilaktycznych w zakresie przeciwdziałania cyberprzemocy wśród młodzieży zostaje zawarte w programie profilaktycznym. Zgodnie z zaleceniami zawartymi w prawie oświatowym program ten należy dostosować zarówno do potrzeb rozwojowych uczniów, jak i potrzeb danego środowiska. Ma on obejmować różne treści i działania w zakresie zapobiegania destrukcyjnym zachowaniom młodzieży, a więc także te, które wiążą się z cyberprzemocą³¹.

²⁹ Por. K. Knol-Michałowska, *Rola rodziny w interwencji i profilaktyce zagrożeń w Internecie*, „Studia Edukacyjne” 2012, nr 32, s. 304.

³⁰ Por. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 31 stycznia 2003 r. w sprawie szczegółowych form działalności wychowawczej i zapobiegawczej wśród dzieci i młodzieży zagrożonych uzależnieniem, Dz. U. z 2003 r. nr 26, poz. 226; Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 23 grudnia 2008 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół, Dz. U. z 2009 r. nr 1 poz. 1; Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 17 listopada 2010 r. w sprawie zasad udzielania i organizacji pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach, Dz. U. z dnia 2 grudnia 2010 r. nr 228, poz. 1487.

³¹ Por. A. Zellma, *Aktywność nauczyciela religii w przeciwdziałaniu agresji elektronicznej wśród młodzieży*, „Studia Elbląskie” 2014, nr 15, s. 343.

Za jego realizację odpowiedzialni są wszyscy, którzy tworzą grono pedagogiczne.

Istotną częścią każdego programu mającego na celu przeciwdziałanie zjawisku cyberprzemocy powinny być: dostarczanie młodym ludziom wiedzy i umiejętności posługiwania się nowymi mediami, ukazanie całej społeczności szkolnej zagrożeń płynących ze świata wirtualnego, a jednocześnie edukacja zasad bezpiecznego i odpowiedzialnego korzystania z tych technologii. Młodzi ludzie muszą mieć świadomość, jak korzystać z sieci, aby nie stała się miejscem agresji i przemocy, oraz jakie mogą być konsekwencje ryzykownych działań w internecie. Rolą nauczycieli jest więc prowadzenie szerokiej edukacji uczniów także w tym zakresie.

Proponuje się promocję konstruktywnego wykorzystania nowych mediów. Specjaliści, którzy zajmują się zagrożeniami w sieci, powinni najpierw posiadać wiedzę o ich rzeczywistych przejawach, przyczynach i konsekwencjach, tak aby ich działania profilaktyczne i edukacyjne nie opierały się na stereotypowych przekonaniach. Ważnym elementem procesu wychowania jest towarzyszenie, a w przypadku nowych mediów – bezpieczne przeprowadzanie przez zagrożenia w internecie. Najbardziej skutecznie wychowywać do odpowiedzialnego wykorzystania nowych mediów nauczyciele powinni poprzez wspólne działanie, czyli np. wykorzystywanie i obsługiwanie nowych mediów. W czasie wykonywania takich działań pojawia się sporo dylematów, wątpliwości, problemów etycznych, czy może nawet zachowań dysfunkcyjnych. To właśnie one stają się elementem do ćwiczenia wartościowego i efektywnego wykorzystywania nowych mediów, które przygotowują dzieci i młodzież do samodzielnego, niekonwencjonalnego i racjonalnego ich wykorzystania w taki sposób, by nie szkodzili oni sobie i innym ludziom³².

Ważne jest, aby działaniami profilaktycznymi objęta była szeroka grupa młodych ludzi, a nie tylko te osoby, które padły ofiarą cyberprzemocy, ponieważ w procesie agresji biorą udział: sprawcy i ofiary, jak również świadkowie, którzy często pozostają bierni lub nieświadomie pobudzają akty agresji. Profilaktyką nie powinny być objęte wyłącznie dzieci i młodzież, ale i dorośli, dla których

³² Por. J. Pyżalski, *Rodzina i szkoła a przeciwdziałanie zaangażowaniu młodych ludzi w ryzykowne zachowania online...*, s. 106.

poruszanie się po nowoczesnych technologiach komunikacyjnych, szczególnie chodzi o internet, wciąż stanowi obszar obcy i nieznan. Dorośli często stereotypowo postrzegają sieć jako siedlisko zagrożeń i patologii czujących na młodych ludzi, a kiedy dziecko, szukając wsparcia, przyzna się, że padło ofiarą cyberprzemocy, często ma ograniczany dostęp do internetu, choć tak naprawdę nie zrobiło niczego złego. Stąd obawy, czy wręcz niechęć, dzieci i młodzieży do poszukiwania pomocy u osób dorosłych. Ponadto rodzice i nauczyciele często nie zdają sobie sprawy z tego, że brak aktywności w internecie nie oznacza wcale pełnej ochrony przed cyberprzemocą. Ośmieszające, kompromitujące filmy i zdjęcia z udziałem ofiary mogą trafić i krążyć po sieci bez jej wiedzy i udziału³³.

Działania zapobiegające aktom agresji w sieci w postaci zabrania dostępu do komputera prawdopodobnie nie odniosą skutku. Tutaj bardziej wskazane jest „edukowanie dzieci na temat tego, w jaki sposób konstruktywnie, dojrzałe i bezpiecznie wykorzystywać nowoczesne technologie komunikacyjne, tak aby nikomu nie wyrządzić krzywdy i samemu nie stać się ofiarą przemocy w sieci”³⁴. Takie ujęcie bliskie jest tzw. profilaktyce pozytywnej, nastawionej na wzmacnianie umiejętności życiowych uczniów³⁵.

Warto wskazać kilka postulatów dotyczących edukacji i profilaktyki cyberprzemocy wśród młodzieży. Istotne, by przekazywać uczniom aktualną wiedzę dotyczącą tego, jak wykorzystywać rozwiązania techniczne, aby trudniej było stać się ofiarą cyberprzemocy. Szczególnie ważne wydają się tutaj działania wychowawcze prowadzone przez rodziców oraz nauczycieli, które wyposażyłyby uczniów w odpowiednie zasady moralne, etyczne czy religijne, które mogłyby stać się buforem zabezpieczającym przed nieetycznymi zachowaniami w świecie *online*.

³³ Por. K. Knol, J. Pyżalski, *Mobbing elektroniczny: analiza rozwiązań profilaktycznych i interwencyjnych*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 10, 2011, nr 1, s. 71.

³⁴ Tamże, s. 72.

³⁵ Por. K. Ostaszewski, *Badania zachowań ryzykownych warszawskich gimnazjalistów. Koncepcja i metoda*, [w:] *Promocja zdrowia psychicznego. Badania i działania w Polsce*, red. K. Okulicz-Kozaryn, K. Ostaszewski, Warszawa 2010, s. 139.

J. Pyżalski podaje zasady, którymi warto kierować się, by nie stać się przypadkowym sprawcą agresji w internecie³⁶:

1. Zawsze, publikując w internecie lub rozesyłając coś jako żart, poświęć jakiś czas na zastanowienie się, czy wszystkie osoby, których to dotyczy, będą odbierać to tak samo. Najważniejsze pytanie, które warto sobie zadać w takim momencie, to: czy gdyby coś podobnego opublikowano na mój temat, to też odebrał(a)bym to jako żart? Jeśli masz wątpliwości, zapytaj kogoś innego, np. kolegę czy koleżankę – czasami kiedy jesteśmy włączeni w jakąś sytuację, trudno nam spojrzeć na nią obiektywnie.
2. Szczególnie uważaj na sytuacje, kiedy komunikując się przez internet, doświadczasz silnych emocji, np. jesteś na kogoś zdenerwowany, gdy uważasz, że zrobił ci coś nieprzyjemnego w szkole czy cyberprzestrzeni. Bardzo łatwo w takiej sytuacji o impuls, który spowoduje działanie w postaci opublikowania czy przesłania czegoś, czego już nie będzie można wycofać. Warto w takich sytuacjach odejść na jakiś czas od komputera, ochłoniąć i zastanowić się, czy naprawdę chcemy coś opublikować lub wysłać. W wielu sytuacjach zdarzy się tak, że zrezygnujemy z wcześniejszego pomysłu.
3. Warto pomyśleć o innych. Kiedy widzimy, że nasza koleżanka czy kolega działa nerwowo i chce komuś zrobić przykrość za pośrednictwem internetu, możemy ją lub jego powstrzymać. Czasami nasz głos rozsądku w takich sytuacjach może być skuteczny i ta osoba zrezygnuje z niefortunnego pomysłu. Kto wie, może w innej sytuacji kolega czy koleżanka powstrzyma nas?
4. Kiedy zdarzy się, że nie pomyśleliśmy i nieumyślnie zrobiliśmy komuś coś przykrego, komunikując się *online*, zawsze warto przeprosić. Dla kogoś, komu zrobiliśmy krzywdę, bardzo ważne jest to, że nie zrobiliśmy tego celowo oraz że żałujemy tego, co się stało.

³⁶ J. Pyżalski, *Agresja w Sieci – czy można zostać sprawcą przypadkiem?*, „NumaNuma. Magazyn o Fenomenach Internetu”, t. 5, 2014, nr 6, s. 9.

Proponuje się następujące działania rodziców, które mają na celu:

chronić dziecko przed zagrożeniami w świecie wirtualnym (także tymi polegającymi na tym, że to dziecko podejmuje działania niewłaściwe online, np. jest sprawcą cyberprzemocy). Są to: obserwowanie dziecka, gdy korzysta z Internetu, wspólna aktywność w sieci, ograniczenie czasu przebywania w świecie wirtualnym, przeglądanie aktywności internetowej dziecka, stosowanie filtrów, blokad³⁷.

Z badań przeprowadzonych przez W. Adamczyk-Bębas³⁸ wynika, że istnieje istotna zależność pomiędzy nasileniem zagrożenia cyberprzemocą a oddziaływaniem czynników środowiska szkolnego. Im większe zainteresowanie i liczniejsze działania ze strony nauczycieli i szkoły dotyczące zajęć profilaktycznych, odpowiedniego reagowania w szkole na przypadki występowania cyberprzemocy, ustalania reguł korzystania z internetu i telefonów komórkowych na terenie szkoły, tym mniejsze nasilenie zagrożenia cyberprzemocą³⁹.

Aż 21,1% uczniów twierdzi, że w ich szkołach nie są prowadzone programy profilaktyczne zapobiegające cyberprzemocy, a tylko 20,1% badanych twierdzi, że w szkołach, do których uczęszczają, takie programy są prowadzone, oceniając w 85,6%, że są one skuteczne. Badania wykazały, że w szkołach, w których prowadzone są programy profilaktyczne zapobiegające cyberprzemocy, występuje mniej przypadków doświadczania oraz stosowania przez uczniów cyberprzemocy⁴⁰.

Badani uczniowie uważają, że najskuteczniej przed cyberprzemocą chroniłoby zwiększanie kar za jej stosowanie, tego zdania jest 46,2% z nich. Kolejne sposoby przeciwdziałania cyberprzemocy, na które wskazują respondenci, to: wprowadzenie zajęć z psychologiem szkolnym, zmiana programów nauczania w szkole, wprowadzenie zajęć dodatkowych, zwiększenie ilości kampanii medialnych, większa kontrola ze strony dorosłych, czy nawet ograniczenie dostępu do

³⁷ L. Kirwil, *Polskie dzieci w Internecie. Zagrożenia i bezpieczeństwo – część 2. Częściowy raport z badań EU Kids Online II przeprowadzonych wśród dzieci w wieku 9–16 lat i ich rodziców*, Warszawa 2011, s. 32.

³⁸ W. Adamczyk-Bębas, *Nasilenie i uwarunkowania zagrożenia cyberprzemocą wśród młodzieży gimnazjalnej...*

³⁹ Por. tamże, s. 204–206.

⁴⁰ Por. tamże, s. 210–212.

nowych technologii. Aż 57% badanych gimnazjalistów stwierdziło, iż kampanie przeciwdziałające agresji elektronicznej są skuteczne, a zdecydowana mniejszość, tzn. 14,3%, że nie są skuteczne⁴¹.

Z badań wynika, że uczniowie, którzy: mają niską samoocenę, dużą ilość czasu niezorganizowanego, często korzystają z internetu i gier komputerowych, mają dużą dostępność do mediów elektronicznych, nie angażują się w konstruktywne formy spędzania czasu wolnego, posiadają niewielką wiedzę o agresji elektronicznej i sposobach reagowania na nią – częściej doświadczają cyberprzemocy i częściej stosują różne jej formy wobec innych.

W świetle wyników badań można zauważyć, że w rodzinach, w których: rodzice nie reagują na występowanie cyberprzemocy, jest zła sytuacja materialno-bytowa, rodzice nie ustalają i nie przestrzegają zasad dotyczących używania przez badanych internetu, rodzice lub opiekunowie nie kontrolują, co badani robią w sieci i ile czasu tam spędzają, rodzice nie rozmawiają ze swoimi dziećmi o tym, co robią w internecie, a także w rodzinach, w których badani mają zły lub bardzo zły kontakt z rodzicami – częściej dochodzi do regularnego dręczenia przez dłuższy czas innych z wykorzystaniem internetu lub telefonów komórkowych, częściej dochodzi do stosowania i doświadczania różnych form cyberprzemocy⁴².

3. Interwencja oraz wsparcie sprawców i ofiar cyberprzemocy

Podstawowe możliwości działania, które rodzice powinni rozważyć, kiedy ich dziecko doznało cyberprzemocy, to:

- zachowanie dowodów – rodzice powinni uczyć swoje dzieci zachowywać wszelkie dowody cyberprzemocy (wiadomości komunikatorowe zawierające pogróżki, nieprzyzwoite obrazki, e-maile itp.), na wypadek pogorszenia się sytuacji. Ważne jest, aby dzieci po otrzymaniu obraźliwych treści poinformowały o tym fakcie rodziców, jak również same nie odpowiadały na nieprzyzwoite wiadomości bez wcześniejszej konsultacji

⁴¹ Por. tamże.

⁴² Por. tamże, s. 211 i n.

- z rodzicami. Starsze dzieci można nauczyć zapisywania stron internetowych i drukowania przerażających treści ze stron lub portali społecznościowych⁴³;
- kiedy ignorować, kiedy blokować, kiedy reagować – jeśli ktoś wyśle jedną złośliwą wiadomość, to może zostać zignorowana, gdyż najlepszą reakcją na obraźliwą uwagę jest brak reakcji. Takie powtarzające się wiadomości można również zablokować za pomocą odpowiedniej funkcji w komunikatorze. Z kolei osoba, która często używa obraźliwych słów, powinna zostać ostrzeżona, a także, jeśli to konieczne, powstrzymana przed wysyłaniem wiadomości do dziecka. W momencie gdy cyberprzemoc nabiera prześladowczego charakteru, powinna zostać podjęta bezpośrednia interwencja, polegająca na kontakcie z rodzicem sprawcy, psychologiem szkolnym (jeśli agresor chodzi do tej samej szkoły co ofiara) lub policją⁴⁴;
 - ustalanie nadawcy sms-a lub e-maila – w wielu przypadkach możliwe jest ustalenie, kto je wysłał. Osobę, która wysłała pogroźki przez telefon komórkowy za pomocą sms-ów, można zidentyfikować z pomocą firmy telekomunikacyjnej, jak również ustalić jej numer. Rodzice i dzieci powinni być świadomi opcji blokowania nieodpowiednich wiadomości, ustalania ich nadawcy, powinni też postarać się zidentyfikować osobę dopuszczającą się cyberprzemocy⁴⁵;
 - reagowanie na komentarze na stronach internetowych i portalach społecznościowych. Ustalanie autorów takich komentarzy – podobnie jak w wypadku sms-ów i e-maili. Nie zaleca się, by dziecko lub rodzice odpowiadali na jakiegokolwiek obraźliwe teksty lub materiały zamieszczane na stronach internetowych. Natomiast zaleca się powiadomienie policji, kiedy w internecie zostaną zamieszczone groźby wyrządzenia fizycznej krzywdy, nękania, wymuszenia lub prześladowania, skierowane do jakiejś osoby, lub znajdują się tam treści pornograficzne obejmujące wizerunek takiej osoby. Nawet jeśli nie zawsze da się ustalić tożsamość agresora, to i tak warto podjąć walkę z przemocą⁴⁶;

⁴³ Por. R.M. Kowalski, S.P. Limber, P.W. Agatston, *Cyberprzemoc wśród dzieci i młodzieży*, Kraków 2010, s. 107 i n.

⁴⁴ Por. tamże, s. 108 i n.

⁴⁵ Por. tamże, s. 110.

⁴⁶ Por. tamże, s. 111 i n.

- próśby o usunięcie obraźliwego materiału ze strony internetowej lub portalu społecznościowego – większość komunikatorów internetowych czy portali społecznościowych posiada opcję pozwalającą osobie, wobec której jest stosowana cyberprzemoc, zablokować wiadomości od agresora lub żądać od portalu społecznościowego usunięcia ich ze strony. Są również strony, które podają link do swojego działu obsługi klienta, za pomocą którego można powiadomić o pogróżkach i poprosić o usunięcie ich ze strony. W przypadku gdy jakaś osoba stworzyła stronę zawierającą pogróżki skierowane wobec dziecka, to zarówno dziecko, jak i rodzice mogą żądać usunięcia takiej strony. W takiej sytuacji rodzice powinni także powiadomić organy prawne⁴⁷.
- A. Borkowska i D. Macander stworzyli procedurę wsparcia i interwencji w szkole w przypadku ujawnienia cyberprzemocy⁴⁸:
- ujawnienie przypadku cyberprzemocy – informacja o tym, że w szkole miała miejsce cyberprzemoc może pochodzić z różnych źródeł. Osobą, która zgłosi fakt prześladowania, może być zarówno poszkodowany uczeń, jego rodzice czy inni uczniowie – świadkowie zdarzenia. Procedury postępowania i reagowania przyjęte w niektórych szkołach dopuszczają możliwość anonimowego zawiadamiania o aktach przemocy na terenie szkoły, w tym także faktu cyberprzemocy, np. przez umożliwienie uczniom korzystania ze tzw. skrzynki zaufania, do której mogą oni wrzucać anonimowe informacje dotyczące przypadków cyberprzemocy⁴⁹;
 - ustalenie okoliczności zdarzenia – wszystkie przypadki cyberprzemocy powinny zostać właściwie przeanalizowane, zarejestrowane i udokumentowane: jeśli wiedzę o zajściu posiada nauczyciel, który nie jest wychowawcą, powinien powiadomić o tym wychowawcę klasy, który informuje o zdarzeniu pedagoga szkolnego i dyrektora; pedagog szkolny i dyrektor wspólnie z wychowawcą powinni dokonać dokładnej analizy zdarzenia i zaplanować dalsze postępowanie; do zadań

⁴⁷ Por. tamże, s. 112 i n.

⁴⁸ A. Borkowska, D. Macander, *System reagowania w szkole na ujawnienie cyberprzemocy*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 8, 2009, nr 1, s. 131–140.

⁴⁹ Por. tamże, s. 132.

- szkoły należy także ustalenie okoliczności cyberprzemocy i ewentualnych świadków; warto zadbać o udział nauczyciela informatyki w procedurze interwencyjnej, szczególnie na etapie zabezpieczania dowodów i ustalania tożsamości sprawcy cyberprzemocy⁵⁰;
- zabezpieczenie dowodów – wszelkie dowody cyberprzemocy powinny zostać odpowiednio zabezpieczone i zarejestrowane. Należy zanotować datę i czas otrzymania materiału, treść wiadomości oraz, jeśli to możliwe, personalia nadawcy (nazwę użytkownika, adres e-mail, numer telefonu komórkowego itp.) lub adres strony www, na której pojawiły się szkodliwe materiały i treści. Takie zabezpieczenie dowodów nie tylko ułatwi dalsze postępowanie dostawcy usługi (odnalezienie sprawcy, usunięcie szkodliwych treści z serwisu), ale również stanowi bardzo ważny materiał, z którym powinny się zapoznać wszystkie zaangażowane w sprawę osoby: dyrektor i pedagog szkolny, rodzice, a wreszcie policja, jeśli doszło do złamania prawa. Na etapie zabezpieczania dowodów przemocy, jak również identyfikacji sprawcy warto korzystać z pomocy nauczyciela informatyki⁵¹;
 - identyfikacja sprawcy – najmłodszy często mają nieprawdziwe przekonanie, że nowe technologie zapewniają im pełną anonimowość. Jak przekonują specjaliści, istnieje wiele sposobów identyfikacji osób dokonujących cyberprzemocy. Osoby zajmujące się ustalaniem okoliczności zajścia powinny mieć jednak świadomość, iż znalezienie miejsca pochodzenia materiału nie zawsze oznacza odnalezienie winnego. Wielu sprawców cyberprzemocy posługuje się „skradzioną tożsamością”, wykorzystując sprzęt należący do innych uczniów, profile w serwisach społecznościowych, ich konta pocztowe itp. do wysyłania wiadomości bądź zamieszczania krzywdzących materiałów⁵²;
 - działania wobec sprawcy cyberprzemocy – w przypadku gdy cyberagresor jest znany i jest on uczniem szkoły, pedagog szkolny, który pełni w niej rolę koordynatora działań

⁵⁰ Por. tamże, s. 133.

⁵¹ Por. tamże.

⁵² Por. tamże, s. 133 i n.

wychowawczych wobec uczniów wymagających szczególnej uwagi, powinien podjąć dalsze działania: rozmowa z uczniem – sprawcą przemocy o jego zachowaniu, celem tej rozmowy powinno być szczegółowe ustalenie okoliczności zajścia, wspólne przeanalizowanie jego przyczyn i poszukanie rozwiązania sytuacji spornej. Sprawca powinien otrzymać jasny i zdecydowany komunikat o tym, że szkoła nie akceptuje żadnych form agresji. Należy omówić z uczniem skutki jego postępowania i powiadomić o konsekwencjach regulaminowych, które zostaną wobec niego zastosowane. Sprawca cyberprzemocy powinien zostać zobowiązany do zaprzestania swojego działania i usunięcia z internetu szkodliwych materiałów. Ważnym elementem rozmowy jest też określenie sposobów zadośćuczynienia ofierze cyberagresji. Jeśli w zdarzeniu brała udział większa grupa uczniów, należy rozmawiać z każdym z nich z osobna, zaczynając od lidera grupy. Nie wolno doprowadzić do konfrontacji sprawcy i ofiary cyberprzemocy. Ważne jest powiadomienie rodziców sprawcy cyberprzemocy i omówienie z nimi zachowania dziecka oraz objęcie sprawcy opieką psychologiczno-pedagogiczną⁵³;

- działania wobec ofiary cyberprzemocy w postaci: wsparcia psychicznego – podobnie jak w przypadku innych form przemocy, ofiara cyberprzemocy potrzebuje zainteresowania, pomocy i emocjonalnego wsparcia ze strony osób dorosłych. Musi także wiedzieć, że szkoła podejmie odpowiednie kroki w celu rozwiązania problemu; porady – uczeń będący ofiarą cyberagresji powinien otrzymać wsparcie i poradę, jak ma się zachować, aby zapewnić sobie poczucie bezpieczeństwa i nie doprowadzić do eskalacji prześladowania; monitoringu – po zakończeniu interwencji warto kontrolować sytuację ucznia, sprawdzając, czy nie są wobec niego podejmowane dalsze agresywne bądź odwetowe działania ze strony sprawcy. Rodzice dziecka będącego ofiarą cyberprzemocy powinni zostać poinformowani o zaistniałej sytuacji i otrzymać adekwatne wsparcie i pomoc ze strony szkoły. W rozmowie z nimi pedagog lub wychowawca przedstawiają konkretne kroki, jakie zostały podjęte w celu

⁵³ Por. tamże, s. 134–137.

- wyjaśnienia zajścia oraz zapewnienia bezpieczeństwa skrzywdzonemu uczniowi, a także, jeśli to wskazane, zaproponować rodzicom i dziecku pomoc specjalisty (psychologa, pedagoga)⁵⁴;
- ochrona świadków zgłaszających zdarzenie – podobnie profesjonalną opieką należy objąć świadków zdarzenia, uczestniczących w ustalaniu przebiegu zajścia. Osoby podejmujące działania interwencyjne muszą mieć świadomość konsekwencji, jakie one niosą nie tylko dla ofiar, ale i świadków zdarzeń⁵⁵;
 - sporządzenie dokumentacji z zajścia – pedagog szkolny zobowiązany jest do sporządzenia notatki służbowej z rozmów ze sprawcą, poszkodowanym, ich rodzicami oraz świadkami cyberprzemocy. Dokument powinien zawierać datę i miejsce rozmowy, dane osób biorących w niej udział i opis przebiegu wydarzeń. Jeśli rozmowa przebiegała w obecności świadka, powinien on podpisać notatkę po jej sporządzeniu. Jeśli zostały zabezpieczone dowody cyberprzemocy, należy je również włączyć do dokumentacji pedagogicznej (wydruki, opis itp.)⁵⁶;
 - powiadomienie sądu rodzinnego – wiele przypadków agresji elektronicznej nie wymaga powiadamiania sądu rodzinnego czy policji i powinno być rozwiązywane w szkole z użyciem dostępnych środków edukacyjnych i wychowawczych. Zdarzają się jednak przypadki, gdy konieczne staje się przekazanie sprawy do sądu rodzinnego⁵⁷.

Interwencja w sytuacji cyberprzemocy powinna wyglądać następująco:

- zachowanie dowodów – ważne jest, aby drukować kopie wiadomości i stron internetowych, jak również korzystać z funkcji archiwizowania w swoim komunikatorze internetowym;
- jeśli atak nie jest poważny, najlepiej zignorować, wykasować lub zablokować nadawcę;
- jeśli w portalu społecznościowym powstanie fałszywy lub obraźliwy profil atakujący dziecko, należy zgłosić to jego administratorom. Link służący do zgłaszania przypadków cyberprzemocy i fałszywych profili można znaleźć w części

⁵⁴ Por. tamże, s. 137 i n.

⁵⁵ Por. tamże, s. 138.

⁵⁶ Por. tamże, s. 139.

⁵⁷ Por. tamże, s. 139 i n.

- „pomoc” wielu stron internetowych. Trzeba pamiętać, aby skopiować ten link (adres strony) dla celów dokumentacji;
- śledzenie obecności swojego dziecka w internecie – można ustawić alarm w Google lub od czasu do czasu wyszukiwać za pomocą kilku wyszukiwarek dostępnych w internecie informacji o swoim dziecku;
 - jeśli agresorem jest inny uczeń, ważne, aby przeanalizować dowody ze szkolnym psychologiem, a także dowiedzieć się, czy do przemocy dochodzi również w szkole;
 - jeśli agresor jest znany, a ataki powtarzają się lub są poważne, należy skontaktować się z rodzicami tego dziecka i pokazać im dowody, a następnie poprosić ich, by zadbali o powstrzymanie ataków i usunięcie wszelkich obraźliwych materiałów;
 - jeśli rodzice dziecka stosującego cyberprzemoc odmawiają współpracy, a ataki nie ustają, trzeba skontaktować się z adwokatem lub wysłać im polecony list informacyjny o możliwych krokach cywilnoprawnych, które zostaną podjęte, jeśli dalej będzie dochodziło do cyberprzemocy, a obraźliwe materiały nie zostaną usunięte;
 - należy zgłosić stosowanie cyberprzemocy na policję, jeśli w atakach pojawiają się pogrożki, zastraszanie lub treści seksualne;
 - jeśli dziecko wykazuje objawy silnego stresu lub myśli o samookaleczeniu, trzeba natychmiast skontaktować się ze szkolnym psychologiem lub innym specjalistą od zdrowia psychicznego⁵⁸.

* * *

Słusznie zatem proponuje J. Pyżalski, aby w działaniach profilaktycznych nie skupiać się na edukacji dotyczącej zagrożeń, dlatego, że kiedy jest błędnie prowadzona, może działać jak instruktaż i motywować do działań dysfunkcyjnych *online*. Lepiej, zdaniem autora, dążyć do podwyższania samoświadomości młodych ludzi w zakresie tego, jakie mechanizmy sprawiają, że możemy inaczej funkcjonować *online*. Tym bardziej że wielu sprawców cyberprzemocy, ze względu na specyficzne cechy komunikacji zapośredniczonej,

⁵⁸ Por. R.M. Kowalski, S.P. Limber, P.W. Agatston, *Cyberprzemoc wśród dzieci i młodzieży...*, s. 120.

dokonuje aktów agresji elektronicznej nieświadomie. Lepsze rozumienie takich zjawisk jak anonimowość czy redukcja informacji przekazywanej kanałem niewerbalnym, szczególnie w tekstowej komunikacji *online*, ma szansę stać się, przynajmniej w niektórych przypadkach „szczepionką” powodującą, że dana osoba nie zaangażuje się w cyberprzemoc jako sprawca⁵⁹.

Działania wychowawcze podejmowane przez rodziców i nauczycieli powinny być kompleksowe i uwzględniać zarówno specyfikę komunikacji zapośredniczonej, jak i wszystkie zagrożenia, jakie z nią współwystępują⁶⁰. Działania wychowawcze powinny wskazywać na aspekty normatywne, związane z komunikacją *online*. Warto pracować nad tym, by młodzi ludzie traktowali środowisko wirtualne jako zwykły obszar komunikacji społecznej – tzn. taki, w którym podobnie jak w środowisku *offline* powinni brać pod uwagę, że ich działania i komunikaty mają wpływ na innych ludzi⁶¹.

⁵⁹ Por. J. Pyżalski, *Agresja elektroniczna i cyberbullying jako nowe ryzykowne zachowania młodzieży...*, s. 264 i n.

⁶⁰ Por. tamże, s. 265.

⁶¹ Por. tamże.

Rozdział VI

Wspomaganie ofiar w sytuacji doświadczania przemocy w rodzinie

Przemoc, jako zjawisko wszechobecne, najczęściej dotyczy osób najsłabszych: dzieci, kobiet, osób starszych, niepełnosprawnych, cudzoziemców itp. Przemoc występuje w skali mikro w postaci nacisków, wymuszeń, zachęt, ograniczeń, a także w skali makro w postaci wojen, kryzysów, terroryzmu czy rewolucji. Przemoc bywa nie tylko fizyczna, psychiczna, ekonomiczna czy seksualna, ale także personalna, instytucjonalna, strukturalna, utajona, jawna, emocjonalna, racjonalna, z zaniedbania. Występuje w różnych środowiskach i sferach życia – w kulturze, sporcie, polityce, mediach, cyberprzestrzeni, w miejscu pracy w miejscach publicznych i prywatnych domach.

Dlatego coraz istotniejsze obecnie staje się przeciwdziałanie przemocy oraz pomoc i wspomaganie jej ofiar. W pomocy osobom doświadczającym przemocy istotne jest doskonalenie warsztatu psychologicznego w zakresie pomocy ofiarom, integracja terapii, psychologii i prawa, ale także wiedza, w jaki sposób należy postępować w sytuacjach, kiedy nie tylko doświadczamy przemocy, ale też jesteśmy jej świadkami. Takie działania będą z kolei możliwe przez zastosowanie interdyscyplinarnego podejścia do przemocy oraz ściślejszej współpracy podmiotów zaangażowanych w przeciwdziałanie jej.

W tym kontekście warto zaprezentować tematykę związaną z formami wspomaganie, pomocy, osobom doświadczającym przemocy, uregulowań prawnych w zakresie przeciwdziałania przemocy w rodzinie oraz zadania pracownika socjalnego względem ofiar przemocy. Zadanie to podjęto ze świadomością, że to jedynie egzemplifikacja problemów, a nie ich wyczerpujące potraktowanie.

I. Pojęcie wspomaganie i pomoc

Termin „wspomaganie” znajduje zastosowanie w odniesieniu do sytuacji pomocy osobom doznającym przemocy, gdyż szczególnie w przypadku przemocy wewnątrzrodzinnej jest ona procesem złożonym i długotrwałym, przebiegającym z wykorzystaniem różnych jej rodzajów i wsparcia stosownego do zaistniałej sytuacji oraz potrzeb. Wspomaganie określa się jako:

działanie jednostki, określonej grupy społecznej czy też instytucji na rzecz drugiego człowieka, który znalazł się w sytuacji trudnej, problemowej, przełomowej, niepomyślnej, stresogennej i nie jest w stanie samodzielnie przezwyciężyć napotkanych trudności i normalnie funkcjonować¹.

H. Radlińska wspomaganie rozumiała jako „usprawnianie, uruchamianie sił tkwiących w człowieku, jako działania wyrównujące braki potrzebującego, by dzięki temu pomóc mu odzyskać jego własne siły i status”². A. Leszczyńska-Rejchert uważa, że wspomaganie mieści w sobie szeroki zakres podobnych działań, m.in. kompensację, wsparcie społeczne, pomoc, opiekę, ratownictwo, rehabilitację, terapię, poradnictwo³. Wspomaganie jako kategoria pojęciowa ma swój rodowód w pedagogice społecznej⁴. Potwierdza to zatem bliskie związki znaczeniowe terminów: wspomaganie, wsparcie i pomoc.

S. Kawuła przez wsparcie społeczne rozumie „pomoc dostępną jednostce lub grupie w sytuacjach trudnych, stresowych, przełomowych, których bez wsparcia innych nie są oni w stanie przezwyciężyć”⁵. Działalność wspomagająca i wspierająca jako

¹ M. Winiarski, *Wspomaganie rozwoju*, [w:] *Elementarne pojęcia pedagogiki społecznej i pracy socjalnej*, red. D. Lalak, T. Pilch, Warszawa 1999, s. 342.

² Por. H. Radlińska, *Pedagogika społeczna*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1961, s. 281.

³ Por. A. Leszczyńska-Rejchert, *Człowiek starszy i jego wspomaganie – w stronę pedagogiki starości*, Olsztyn 2005, s. 115 i n.

⁴ Por. A. Kamiński, *Podstawowe pojęcia pedagogiki społecznej w pracy socjalnej*, Warszawa 1976, s. 55; H. Radlińska, *Pedagogika społeczna...*, s. 368 i n.; R. Wroczyński, *Pedagogika społeczna*, Warszawa 1979, s. 310 i n.; S. Kawuła, *Czynniki i sieć wsparcia społecznego w życiu człowieka*, [w:] *Pedagogika społeczna. Dokonania – aktualności – perspektywy*, red. S. Kawuła, Toruń 2001, s. 124–133.

⁵ S. Kawuła, *Wsparcie społeczne – kluczowy wymiar pedagogiki społecznej*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 1996, nr 1, s. 6.

kategoria o szczególnych walorach humanitarnych i edukacyjnych ma chronić człowieka przed upadkiem, zagubieniem, degradacją godności, poniżeniem. Zmierza ona do zapewnienia człowiekowi korzystnych warunków egzystencji, sprawnego, normalnego funkcjonowania i rozwoju bio-socjo-kulturalnego poprzez zapobieganie „narastaniu” czynników utrudniających, hamujących, zaburzających pomyślny bieg życia i rozwoju oraz tworzenie warunków sprzyjających i stymulujących⁶. Wyróżnia się następujące rodzaje wsparcia społecznego: emocjonalne (inne osoby okazują potrzebującemu swoje emocje i uczucia), instrumentalne (pomoc od innych w postaci materialnej), informacyjne (uzyskanie potrzebnych informacji czy rad), wartościujące (otrzymanie od innych osób informacji, które pozwalają lepiej myśleć o sobie)⁷.

Pomoc jest najczęściej określana jako „kategoria zachowań prospołecznych, które mają na celu polepszenie czyjejś sytuacji albo zapobieżenie pogorszeniu się zaistniałego stanu”⁸. Pomoc jest zatem „rodzajem czynności, działań, zachowań wyodrębnionych ze względu na cel, do którego zmierza wspomagający, a nie ze względu na ich wykonanie, organizację czy przebieg”⁹. Celem pomocy osobie doznającej przemocy jest jej zatrzymanie, a także zapewnienie ofierze bezpieczeństwa, łagodzenie i leczenie skutków kryzysu związanego z doświadczaniem przemocy, zaspokojenie podstawowych potrzeb oraz przywrócenie zdolności do samodzielnego radzenia sobie¹⁰. Ważna jest także psychoedukacja na temat istoty przemocy, roli kobiety, matki itp.

⁶ Por. M. Winiarski, *Pedagogika społeczna humanistycznie zorientowana*, [w:] *Pedagogika społeczna. Dokonania – aktualności – perspektywy...*, s. 72 i n.

⁷ Por. K. Kmiecik-Baran, *Skala wsparcia społecznego. Teoria i właściwości psychometryczne*, „Przegląd Psychologiczny” 1995, nr 38, s. 211–214.

⁸ B. Hajduk, *Pomoc*, [w:] *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, red. T. Pilch, t. 4, Warszawa 2005, s. 623.

⁹ A. Kargulowa, *Problemy pomocy w perspektywie poradniczej*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 1978, nr 1878, s. 33.

¹⁰ Por. L. Krzywicka, *Przemoc w rodzinie – specyfika pracy socjalnej z ofiarami przemocy*, [w:] *Praca socjalna wobec współczesnych problemów społecznych*, red. S. Pawlas-Czyż, Toruń 2007, s. 131 i n.

2. Formy wspomagania

W pomaganiu ofiarom przemocy stosowana jest zasada tzw. małych kroków. Pozwala to ofierze doświadczyć własnego sprawstwa, odbudować poczucie własnej wartości. Kroki te, jako planowane działania, przynajmniej na początku pracy psychologicznej, powinny być szczegółowo przedstawione, a po wprowadzeniu ich w życie omówione. Podczas pracy z osobą krzywdzoną należy korzystać ze wspólnie ustalonego planu. Może on być zmieniany, renegocjowany, ze względu na potrzeby klienta czy z inwencji udzielającego pomocy. Zmiany w planie uczą ofiarę elastyczności, oswajają ze zmianami, przyczyniają się do przeżycia doświadczenia korekcyjnego oraz rozwijają umiejętności komunikacyjne i negocjacyjne¹¹.

H.D. Sasal wymienia następujące rodzaje pomocy dla ofiar przemocy w rodzinie: interwencję, terapię, wsparcie, poradnictwo, edukację, pomoc specjalistyczną¹².

Interwencja kryzysowa polega nie tylko na szybkim podjęciu ważnych decyzji, aktywnym i organizowanym w czasie, ale jest też formą diagnozy i pomocy uwzględniającą kontekst społeczny, przybiera formę psychoterapii indywidualnej lub grupowej wówczas, gdy kryzys jest konsekwencją przewlekłego stresu i traumy, które spowodowały zaburzenia funkcjonowania. Jeżeli kryzysowi nie towarzyszy patologia osobowości, wystarczą ograniczone w czasie formy pomocy i wsparcia także typu profilaktycznego¹³.

Interwencja kryzysowa wobec ofiar przemocy ma na celu: zapewnienie poczucia bezpieczeństwa, zrozumienie zachowania ofiary, przywrócenie bezpieczeństwa psychicznego i poczucia kontroli, uruchomienie wszelkich zasobów indywidualnych i społecznych, ułożenie planu bezpieczeństwa na przyszłość¹⁴. Interwencja kryzysowa jest rodzajem pomocy psychologicznej dla ofiar przemocy domowej. Najczęściej jest realizowana w ośrodkach interwencji kryzysowej, specjalistycznych ośrodkach wsparcia dla ofiar przemocy

¹¹ Por. K. Michalska, D. Jaszczak-Kuźmińska, *Przemoc w rodzinie*, Warszawa 2007, s. 28.

¹² Por. H.D. Sasal, *Przewodnik do procedury interwencji wobec przemocy w rodzinie*, Warszawa 2006, s. 154.

¹³ Por. I. Heszen, H. Sęk, *Psychologia zdrowia*, Warszawa 2007, s. 283 i n.

¹⁴ Por. D. Kubacka-Jasiecka, *Interwencja kryzysowa. Pomoc w kryzysach psychologicznych*, Warszawa 2010, s. 351.

w rodzinie, niekiedy w punktach interwencyjno-konsultacyjnych oraz innych miejscach, w których udzielana jest profesjonalna pomoc psychologiczna dla osób pokrzywdzonych przemocą.

E. Leśniak podkreśla, że zarówno w literaturze przedmiotu, jak i w praktyce interwencji kryzysowej spotyka się dwa sposoby rozumienia interwencji – szerokie i wąskie. Szerokie ujęcie interwencji kryzysowej przedstawia ją jako złożoną działalność przebiegającą na płaszczyźnie psychologicznej, medycznej i środowiskowej. W wąskim rozumieniu interwencja utożsamiana jest z krótkoterminową psychoterapią, skoncentrowaną na przeżyciach psychicznych osoby w kryzysie wywołanym wydarzeniem, które ten kryzys spowodowało. Interwencja jest ograniczona do kilku lub kilkunastu spotkań, realizowanych na przestrzeni krótkiego czasu (4–6 tygodni)¹⁵.

Interwencja kryzysowa stosowana wobec osób doświadczających kryzysu przemocy w rodzinie opiera się na sześciopiętowym modelu stworzonym przez R.K. Jamesa i B.E. Gillilanda. Autorzy zalecają, aby w pracy z osobą w kryzysie kłaść nacisk na bieżące, aktywne, asertywne, intencjonalne i ciągle ocenianie, wysłuchiwanie i działanie, których celem jest systematyczne udzielanie pomocy klientowi w odzyskaniu takiego stopnia przedkryzysowej równowagi, zdolności do działania i autonomii, jaki tylko jest możliwy do osiągnięcia. Wyróżniają dwa kluczowe dla interwencji terminy: równowaga i zdolność do działania, oraz ich antonimy: brak równowagi i niezdolność do działania. Są to kryteria powszechnie stosowane do zdefiniowania stanu, w jakim ofiara się znajduje, oraz jej zdolności do radzenia sobie z trudnościami¹⁶.

Skutecznymi metodami wspomaganie ofiar przemocy w rodzinie są psychoterapia indywidualna, grupowa i systemowa terapia rodzin¹⁷:

- psychoterapia indywidualna ofiary przemocy – zmierza do przywrócenia jej wiary we własne siły. Pierwszym krokiem do

¹⁵ Por. E. Leśniak, *Interwencja kryzysowa*, [w:] *Wybrane zagadnienia interwencji kryzysowej. Poradnik dla pracowników socjalnych*, red. W. Badura-Madej, Katowice 1999, s. 57 i n.

¹⁶ Por. R.K. James, B.E. Gilliland, *Strategie interwencji kryzysowej. Pomoc psychologiczna poprzedzająca terapię*, przeł. A. Bidziński, Warszawa 2009, s. 62.

¹⁷ Por. R. Izdebski, M. de Barbaro, W. Szaszkiwicz, *Przemoc w rodzinie. Maltretowanie fizyczne i wykorzystywanie seksualne dzieci i młodzieży*, [w:] *Psychiatria dzieci i młodzieży*, red. I. Namysłowska, Warszawa 2007, s. 362–366.

tego jest odzyskanie przez ofiarę kontroli. Terapeuta powinien wspierać autonomię i podejmowanie inicjatywy przez osobę skrzywdzoną, która może mieć trudności z rozwiązywaniem problemów, pragnieniem zależności i równocześnie niechęcią poddania się władzy ze względu na negatywne przeżycia pozostawiana w niszczącym związku. Stworzenie terapeutycznego przymierza wymaga od obu stron przepracowania bardzo trudnych uczuć. Zadaniem psychoterapii jest zapewnienie ofierze bezpieczeństwa. Kolejne etapy to odtwarzanie historii urazu i oplakanie strat (przeżycie żałoby). Dopiero po przejściu tej trudnej dla ofiary drogi rozpamiętywania, konfrontacji z negatywnymi uczuciami możliwy jest kolejny etap, czyli odbudowywanie związków społecznych i powrót do normalnego życia. Po swoistym odzyskaniu siebie ofiara przemocy może odbudować kontakt z innymi i nadać swojemu życiu sens. Kontakt z terapeutą stanowi podstawę tej zmiany;

- psychoterapia grupowa – organizowana dla osób z podobnymi doświadczeniami traumatycznymi, dla których tworzone są grupy wsparcia. Grupy te mają różny charakter: mogą być otwarte i mało ustrukturalizowane, nastawione na odreagowanie i radzenie sobie z negatywnymi uczuciami. Mogą oferować elementy psychoedukacji, być skoncentrowane na uczeniu radzenia sobie w życiu. Wszystkie one nastawione są na wzajemne wsparcie w grupie, w której uczestnictwo daje poczucie bezpieczeństwa, zmniejsza izolację, pomaga odbudować więzi z innymi. Powinny być prowadzone przez profesjonalistów. Grupy terapeutyczne stanowią miejsce do przepracowania objawów zaburzeń pourazowych. Ofiara powinna być gotowa do rekonstrukcji historii urazu w grupie, w której toczy się praca nad przekształceniem traumatycznych wspomnień. Kolejnym etapem terapii jest odbudowanie związków i projektowanie swojej przyszłości;
- terapia systemowa rodzin – złożona z sześciu następujących etapów: nawiązanie kontaktu z rodziną, opisanie problemu rodziny, uzgodnienie warunków terapii rodzinnej, kontynuowanie terapii, towarzyszenie rodzinie w poszukiwaniu nowych rozwiązań, zakończenie terapii.

Ważną formą pomocy ofiarom przemocy w rodzinie jest wsparcie społeczne rozumiane jako rodzaj „interakcji społecznej, w toku której dochodzi do przekazywania lub wzajemnej wymiany emocji, informacji, instrumentów działania i dóbr rzeczowych, a celem tej interakcji podejmowanej w sytuacji trudnej jest pomoc w pokonywaniu trudności”¹⁸. Wsparcie oferowane osobom poszkodowanym chroni je przed poczuciem alienacji oraz umożliwia im opanowanie trudnej emocjonalnie sytuacji¹⁹.

Wsparcie osób doznających przemocy w rodzinie może przybierać różne formy²⁰:

- emocjonalne – polega na tym, że w toku interakcji społecznej przekazuje się emocje podtrzymujące, uspokajające, odzwierciedlające troskę i pozytywne ustosunkowanie do osoby wspieranej. Te zachowania wspierające mają też na celu opiekę. Osoby cierpiące, które odczuwają zagrożenie i przeżywają kryzys, mogą dzięki temu uwolnić się od własnych napięć i negatywnych uczuć, mogą wyrazić swoje obawy i smutek. Poprawia to samopoczucie i wpływa na samoocenę. Odpowiednie zachowanie osoby wspierającej daje nadzieję na poprawę i wyzdrowienie. Ten rodzaj wsparcia występuje najprawdopodobniej nawet wtedy, kiedy nie jest ono konieczne do rozwiązania trudności;
- poznawcze – sprzyja lepszemu zrozumieniu sytuacji, położenia życiowego i problemu. Chodzi tu także o dostarczenie informacji zwrotnych na temat skuteczności różnych działań zaradczych podejmowanych przez osobę wspieraną, może także polegać na dzieleniu się własnym doświadczeniem przez osoby przeżywające podobne trudności, np. w grupach samopomocy;
- instrumentalne – to rodzaj instruktażu, polegającego na przekazywaniu informacji o konkretnych sposobach postępowania, może to być także forma modelowania skutecznych zachowań zaradczych;

¹⁸ I. Heszen, H. Sęk, *Psychologia zdrowia...*, s. 167.

¹⁹ Por. I.G. Sarason, B.R. Sarason, *Concomitants of social support: Attitudes, personality characteristics, and life experiences*, „Journal of Personality” 1982, Vol. 50, No. 3, s. 331–344.

²⁰ Por. I. Heszen, H. Sęk, *Psychologia zdrowia...*, s. 167 i n.

- rzeczowe – to świadczona pomoc materialna, rzeczowa i finansowa, a także bezpośrednie fizyczne działania na rzecz osób potrzebujących: karmienie, udostępnianie schronienia, mieszkania, przekazywanie środków do życia, zaopatrzenie w lekarstwa i środki lecznicze;
- duchowe – to pomoc świadczona w sytuacji kryzysu egzystencjalnego i w sytuacjach terminalnych, nasyconych cierpieniem duchowym i lękiem przed śmiercią. Może ona mieć charakter duszpasterski, często spotykana w hospicjach, zespołach opieki paliatywnej, ale także w sytuacji zagrożenia suicydalnego.

Pomoc może także przebiegać w naturalnych grupach odniesienia, wówczas ma charakter nieprofesjonalnego wsparcia. Najważniejszymi naturalnymi grupami odniesienia są:

- rodzina: rodzice, rodzeństwo, dzieci, partnerzy związku małżeńskiego, przedstawiciele rodziny dwupokoleniowej, dziadkowie itp.;
- szkoła: nauczyciele, pedagodzy, administratorzy szkoły;
- grupy rówieśnicze lub towarzyskie, sformalizowane lub nieformalne;
- grupy zawodowe: współpracownicy i przełożeni lub podwładni, czyli społeczna struktura środowiska pracy²¹.

Ważna jest także pomoc prawna udzielana osobom doświadczającym przemocy w postaci przekazywania informacji, mających zastosowanie w konkretnej sprawie. Porada prawna może polegać na sporządzeniu projektu pisma prawnego, w tym procesowego, oraz na wspieraniu klienta w jego postępowaniu przed organem administracji lub sądem, przekazanie klientowi ogólnych informacji o powszechnie obowiązującym w Polsce prawie lub też praktyce jego stosowania, podanie i omówienie odpowiednich przepisów, przekazanie wzorów pism prawnych²².

Pomoc socjalna jest nieodłącznym elementem pomocy udzielanej ofiarom przemocy w rodzinie²³. Osoby doświadczające przemocy

²¹ Por. H. Sęk, *Spółeczno-kliniczne podstawy teoretyczne różnych form pomocy psychologicznej*, [w:] *Spółeczna psychologia kliniczna*, red. H. Sęk, Warszawa 1993, s. 373 i n.

²² Por. J. Polanowski, *Przeciwdziałanie przemocy w rodzinie. Prawo i praktyka*, Warszawa 2008, s. 92.

²³ Por. J. Mazur, *Przemoc w rodzinie – teoria i rzeczywistość*, Warszawa 2002, s. 173.

w rodzinie mogą ubiegać się o wszelkie oferowane przez pomoc społeczną świadczenia, w szczególności zasiłek: stały, okresowy, celowy i specjalny. Mogą zgłaszać się po świadczenia pieniężne z pomocy społecznej na takich samych zasadach jak inne osoby, które znalazły się w trudnej sytuacji życiowej. Muszą zatem spełniać wszystkie wymagane przez prawo kryteria stanowiące warunki przyznania tej pomocy. Ofierze przemocy przysługują również świadczenia niepieniężne w postaci: pracy socjalnej, poradnictwa specjalistycznego, interwencji kryzysowej, usług psychologiczno-pedagogicznych oraz pomocy w znalezieniu bezpiecznego schronienia²⁴.

3. Uregulowania prawne

Wobec nikogo nie wolno stosować przemocy ani przymusu, tym bardziej nie można dopuszczać do powstawania i trwania zjawiska przemocy w rodzinie. Prawną ochronę osób doświadczających przemocy w rodzinie zapewniają akty prawne²⁵. Pozytywnie należy ocenić fakt, że przemoc w rodzinie nie jest już marginalizowana,

²⁴ Por. J. Różyńska, *Przemoc wobec kobiet*, Warszawa 2009, s. 59 i n.

²⁵ Zob. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. 1997 r. nr 78, poz. 483): art. 40, 41, 47, 71 zapewniają ochronę osób, w tym dzieci, przed przemocą domową; Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny (Dz. U. z 1997 r. nr 88, poz. 553, z późn. zm.); Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz. U. z 2012 r., poz. 788, z późn. zm.); Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks postępowania karnego (Dz. U. z 1997 r. nr 89, poz. 555, z późn. zm.); Ustawa z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie (Dz. U. z 2005 r. nr 180, poz. 1493, z późn. zm.); Ustawa z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej (Dz. U. z 2013 r., poz. 182, z późn. zm.); Ustawa z dnia 26 października 1982 r. o wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałaniu alkoholizmowi (Dz. U. z 2012 r. poz. 1356, z późn. zm.); Ustawa z dnia 6 kwietnia 1990 r. o Policji (Dz. U. z 2011 r. nr 287, poz. 1687, z późn. zm.); Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty (Dz. U. z 2004 r. nr 256, poz. 2572, z późn. zm.); Krajowy Program Przeciwdziałania Przemocy w Rodzinie na lata 2014–2020 (Monitor Polski z dnia 9 czerwca 2014 r. Uchwała nr 76 Rady Ministrów); Rozporządzenie Ministra Pracy i Polityki Społecznej z 22 lutego 2011 r. w sprawie standardu podstawowych usług świadczonych przez specjalistyczne ośrodki wsparcia dla ofiar przemocy w rodzinie, kwalifikacji osób zatrudnionych w tych ośrodkach, szczegółowych kierunków prowadzenia oddziaływań korekcyjno-edukacyjnych wobec osób stosujących przemoc w rodzinie oraz kwalifikacji osób prowadzących oddziaływanie korekcyjno-edukacyjne (Dz. U. z 2011 r. nr 50, poz. 259); Rozporządzenie Rady Ministrów z 13 września 2011 r. w sprawie procedury „Niebieskie Karty” oraz wzorów formularzy „Niebieska Karta” (Dz. U. z 2011 r. nr 209, poz. 1245).

coraz rzadziej bywa też traktowana jako temat tabu. Stosownie do obowiązujących regulacji prawnych w Polsce przemoc wobec osób najbliższych jest przestępstwem ściganym z urzędu.

Przemoc w rodzinie ujęta została w kodeksie karnym. Kto znęca się fizycznie lub psychicznie nad osobą najbliższą lub nad inną osobą pozostającą w stałym lub przemijającym stosunku zależności od sprawcy, podlega karze pozbawienia wolności od 3 miesięcy do lat 5. Kto znęca się fizycznie lub psychicznie nad osobą nieporadną ze względu na jej wiek, stan psychiczny lub fizyczny, podlega karze pozbawienia wolności od 6 miesięcy do lat 8. Jeżeli przemoc jest stosowana ze szczególnym okrucieństwem, sprawca podlega karze pozbawienia wolności od roku do lat 10. Jeżeli zaś następstwem przemocy jest targnięcie się pokrzywdzonego na własne życie, sprawca podlega karze pozbawienia wolności od lat 2 do 12²⁶.

Najistotniejszym dokumentem z punktu widzenia ochrony osób przed przemocą w rodzinie jest Ustawa z dnia 29 lipca 2005 roku o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie²⁷, zawierająca definicję przemocy w rodzinie. Ilekroć w ustawie jest mowa o przemoc w rodzinie:

należy przez to rozumieć jednorazowe albo powtarzające się umyślne działanie lub zaniechanie naruszające prawa lub dobra osobiste osób w rodzinie, w szczególności narażające te osoby na niebezpieczeństwo utraty życia, zdrowia, naruszające ich godność, nietykalność cielesną, wolność, w tym seksualną, powodujące szkody na ich zdrowiu fizycznym lub psychicznym, a także wywołujące cierpienia i krzywdy moralne u osób dotkniętych przemocą²⁸.

Ustawa określa zadania w zakresie przeciwdziałania przemocy w rodzinie, zasady postępowania wobec osób dotkniętych przemocą, a także stosujących przemoc. Ustawa ta uregulowała wiele kwestii spornych czy pomijanych w zakresie przeciwdziałania przemocy w rodzinie. To pierwszy akt normatywny wskazujący, iż państwo

²⁶ Por. Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny (Dz. U. z 2017 r., poz. 2204, z późn. zm.), art. 207.

²⁷ Ustawa z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie (Dz. U. nr 180, poz. 1493 ze zm.).

²⁸ Tamże, art. 2.

polskie gotowe jest chronić, wspierać i pomagać ofiarom oraz pociągać do odpowiedzialności sprawców przemocy. Ustawa zmieniła sytuację kobiet poszkodowanych przemocą, tym bardziej że równocześnie profesjonalści byli przygotowywani do kontaktu i pracy z ofiarami przemocy²⁹. W 2006 roku zgodnie z zapisem ustawowym został przygotowany i opublikowany Krajowy Program Przeciwdziałania Przemocy w Rodzinie³⁰, którego celami są zwiększenie skuteczności przeciwdziałania przemocy w rodzinie oraz zmniejszenie skali tego zjawiska w Polsce.

W wyniku prac legislacyjnych została przyjęta Ustawa z dnia 10 czerwca 2010 roku o zmianie ustawy o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie³¹, która w istocie całkowicie zmieniła kształt tego dokumentu oraz niektórych innych ustaw³². Pierwszym usystematyzowanym działaniem prawnym była policyjna procedura interwencyjna „Niebieskie Karty”, wpisująca się niejako automatycznie w prawne pojęcie dowodu prawnego. Historia „Niebieskich Kart” sięga 1994 roku, kiedy to dokonał się przełom w podejściu do problematyki przemocy w rodzinie³³. Nazwa procedury „Niebieska Karta” powstała przy ścisłej współpracy Komendy Głównej Policji, Komendy Stołecznej Policji oraz Państwowej Agencji Rozwiązywania Problemów Alkoholowych. Stworzono nowe procedury: „Niebieskie Karty” dla Pomocy Społecznej oraz dla Gminnych Komisji Rozwiązywania Problemów Alkoholowych³⁴.

²⁹ Por. tamże.

³⁰ Por. S. Spurek, *Ustawa o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie. Praktyczny komentarz*, Warszawa 2011, s. 332.

³¹ Ustawa z dnia 10 czerwca 2010 r. o zmianie ustawy o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie (Dz. U. nr 125, poz. 842).

³² Rozporządzenie Rady Ministrów z 13 września 2011 r. w sprawie procedury „Niebieskie Karty” ..., które obejmuje ogół czynności podejmowanych i przeprowadzanych przez przedstawicieli jednostek organizacyjnych pomocy społecznej, gminnych komisji rozwiązywania problemów alkoholowych, Policji, oświaty i ochrony zdrowia w związku ze stwierdzeniem przemocy w rodzinie. Ustawa z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie (Dz. U. nr 180, poz. 1493 ze zm., art. 9d).

³³ Zob. H.D. Sasal, *Niebieskie karty. Przewodnik do procedury interwencji wobec przemocy w rodzinie*, Warszawa 2006, s. 9 i n.

³⁴ Zob. A. Banaś, *Procedura interwencyjna „Niebieskie Karty” u podstaw systemu przeciwdziałania przemocy w rodzinie*, [w:] *Przemoc w rodzinie. Pomoc, interwencja, wsparcie społeczne*, red. A. Witkowska-Paleń, Tychy 2016, s. 86 i n.

Obecnie procedura „Niebieskie Karty” jest podstawowym działaniem w procesie powstrzymywania przemocy w rodzinie. Obejmuje ona ogół czynności podejmowanych i realizowanych w związku z uzasadnionym podejrzeniem zaistnienia przemocy w rodzinie. Procedurę „Niebieskiej Karty” reguluje Rozporządzenie Rady Ministrów z 13 września 2011 roku³⁵, które między innymi rozszerza grono podmiotów uprawnionych do jej wszczynania oraz ujednocila wzór formularza związanego z nią dokumentu. Trzy miesiące później od wejścia w życie wymienionej ustawy, w grudniu 2011 roku, Komendant Główny Policji podpisał wytyczne nr 2 w sprawie sposobu postępowania funkcjonariuszy policji podczas realizacji nowej procedury „Niebieskiej Karty”³⁶. Celem wydania przywołanych wytycznych było wyjaśnienie treści aktów normatywnych oraz przekazanie instruktażu na temat sposobu ich stosowania³⁷. Należy jednak podkreślić, że procedura ma charakter interwencyjny i nie jest równoznaczna z uruchomieniem sprawy karnej o znęcanie się nad rodziną. Pierwszy kontakt z ofiarą przemocy w rodzinie to nie tylko interwencje policyjne, ale także obszar pomocy psychologicznej, zaspokajania potrzeb materialnych, jak również działania wobec sprawców przemocy.

Dokument „Niebieskie Karty” składa się z czterech części: A, B, C, D. Wzory formularzy określa rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 13 września 2011 roku w sprawie procedury „Niebieskie Karty” oraz wzorów formularzy „Niebieska Karta”³⁸. Wymieniona procedura jest uruchamiana przez przedstawicieli jednostek organizacyjnych pomocy społecznej, gminnych komisji rozwiązywania problemów alkoholowych, policji, oświaty i ochrony zdrowia. Przekazanie wypełnionego formularza „Niebieska Karta – A” do przewodniczącego zespołu interdyscyplinarnego następuje niezwłocznie, nie później jednak niż w terminie 7 dni od dnia wszczęcia procedury. Kopie

³⁵ Por. Rozporządzenie Rady Ministrów z 13 września 2011 r. w sprawie procedury „Niebieskie Karty”...

³⁶ Wytyczne nr 2 Komendanta Głównego Policji z 7 grudnia 2011 r. w sprawie sposobu postępowania policjantów podczas realizacji procedury „Niebieskie Karty” (Dz. Urz. KGP 2011, nr 10, poz. 77).

³⁷ Por. D. Przygoda, *Procedura interwencji służb w sytuacji przemocy w rodzinie*, „Niebieska Linia” 2014, nr 4, s. 27.

³⁸ Por. Rozporządzenie Rady Ministrów z 13 września 2011 r. w sprawie procedury „Niebieskie Karty”...

wypełnionego formularza „Niebiska Karta – A” pozostawia się u wszczynającego procedurę. W ciągu trzech dni od daty otrzymania „Niebieskiej Karty – A” przewodniczący ma obowiązek zwołania zespołu interdyscyplinarnego. Spośród członków zespołu ma wybrać skład grupy roboczej, która bezpośrednio będzie pracować z rodziną dotkniętą przemocą, i przekazać członkom grupy formularz A w celu zapoznania się z sytuacją³⁹.

Warto podkreślić, iż do uruchomienia procedury wystarczy samo podejrzenie wystąpienia przemocy, domniemanie – a nie pewność. Czy to podejrzenie było uzasadnione, okaże się w toku pracy grupy z osobą doznającą przemocy. W przypadku kolejnych zdarzeń, aktów przemocy w stosunku do tej samej osoby podmioty uprawnione mogą wypełniać kolejne formularze „Niebieska Karta – A”, ale nie będą to już formularze wszczynające, gdyż tylko pierwszy uruchamia procedurę. Podsumowując, dana rodzina będzie objęta procedurą „Niebieskie Karty” ze względu na stosowanie przemocy np. przez męża względem żony, ale jeśli kolejne akty przemocy będą zgłaszane, to formularzy „Niebieskich Kart” może być nawet kilka. Dokument ten może bowiem uzupełnić zarówno funkcjonariusz policji podczas interwencji, jak i pracownik socjalny podczas wywiadu środowiskowego czy lekarz rodzinny, który jednak czyni to niezwykle rzadko. W praktyce zdarza się czasem, że w jednym dniu kilka służb wypełnia formularz, ale tylko pierwszy wypełniony uruchamia procedurę. Pozostałe są notatkami-dowodami na wciąż rozgrywaną się przemoc. Trzeba niestety wspomnieć, że w praktyce zdarzają się też nadużycia w tym zakresie. Bywa, że procedura z założenia służąca dobrej sprawie może być wykorzystywana do egoistycznych celów. Nierzadko rozwodzący się małżonkowie, dowiedziawszy się o „walorach dowodowych” procedury, uruchamiają ją pod pretekstem rzekomej przemocy, podając nieprawdę najczęściej funkcjonariuszowi policji. Wówczas „Niebieska Karta” jest zakładana, ale, jak zapewniają praktycy, specjaliści zasiadający w grupach roboczych, już na pierwszym posiedzeniu lub kolejnym następuje jej weryfikacja. W przypadkach nieuzasadnionych od razu następuje jej zamknięcie⁴⁰.

³⁹ Tamże, art. 2, 3.

⁴⁰ Por. G. Wrona, *Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 13 września 2011 r. w sprawie procedury „Niebieskie Karty” oraz wzorów formularzy „Niebieska Karta”*. Komentarz, Rzeszów 2012, s. 17–20.

Przepisy ustawy o zmianie ustawy o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie przewidują wiele rozwiązań, których celem jest: rozwój profilaktyki jako formy działań zapobiegających zjawisku przemocy w rodzinie, zmiana świadomości społeczeństwa w zakresie przeciwdziałania przemocy w rodzinie, skuteczna ochrona ofiar przemocy w rodzinie, w tym w szczególności dzieci, stworzenie mechanizmów ułatwiających izolację sprawców od ofiar, zmianę postaw osób stosujących przemoc w rodzinie przez poddanie ich programom oddziaływań korekcyjno-edukacyjnych⁴¹.

Ustawa o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie opisuje nie tylko obszary i rodzaje przemocy, ale również narzędzia i działania służące ochronie członków rodzin przed przemocą. Realizacja tych działań wiąże się z możliwością wykorzystania rozwiązań, które znowelizowana ustawa wprowadziła do innych aktów prawnych, między innymi do kodeksu karnego, kodeksu postępowania karnego, kodeksu karnego wykonawczego. Ustawa o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie służyć ma skoncentrowaniu wspólnego wysiłku różnych służb na realizacji podstawowego założenia – pomocy udzielanej ofiarom przemocy w rodzinie na wielu płaszczyznach, realizowanej przez zespoły interdyscyplinarne⁴² i grupy robocze powołane do bezpośredniej pracy z rodziną⁴³.

Zespół interdyscyplinarny w myśl ustawy jest elementem gminnego systemu przeciwdziałania przemocy w rodzinie. To zespół strategiczny, którego zadaniem jest integrowanie i koordynowanie działań służb, instytucji i specjalistów w przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie, w danym środowisku lokalnym⁴⁴. Zespół

⁴¹ Por. Ustawa z dnia 10 czerwca 2010 r. o zmianie ustawy o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie...

⁴² Zespoły interdyscyplinarne tworzone są przez przedstawicieli: jednostek organizacyjnych pomocy społecznej, gminnej komisji rozwiązywania problemów alkoholowych, policji, oświaty, ochrony zdrowia, organizacji pozarządowych, jak również kuratorów sądowych, prokuratorów oraz przedstawicieli innych podmiotów działających na rzecz przeciwdziałania przemocy w rodzinie. Zespół interdyscyplinarny jest grupą profesjonalistów współpracujących ze sobą w sposób skoordynowany w celu skutecznego reagowania na przemoc w rodzinie. Zespół taki w każdej gminie ulokowany jest w ośrodku pomocy społecznej. Por. Ustawa z dnia 10 czerwca 2010 r. o zmianie ustawy o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie..., art. 9a.

⁴³ Por. tamże.

⁴⁴ Por. A. Filipek, *Zespoły interdyscyplinarne ds. przeciwdziałania przemocy w rodzinie*, „Praca Socjalna” 2013, nr 2, s. 28.

interdyscyplinarny może tworzyć grupy robocze w celu rozwiązywania problemów związanych z wystąpieniem przemocy w rodzinie w indywidualnych przypadkach. Zadaniem zespołu interdyscyplinarnego jest integrowanie i koordynowanie działań podmiotów oraz specjalistów w zakresie przeciwdziałania przemocy w rodzinie, w szczególności przez: diagnozowanie problemu przemocy w rodzinie; podejmowanie działań w środowisku zagrożonym tym rodzajem przemocy, mających na celu przeciwdziałanie temu zjawisku; inicjowanie interwencji w środowisku zagrożonym przemocą w rodzinie; rozpowszechnianie informacji o instytucjach, osobach i możliwościach, udzielenia pomocy w środowisku lokalnym; inicjowanie działań w stosunku do osób stosujących przemoc w rodzinie. Do zadań grup roboczych należy w szczególności: opracowanie i realizacja planu pomocy w indywidualnych przypadkach wystąpienia przemocy w rodzinie; monitorowanie sytuacji rodzin, w których dochodzi do przemocy, oraz rodzin zagrożonych jej wystąpieniem; dokumentowanie działań podejmowanych wobec rodzin dotkniętych omawianym problemem oraz efektów tych działań⁴⁵.

Ustawodawca określił obowiązki państwa wobec osób krzywdzonych: osobie dotkniętej przemocą w rodzinie udziela się bezpłatnej pomocy, w szczególności w formie: poradnictwa medycznego, psychologicznego, prawnego, socjalnego, zawodowego i rodzinnego; interwencji kryzysowej i wsparcia; ochrony przed dalszym krzywdzeniem przez uniemożliwienie osobom stosującym przemoc korzystania ze wspólnie zajmowanego z innymi członkami rodziny mieszkania oraz zakazanie kontaktowania się i zbliżania się do osoby pokrzywdzonej; zapewnienia osobie dotkniętej przemocą w rodzinie bezpiecznego schronienia w specjalistycznym ośrodku wsparcia dla ofiar przemocy w rodzinie; badania lekarskiego w celu ustalenia przyczyn i rodzaju uszkodzeń ciała związanych z użyciem przemocy w rodzinie oraz wydania stosownego zaświadczenia lekarskiego; zapewnienia osobie dotkniętej przemocą w rodzinie, która nie ma tytułu prawnego do zajmowanego wspólnie ze sprawcą przemocy lokalu, pomocy w uzyskaniu mieszkania⁴⁶.

⁴⁵ Por. Ustawa z dnia 10 czerwca 2010 r. o zmianie ustawy o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie..., art. 9a.

⁴⁶ Por. tamże, art. 3.1.

W 2015 roku Polska ratyfikowała Konwencję o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej (ang. *Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence*), sporządzoną w Stambule dnia 11 maja 2011 roku. Komitet Ekonomiczno-Społeczny wezwał wówczas państwa członkowskie Unii Europejskiej do szybkiego podpisania, ratyfikowania i wdrożenia Konwencji, która w ocenie Komitetu stwarza ramy dla prawnego przeciwdziałania wszelkim formom przemocy wobec kobiet na poziomie europejskim, a także zapobiegania, ścigania i likwidowania przemocy wobec kobiet oraz przemocy domowej. Konwencja zapewnia także specjalny mechanizm monitoringu, by zadbać o efektywne wdrożenie jej przepisów przez strony, które ją ratyfikowały. Konwencja uznaje strukturalny charakter przemocy wobec kobiet za przemoc ze względu na płeć⁴⁷.

Przeciwdziałanie przemocy ze względu na płeć należy także do obszaru kompetencji dzielonych między Unię Europejską a państwa członkowskie. Unia podejmuje liczne działania o charakterze edukacyjnym, informacyjnym i pomocowym. Inspiruje oraz finansuje programy działania promujące nowatorskie formy przeciwdziałania przemocy, adresowane zarówno do ofiar, jak i sprawców przemocy, partnerów społecznych, wolontariatu i profesjonalnych kadr, a także szeroko rozumianego społeczeństwa obywatelskiego. Diagnostuje skalę i obszary przemocy, formułuje ponadto priorytety i stymuluje aktywność państw członkowskich we wszelkich dziedzinach występowania przemocy uwarunkowanej płcią, wiekiem oraz innymi czynnikami różnicującymi status jednostki. Nie sposób przecenić roli informacyjnej, edukacyjnej oraz badawczej, w szczególności Parlamentu Europejskiego, w procesie ewolucji postaw obywateli państw członkowskich wobec przemocy domowej oraz upowszechniania wiedzy o skali i formach przemocy. Ważne są także wysiłki UE na rzecz koordynacji i ujednolicenia metod i wskaźników statystycznych, co poprawiłoby jakość rejestrów diagnozujących skalę i formy przemocy domowej⁴⁸.

⁴⁷ Por. E. Kowalewska-Borys, E. Truskołaska, *Konwencja Rady Europy o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej z 2011 r. – zagadnienia wybrane*, „Białostockie Studia Prawnicze” 2014, nr 15, s. 83–100.

⁴⁸ Por. M. Kwietniewska, *Unia Europejska wobec przemocy domowej*, „Niebieska Linia” 2013, nr 2/85, s. 1 i 3.

Na podkreślenie zasługują także działania Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, który w sprawie przeciwko Turcji wydał 9 czerwca 2009 roku wyrok określany w mediach jako przełomowy w walce z przemocą w rodzinie. Orzekł on mianowicie, iż władze Turcji nie dopełniły swych obowiązków w zakresie przeciwdziałania przemocy w rodzinie, co spowodowało, że matka ofiary zginęła z rąk sprawcy⁴⁹. Inne, prawnie niewiążące sensu stricto państw członkowskich, dokumenty dotyczące przemocy w rodzinie to zwłaszcza opinie Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego, który podkreślał, że decydujące znaczenie dla uwrażliwienia na przemoc domową, jej zapobiegania oraz zwalczania mają regulacje prawne, a wzorem w tej dziedzinie jest Austria. We wszystkich krajach powinny zostać wprowadzone uregulowania prawne pozwalające na usunięcie sprawcy przemocy domowej ze wspólnie zamieszkiwanego lokalu. Komitet podkreślił też, że przemoc domowa to w znacznej większości przypadków przemoc mężczyzn wobec kobiet, a przemoc wobec matki jest formą przemocy także wobec jej dzieci. W związku z tym kwestia przemocy domowej powinna być uwzględniona przy wprowadzaniu regulacji w zakresie prawa rodziców do kontaktów z dzieckiem i prawa do opieki nad dzieckiem⁵⁰.

4. Zadania pracownika socjalnego

Pracownik socjalny w swojej pracy często spotyka się z problemem przemocy w rodzinie. Do jego zadań należy: świadczenie pomocy osobom w trudnej sytuacji życiowej, aby mogły samodzielnie rozwiązywać trudności; pobudzanie do aktywności i działania samopomocowego; ułatwienie dostępu do poradnictwa i pomocy udzielanej przez instytucje państwowe; współpraca ze specjalistami z innych instytucji w celu przeciwdziałania patologii i negatywnym zjawiskom społecznym⁵¹. Pracownik socjalny zajmuje się profesjonalnie udzielaniem pomocy i wspomaganiami osób strapionych, znajdujących się w niekorzystnym położeniu, pozbawionych praw

⁴⁹ Por. S. Spurek, *Europejski Trybunał Praw Człowieka w sprawie przemocy w rodzinie*, „Niebieska Linia” 2009, nr 4/63, s. 21 i n.

⁵⁰ Por. tamże, s. 21.

⁵¹ Zob. I. Sierpowska, *Pomoc społeczna*, Warszawa 2010, s. 115.

i uciskanych⁵². Działania podejmowane przez pracownika socjalnego na rzecz poprawy sytuacji osoby doznającej przemocy w rodzinie obejmują cztery etapy: diagnozę, czyli rozpoznanie problemu; ocenę sytuacji klienta; interwencję; zakończenie i ewaluację⁵³. Pracownik socjalny często dowiadyuje się o przemoc w rodzinie jako jedna z pierwszych osób. Zdarza się, że w trakcie przeprowadzania wywiadu środowiskowego, z rozmowy z klientem, od innych służb, takich jak policja czy szkoła, lub od osób prywatnych, znajomych, krewnych danej rodziny⁵⁴.

Bardzo ważne jest wówczas udzielenie wsparcia psychologicznego. Pracownik socjalny może go udzielać przez: podkreślanie poczucia podmiotowości i znaczenia osobistych praw; podwyższanie samooceny i poczucia wartości przez odwoływanie się do osobistych zasobów osoby; utwierdzanie w słusznych decyzjach i wspieranie w uczestnictwie w procedurach prawnych; uświadomienie ofierze, że nie jest odpowiedzialna za przemoc; zachęcanie do swobodnego wyrażania przekonań; zapewnienie, że może liczyć na pomoc⁵⁵.

Pracownik socjalny także edukuje i motywuje ofiarę przemocy do tego, aby podejmowała realne, możliwe do wykonania działania w celu polepszenia swojej sytuacji, w tym także działania prawne. Edukacja ofiary przemocy odbywa się przez: pomoc w identyfikacji przemocy i poznaniu mechanizmów rządzących tym zjawiskiem; dostarczenie wiedzy o skutkach pozostawania w sytuacji przemocy; zwiększenie świadomości praw osobistych i obywatelskich; omówienie mitów i stereotypów związanych z rolami poszczególnych członków i ich wpływu na postawy i sposób funkcjonowania rodziny; wyposażenie w wiedzę dotyczącą aspektów prawnych przemocy domowej; dostarczenie informacji o zadaniach instytucji pomagających ofiarom przemocy, obowiązujących procedurach oraz możliwościach korzystania z pomocy⁵⁶.

⁵² Por. K. Wódcz, *Praca socjalna – zawód, który dodaje sił*, Katowice 1999, s. 47.

⁵³ Zob. S. Pawlas-Czyż, K. Wódcz, *Praca socjalna wobec współczesnych problemów społecznych*, Toruń 2007, s. 131–137.

⁵⁴ Zob. H.D. Sasal, *Niebieskie Karty. Przewodnik do procedury interwencji wobec przemocy w rodzinie...*, s. 92 i n.

⁵⁵ Zob. S. Pawlas-Czyż, K. Wódcz, *Praca socjalna wobec współczesnych problemów społecznych...*, s. 135.

⁵⁶ Por. tamże, s. 137.

Pracownik socjalny może motywować ofiarę przemocy do podejmowania działań w celu wyjścia z trudnej sytuacji poprzez: pokazanie realnych możliwości rozwiązania problemu; zachęcanie i wzmacnianie w podejmowaniu samodzielnych decyzji oraz kolejnych czynności w celu wyjścia z sytuacji przemocy; zachęcanie do korzystania z innych form pomocy (psychoterapia, pomoc prawna) i torowanie drogi do innych instytucji (korzystne jest kierowanie do konkretnych osób w danej instytucji)⁵⁷. Ważne jest też rozwijanie umiejętności radzenia sobie w sytuacji doświadczania przemocy. Pracownik socjalny może pomóc klientowi w rozwijaniu takich umiejętności przez: budowanie planu bezpieczeństwa, zaplanowanie kolejnych kroków, jakie należy podjąć w sytuacji zagrożenia; analizę indywidualnych czynników sprzyjających eskalacji przemocy oraz czynników ułatwiających uwolnienie się spod wpływu sprawcy; naukę umiejętności niezbędnych w procesie wychodzenia z przemocy, tj. wzywania policji, gromadzenia dowodów, pisania pism procesowych itp.⁵⁸

* * *

Problem przemocy w rodzinie to zagadnienie interdyscyplinarne. Może stanowić obszar badań np. dla pedagoga, socjologa, psychologa. Ważne jest projektowanie działań profilaktycznych i rozwiązywanie problemu. Wydaje się, że najlepiej to czynić w obszarze pracy socjalnej, we współpracy interdyscyplinarnej profesjonalistów⁵⁹. Podsumowując, należy podkreślić, że formy pomocy, wsparcia dla ofiar przemocy w rodzinie powinny być holistyczne i systemowe, integrować działania wielu instytucji: policji, prokuratury, sądów, miejskich i gminnych ośrodków pomocy społecznej, miejskich i gminnych komisji rozwiązywania problemów alkoholowych, placówek służby zdrowia, placówek oświatowych, ośrodków interwencji kryzysowej, specjalistycznych ośrodków wsparcia dla ofiar przemocy w rodzinie, punktów konsultacyjnych dla ofiar przemocy w rodzinie, powiatowych centrów pomocy rodzinie, domów dla matek z małoletnimi

⁵⁷ Por. tamże.

⁵⁸ Por. tamże, s. 137 i n.

⁵⁹ Por. E. Kantowicz, *Projektowanie w pracy socjalnej*, [w:] *Koncepcje i praktyka działania społecznego w pracy socjalnej*, red. E. Kantowicz, Olsztyn 2011, s. 87.

dziećmi i kobiet w ciąży oraz organizacji pozarządowych. Ważne są także telefony zaufania, które od lat realizują pomoc zdalną, oraz pomoc *online*, która od niedawna działa w obszarze przeciwdziałania przemocy w rodzinie. Pomoc instytucjonalna ofiarom przemocy w rodzinie powinna być łatwo dostępna i bezpłatna. Ważna jest także odpowiednia współpraca specjalistów: psychologów, pedagogów, psychoterapeutów, socjoterapeutów, prawników, kuratorów sądowych, pracowników socjalnych, pracowników wymiaru sprawiedliwości, policji, straży miejskiej, nauczycieli, wychowawców.

Zakończenie

Celem książki było przedstawienie zagadnienia przemocy, zwłaszcza wobec dziecka, głównie w środowisku rodzinnym, które jest podstawowym środowiskiem wychowania. Stąd następujące zagadnienia: biblijno-teologicznego ujęcia omawianego zagadnienia w kontekście prawa miłości, przemocy domowej, krzywdzenia dziecka, cyberprzemocy, a także interwencji oraz wsparcia w trudnej sytuacji doświadczania przemocy, analizowano w perspektywie wychowawczej, z ukierunkowaniem ku pełni osobowościowego rozwoju człowieka. Poddano analizie aspekty teoretyczne dotyczące przemocy, opracowane na podstawie literatury przedmiotu, jak również przedstawiono wyniki badań własnych oraz innych znawców tej tematyki, a także sugestie dotyczące wychowania, profilaktyki i wspomagania osób w obliczu destrukcyjnego zjawiska przemocy. Należy zaznaczyć, że wybór określonych kwestii związanych z przedmiotową tematyką został dokonany ze świadomością, iż to jedynie egzemplifikacja problemów, a nie ich wyczerpujące potraktowanie. Przeprowadzona analiza przedmiotowa umożliwia jednak wyrowadzenie pewnych wniosków i sugestii.

W rozdziale pierwszym fakt powszechności przemocy zostaje potwierdzony biblijno-teologicznym ujęciem tego zjawiska. Analiza przemocy w Piśmie Świętym została dokonana w kontekście prawa miłości, ale również rozumienia opisywanych zwłaszcza w Starym Testamencie obrazów w sytuacji ówczesnych społeczności ludzkich i ich poziomu rozwoju duchowego czy moralnego po grzechu pierworodnym. Przemoc jest poważnym skutkiem grzechu. Człowiek zaś w takiej sytuacji potrzebuje ciągłego oczyszczania w sobie obrazu Boga, aby stawać się do Niego podobnym.

Bóg jest Miłością i przeciwstawia się przemocy. Jest to wyraźnie widoczne w perspektywie pełni objawienia dokonanego przez Jezusa Chrystusa. Istotą królestwa Bożego jest miłość i jego rozwój domaga się przebaczenia oraz miłości nawet w stosunku do nieprzyjaciół. To miłość Boga i bliźniego jest sensem ludzkiego życia. Sam Jezus Chrystus daje najlepszy przykład własnym życiem, oddając je z miłości do człowieka, aby zbawić wszystkich. W tym kontekście zasada „nadstawiania drugiego policzka” dotyczy całkowitego zrezygnowania z przemocy, nie sprzeciwia się jednak prawu człowieka do godziwej obrony. Wzorem postępowania wobec drugiego człowieka jest Jezus Chrystus, stąd istotny jest wychowawczy aspekt naśladowania Jego postawy. Potrzeba do tego wyrabiania w człowieku cnoty męstwa, które pomaga w ochronie dobra zarówno własnego, jak i napastnika.

Rozdział drugi stanowił charakterystykę przemocy domowej. Ukazano w nim ujęcia definicyjne, formy i fazy przemocy, a także przyczyny, konsekwencje i mechanizmy tego zjawiska. Dla rodzin dotkniętych przemocą domową rodzinny staje się miejscem terroru i cierpienia, zagrożenia i poniżenia, lęku i rozpacz. Dlatego należy piętnować to zjawisko, poszukiwać skutecznych form przeciwdziałania przemocy w rodzinie i pomagania jej ofiarom. Zajmowanie się przemocą domową wymaga zarówno wnikliwego rozumienia złożoności zjawisk występujących w życiu rodzinnym, jak i szczególnej troski i rozwagi w trakcie interwencji.

W rozdziale trzecim analizowano zagrożenie krzywdzenia dziecka, które stanowi poważne zagrożenie dla jego rozwoju i bezpieczeństwa. Każda forma krzywdzenia dziecka wiąże się z konsekwencjami bezpośrednimi, ale może mieć również skutki dalekosiężne, dotyczące wielu obszarów życia dziecka, jak i różnych wymiarów jego dorosłości, na poziomie indywidualnym oraz społecznym. W związku z tym ciągle konieczne jest zaangażowanie w działania zwiększające świadomość społeczną problemu stosowania działań przemocowych wobec dzieci. Potrzeba także regularnej pomocy i wsparcia celem przeciwdziałania ryzyku krzywdzenia dzieci.

W rozdziale czwartym scharakteryzowano zjawisko cyberprzemocy wśród dzieci i młodzieży, ukazując rodzaje, formy, a także skalę zjawiska. Cyberprzemoc jest działaniem, które krzywdzi emocjonalnie drugiego człowieka przy użyciu internetu lub telefonu

komórkowego. Jest zagrożeniem, które można podzielić na kilka rodzajów i które z roku na rok rozszerza swój zasięg, dotykając coraz większej części populacji, zwłaszcza osób młodych, częściej korzystających ze zdobyczy nowych technologii. Nastolatki, którzy doświadczyli przemocy w internecie, częściej wpadają w depresję i są skłonni do samookaleczeń. Niektórzy nie wytrzymują psychicznie i odbierają sobie życie. Dlatego należy prowadzić skuteczne działania profilaktyczne i szukać sposobów przeciwdziałania temu zjawisku w środowisku rodzinnym i szkolnym, wychowywać do racjonalnego i konstruktywnego korzystania z nowych technologii.

Jan Paweł II przypomina, że człowiek jest bytem moralnym, co potwierdza doświadczenie etyczne¹, i to, że „moralność w sposób podstawowy określa personalistyczny wymiar człowieka, w nim jest zapodmiotowiona i w tym też tylko wymiarze może być właściwie rozumiana”². Podkreśla także, że:

człowiek przeżywa, a więc i doświadcza siebie samego poprzez moralność, która stanowi szczególną podstawę zrozumienia człowieczeństwa. Z drugiej zaś strony doświadczenia moralności – a w ślad za tym i jej zrozumienia – niepodobna oderwać od człowieka i człowieczeństwa. Zachodzi tutaj związek istotowy. Istota moralności oraz człowieczeństwo są związane z sobą nierozłącznie³

– niezależnie od tego, czy człowiek przebywa w świecie realnym, czy wirtualnym.

¹ *Doświadczenie etyczne* ma charakter złożony. Jest bowiem syntezą wielu warstw i aspektów. Wyróżnia się w nim dwie fazy. Pierwszą fazę (przedmiotową) nazywa się *doświadczeniem moralnym*. Związane są z nią trzy charakterystyczne momenty: poznanie prawdy, w tym szczególnie prawdy o dobru, i przeżycie normatywnej mocy prawdy oraz odkrycie moralnej powinności i sumienia. Drugą fazę w doświadczeniu etycznym stanowi *doświadczenie moralności* (podmiotowa). Związana jest ona z doświadczaniem własnej godności i godności drugiego człowieka oraz ze spełnieniem przez osobę czynu moralnie dobrego i poprzez to spełnianiem siebie w czynie moralnie dobrym, co jest istotą samostanowienia. Zob. K. Krajewski, *Etyka jako filozofia pierwsza. Doświadczenie normatywnej mocy prawdy źródłem i podstawą etyki*, Lublin 2006, s. 31–140.

² K. Wojtyła, *Podmiotowość i „to co nie redukowalne” w człowieku*, [w:] tegoż, *Osoba i czyn oraz inne studia antropologiczne*, Lublin 2003, s. 441.

³ Tenże, *Problem doświadczenia w etyce*, „Roczniki Filozoficzne”, t. 17, 1969, z. 2, s. 19.

Według myśli Jana Pawła II⁴, aby społeczeństwo medialne mogło stawać się autentyczną wspólnotą osób, powinno spełniać kilka podstawowych kryteriów i zasad, takich jak:

- prymat osoby przed wspólnotą;
- prymat etyki i aksjologii nad techniką;
- podmiotowość jednostki ludzkiej i autentyczne uczestnictwo w społeczeństwie;
- ustawiczna formacja do mediów i przez media.

Troska Jana Pawła II o etyczny i aksjologiczny wymiar mediów wyrażona zostaje w papieskim orędziu z 1984 roku, skierowanym do wszystkich ludzi dobrej woli, którzy zajmują się społecznym przekazem. Papież pisze w nim:

Pracujący w dziedzinie środków przekazu, wzywam was, byście nie przedstawiali człowieka w sposób okaleczony i zniekształcony, człowieka zamkniętego na prawdziwie ludzkie wartości; byście dawali miejsce temu, co transcendentne, temu, co czyni człowieka bardziej człowiekiem!; byście nie drwili z wartości religijnych, nie pomijali ich, nie interpretowali na podstawie ideologicznych schematów!; byście przekazywali wasze informacje opierając się na kryteriach prawdy i sprawiedliwości, i poczuli się do obowiązku sprostowania i naprawienia błędu, gdy zdarzy się wam go popełnić!; byście nie szerzyli zepsucia w społeczeństwie, a szczególnie wśród młodzieży, przez pokazywanie z upodobaniem i natarczywością obrazów zła, przemocy, upadku moralnego, poprzez ideologiczne manipulowanie i sianie niezgody!; Trzeba byście, wy wszyscy, ludzie środków społecznego przekazu, byli świadomi, że rozpowszechniane przez was wiadomości docierają do mas, które są masami tylko ze względu na liczebność tworzących je ludzi, z których każdy jest człowiekiem, konkretną i niepowtarzalną osobą, i jako osoba musi być uznawany i szanowany. Biada temu, przez kogo dokonuje zgorzenie, przede wszystkim wśród najmniejszych (por. Mt 13,6)! Mówiąc krótko: angażujcie się w rozwój kultury, która jest naprawdę na miarę człowieka, w poczuciu, że działając w ten sposób ułatwicie spotkanie z wiarą, której nikt nie powinien się lękać⁵.

⁴ Por. tenże, *Podmiotowość i „to co nie redukowalne” w człowieku...*, s. 392 i n.

⁵ Jan Paweł II, Orędzie na 18. Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu: *Środki społecznego przekazu pomostem pomiędzy wiarą i kulturą*, Watykan 24.05.1984, p. 4.

Kluczem do przezwyciężenia alienacji w społeczeństwie medialnym powinna być prawdziwie realistyczna i adekwatna antropologia. Drogą zaś do przezwyciężenia alienacji powinno stać się odnajdywanie autentycznego sensu uczestnictwa i przyczynianie się do jego realizacji⁶. Wychowanie do mediów i przez media jest w pierwszym rzędzie wychowaniem moralnym (czy szerzej mówiąc – aksjologicznym), uwzględniającym absolutne normy moralne oraz autentyczne wartości. Chodzi o to, by wychowanie moralne, mające być wewnętrzną formą wychowania do mediów i przez media, musi być osadzone w zdrowej koncepcji etyki i moralności⁷.

W świetle papieskiego nauczania wychowanie do roztrzonego korzystania z mediów jawi się jako podstawa wychowania przez media i podstawa budowania autentycznego społeczeństwa medialnego. Dlatego Jan Paweł II wskazuje na potrzebę wychowania do mediów różnych grup, pracowników środków społecznego przekazu, dorosłych odbiorców, dzieci i młodzież, duszpasterzy i wiernych świeckich. Papież nie tylko zachęca do podjęcia formacji (edukacji) medialnej, ale podaje także pewne propozycje tematyczne i palące problemy w związku z wychowaniem do mediów⁸.

Człowiek uczestniczący w przestrzeni wirtualnej, lekceważąc realistyczną antropologię i etykę, ulega pokusie różnorodnej manipulacji osobą ludzką, prowadzącej do jej depersonalizacji. Relacje osobowe w internecie są oczywiście utrudnione ze względu na fakt, że autentyczna komunikacja międzypersonalna dokonująca się na fundamencie bezpośredniego doświadczania jego ciała zostaje zastąpiona przez wirtualne relacje interpersonalne, które dokonują się poprzez różne formy zastępcze: symbole, emotikony, sieciowe pseudonimy. Bardzo często jest też tak, że człowiek nie tyle korzysta z internetu, co w nim w bezrefleksyjny sposób przebywa.

Przestrzeń wirtualna nie jest ani dobra, ani zła, to sposób jej użytkowania przez człowieka powoduje, że jest wykorzystywana do dobrych lub złych czynów. W związku z tym korzystając z sieci,

⁶ Por. tamże.

⁷ Zob. M. Sztaba, *Pedagogiczny aspekt orędzi Jana Pawła II na Światowe Dni Komunikacji Społecznej (1979–2005)*, [w:] *Media w wychowaniu chrześcijańskim*, red. D. Bis, A. Rynio, Lublin 2010, s. 361 i n.

⁸ Por. tenże, *Wychowanie do mediów i przez media w świetle Orędzi Jana Pawła II na Światowe Dni Środków Społecznego Przekazu (1979–2005) – część I*, „Katecheta” 2009, nr 2, s. 49–57.

komunikując się w świecie wirtualnym, trzeba dążyć do zachowania osobowej podmiotowości ludzi, których tam spotykamy, a także do autentycznego osobowego spotkania, dążyć do tego, aby w centrum znajdował się człowiek. W relacjach nawiązywanych w wirtualnym świecie należy dążyć do autentycznego uczestnictwa, doświadczania drugiego człowieka, do solidaryzmu społecznego, unikając społecznego wykluczenia i wyrządzenia drugiemu człowiekowi krzywdy.

Rozdział piąty niniejszej książki stanowił analizę edukacji, profilaktyki i wsparcia wobec cyberprzemocy. W procesie zapobiegania i przeciwdziałania cyberprzemocy wśród dzieci i młodzieży istotną rolę odgrywa rodzina oraz szkoła. Rodzice i nauczyciele powinni podejmować działania edukacyjne, pokazujące młodym ludziom, jak w sposób konstruktywny i bezpieczny korzystać z nowych mediów; uczyć prawidłowych postaw i zachowań w internecie, a także prowadzić działania profilaktyczne i odpowiednio interweniować w sytuacji, gdy zachodzi podejrzenie, że dziecko jest ofiarą lub sprawcą przemocy w sieci. Gdy dojdzie do cyberprzemocy, bardzo ważna jest procedura interwencyjna, która powinna obejmować: udzielenie wsparcia ofierze przemocy, zabezpieczenie dowodów i ustalenie okoliczności zdarzenia, wyciągnięcie konsekwencji wobec sprawcy przemocy oraz pracę nad zmianą jego postawy.

Jan Paweł II, stojąc na stanowisku personalizmu etycznego i społecznego⁹, stawia człowieka w centrum każdej wspólnoty, neguje zasadność poglądu zwanego determinizmem technologicznym, obnażając zarazem bezpodstawność i niebezpieczeństwo wynikające z niego. Nie ma mowy o autentycznym społeczeństwie medialnym bez respektowania każdej postrzeganej całościowo osoby. Jan Paweł II podkreśla, że nie relatywizm, subiektywizm i permissywizm, ale właśnie obiektywizm i absolutyzm w rozumieniu prawdy i norm moralnych, stanowią konieczne warunki budowy społeczeństwa medialnego, w którym osiągnięte zostaną nie tylko korzyści

⁹ Personalizm społeczny, strzegąc prymatu osoby ludzkiej w każdej wspólnotie i społeczeństwie oraz widząc w niej główną zasadę metafizyczną i moralną, głosi zarazem aspekt doskonałości i doskonalenia się osoby w społeczeństwie, wbrew wszelkim tendencjom indywidualistycznym, czy też kolektywistycznym. Zob. J. Kupny, *Podstawy personalizmu społecznego Jana Pawła II*, „Zeszyty Naukowe KUL” 1993, t. 36, nr 1–4, s. 71–82.

ekonomiczne, ale i wyższe cele: dobro wspólne i integralny rozwój każdego członka społeczności¹⁰.

Jan Paweł II analizował relacje, jakie powinny zachodzić między światem mediów a takimi wartościami, jak: prawda, sprawiedliwość i solidarność, wolność, miłość i wzajemne zaufanie. Prawda przeciwstawia się wszelkiej manipulacji i związanej z nią depersonalizacji, przez co stoi u podstaw każdej autentycznej wspólnoty. Zdaniem Papieża, środki społecznego przekazu i świat wirtualny powinny służyć człowiekowi, a więc jednocześnie prawdzie i dobru, najistotniejszym i niezbywalnym wartościom ludzkim¹¹.

Jan Paweł II, mówiąc o moralnej stronie społeczeństwa medialnego, przypomina podstawową zasadę etyczną, odnoszącą się do mass mediów, a sformułowaną przez Papieską Radę ds. Środków Społecznego Przekazu w dokumencie: „Etyka w środkach społecznego przekazu”, która brzmi następująco: „osoba ludzka i wspólnota ludzka są celem i miarą posługiwania się środkami społecznego przekazu. Przekaz dokonywany przez osoby powinien służyć integralnemu rozwojowi innych osób”¹². Zdaniem Jana Pawła II, należy wychowywać młodych ludzi do korzystania z nowych mediów, tylko wtedy świat mediów i społeczeństwo medialne stanie się prawdziwie ludzką przestrzenią, a nie światem bezdusznej, zimnej i nastawionej na komercję cyberprzestrzeni oraz technologii informacyjnej¹³.

Autentyczne realizowanie się pozytywnego potencjału technik informacyjno-komunikacyjnych nie jest w pełni możliwe bez odwołania się do etyki, bez integralnego autentycznego traktowania drugiego człowieka. Użytkownik internetu kierujący się ślepo determinizmem technologicznym ulega pokusie wykluczania, alienacji, uczestnictwa w przestrzeni wirtualnej pełnej pozorów, w której ignoruje się człowieka i zjawiska rzeczywiście zachodzące w świecie i stwarza ryzyko ich prostego zastąpienia procesami

¹⁰ Zob. A. Lekka-Kowalik, R. Lizut, *Aksjologiczny fundament społeczeństwa informacyjnego*, „Ethos” 2005, nr 69–70, s. 255 i n.

¹¹ Por. Jan Paweł II, Orędzie na 20. Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu: *Kształtowanie opinii publicznej*, Watykan 24.01.1986, p. 5.

¹² Tenże, Orędzie na 39. Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu: *Środki przekazu w służbie porozumienia między narodami*, Watykan 24.01.2005, p. 4.

¹³ Zob. M. Sztaba, *Pedagogiczny aspekt orędzi Jana Pawła II na Światowe Dni Komunikacji Społecznej (1979–2005)*, [w:] *Media w wychowaniu chrześcijańskim*, red. D. Bis, A. Rynio, Lublin 2010, s. 358–364.

technologicznymi. Powstaje ryzyko bezrefleksyjnego przechodzenia od jednej relacji do drugiej, od jednego wydarzenia do drugiego, bez tworzenia autentycznych relacji osobowych, bez odpowiedzialności. Pojawia się za to anonimowość i bezosobowość, czy wręcz manipulacyjny charakter kontaktów w sieci, dowolność treści przekazów i nadmierna swoboda w ich uzyskiwaniu, czy wręcz iluzoryczność wirtualnej rzeczywistości.

Należy zatem podnosić świadomość młodych ludzi dotyczącą zagrożeń w internecie, wyposażać w odpowiednią wiedzę na ten temat, uczyć konstruktywnych sposobów reagowania na cyberprzemoc, jak również poczucia odpowiedzialności ze własne zachowania bez rozgraniczania ich na rzeczywistość *online* i *offline*. Potrzebne są także działania wychowawcze skłaniające do refleksji nad funkcjonowaniem dzieci i młodzieży w świecie wirtualnym oraz podwyższanie ich kompetencji aksjologicznych.

W rozdziale szóstym ukazano wspomaganie ofiar w sytuacji doświadczania przemocy w rodzinie, analizowano formy wsparcia, uregulowania prawne oraz zadania pracownika socjalnego w tym zakresie. Pomoc i wsparcie ofiarom przemocy rodzinnej jest niezwykle istotne, gdyż u ofiar doświadczających zespołu zaburzeń stresu pourazowego i poddawanych intensywnej przemocy psychicznej często rozwija się tzw. proces wiktyimizacji, który zmienia poczucie własnej tożsamości. W miarę upływu czasu powtarzająca się przemoc burzy utrwalony obraz życia, rodziny i własnej osoby, na którym opierała się dotychczasowa egzystencja. Maltretowane osoby tracą poczucie bezpieczeństwa i uporządkowania życia, zaufanie do siebie i innych. Ważne jest, aby wspomagając ofiary przemocy domowej, robić to z perspektywy prawnej, moralnej, psychologicznej i społecznej. W sytuacji wystąpienia przemocy należy prowadzić szerokie działania pomocowe i terapeutyczne. Przeciwdziałanie temu zjawisku powinno zajmować priorytetowe miejsce wśród zadań organów państwa.

Niniejsze opracowanie nie wyczerpuje omawianych zagadnień. Stanowi jednak przyczynek do refleksji nad podjętą tematyką oraz ma na celu zwrócenie uwagi na możliwość efektywnej profilaktyki oraz wsparcia w sytuacji przemocy. Jest też wyrazem wychowawczego zatroskania o dzieci i młodzież. Chodzi bowiem o poszerzenie wiedzy na temat zjawiska przemocy, jej mechanizmów

oraz o uświadomienie konsekwencji stosowania przemocy, zarówno dla ofiar, jak i sprawców – w perspektywie prawidłowego rozwoju osobowościowego młodych ludzi.

Mamy nadzieję, że pomocne okaże się ujęcie interdyscyplinarne prezentowanej problematyki oraz współdziałanie w przyszłości pedagogów, psychologów, teologów, prawników, a także przedstawicieli pomocy społecznej, w celu nie tylko rozwiązywania zaistniałych problemów jako konsekwencji stosowania przemocy czy wspomagania jej ofiar i sprawców, ale również edukowania i szeroko pojętych działań profilaktycznych. Potrzeba do tego przede wszystkim wrażliwości wobec człowieka, odpowiedzialności za jego dobro, a także ujęć syntetycznych z osiągnięć poszczególnych dziedzin i dyscyplin naukowych dla wyprowadzania praktycznych wniosków-rozwiązań dla współczesnego człowieka, który na tej podstawie może budować coraz pełniejszy ogląd zjawiska przemocy oraz odkrywać sens wychowania, profilaktyki i wsparcia.

Bibliografia

- Ackerman R.J., Pickering S.E., *Zanim będzie za późno. Przemoc i kontrola w rodzinie*, Gdańsk 2002.
- Adamczyk-Bębas W., *Cyberprzemoc jako zagrożenia dla dziecka niepełnosprawnego*, [w:] *Культурные основы системы образования в европейских государствах*, red. S. Bębas, A. Gołębiowski, Минск 2014, s. 51–63.
- Adamczyk-Bębas W., *Istota i właściwości cyberbullyingu – implikacje dla praktyki edukacyjnej i wychowawczej*, [w:] *Zagrożenia a bezpieczeństwo – stan i koncepcje zmian w edukacji*, red. T.W. Konopka, Kielce 2014, s. 216–227.
- Adamczyk-Bębas W., *Nasilenie i uwarunkowania zagrożenia cyberprzemocą wśród młodzieży gimnazjalnej*, rozprawa doktorska, mps, Kielce 2016.
- Adamczyk-Bębas W., *Zagrożenia dla dzieci i młodzieży w cyberświecie*, [w:] *Bezpieczeństwo w warunkach zmian społecznych, cywilizacyjnych i kulturowych*, red. S. Bębas, P. Kowalski, Piotrków Trybunalski 2014, s. 449–459.
- Adamczyk-Bębas W., *Zagrożenia dla dzieci i młodzieży w świecie mediów*, [w:] *Dziecko w świecie mediów*, red. E. Brzyszczyk, S. Koziej, Kielce 2015, s. 167–179.
- Adamczyk-Bębas W., *Профилактика киберпреступности в Польше: современные социокультурные аспекты*, [w:] *Тенденции инновационного развития инженерно-педагогического образования*, red. С.Н. Анкуда, Минск 2014, s. 134–136.
- Adamczyk-Bębas W., *Социально-педагогическое предупреждение для студенческой молодежи: киберпреступность масштаб проблемы профилактические действия*, [w:] *Современное педагогическое знание: проблемы и перспективы развития*, red. Е.И. Снапковой, Могилев 2014, s. 20–24.
- Adamczyk D., *Biblijny traktat o grzechu*, Szczecin 2012.
- Adamczyk D., *Przemoc wobec dziecka*, [w:] *Rodzina i szkoła wobec przemocy*, red. T. Sakowicz, Kielce 2004, s. 242–251.
- Adamczyk D., *Przemoc w ujęciu biblijno-teologicznym*, [w:] *Rodzina i szkoła wobec przemocy*, red. T. Sakowicz, Kielce 2004, s. 585–594.

- Adamczyk D., *Stworzenie – Opatrzność – Ewolucja. Przyczynek do dialogu nauki i wiary*, Szczecin 2009.
- Aftab P., *Internet a dzieci. Uzależnienia i inne niebezpieczeństwa*, Warszawa 2003.
- Andrzejewska A., Bednarek J., Bożejewicz W., Chaberska A., *Dziecko w sieci*, Warszawa 2008.
- Archer J., Browne K.D., *Concepts and approaches to the study of aggression*, [w:] *Human aggression: Naturalistic approaches*, eds. J. Archer, K.D. Browne, London 1989, s. 3–24.
- Aricak T., Siyahhan S., Uzunhasanoglu A., Saribeyoglu S., Ciplak S., Yilmaz N., Memmedov C., *Cyberbullying among Turkish adolescents*, „CyberPsychology & Behavior” 2008, No. 11 (3), s. 253–261.
- Augustynek A., *Uzależnienia internetowe. Diagnoza, rozpowszechnianie, terapia*, Warszawa 2010.
- Badura-Madej W., Dobrzyńska-Mesterhazy A., *Przemoc w rodzinie. Interwencja kryzysowa i psychoterapia*, Kraków 2000.
- Banaś A., *Procedura interwencyjna „Niebieskie Karty” u podstaw systemu przeciwdziałania przemocy w rodzinie*, [w:] *Przemoc w rodzinie. Pomoc, interwencja, wsparcie społeczne*, red. A. Witkowska-Paleń, Tychy 2016, s. 86–87.
- Barlińska J., *Wpływ kontaktu zapośredniczonego przez komputer na nasilenie zachowań antyspołecznych i cyberprzemocy*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 8, 2009, nr 1, s. 100–118.
- Basak A.M., *Uwarunkowania przemocy w rodzinie*, „Pedagogika Rodziny” 2012, t. 2, nr 1, 124–135.
- Bednarski H., *Przemoc w rodzinie jako przykład dysfunkcjonalności rodziny*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne” 2012, t. 13, nr 1–2, s. 139–160.
- Beisert M., Izdebska A., *Wykorzystanie seksualne dzieci*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 11, 2012, nr 2, s. 48–66.
- Bekier I., *Cyberprzemoc w opinii i doświadczeniu uczniów szkół podstawowych*, „Przegląd Naukowo-Metodyczny. Edukacja dla Bezpieczeństwa”, t. 27, 2015, nr 2, s. 313–321.
- Bębas S., *Patologie społeczne w sieci*, Toruń 2013.
- Biblia Jerozolimka: Pismo Świąte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, opracował zespół biblistów polskich z inicjatywy benedyktynów tyńieckich, wydanie pierwsze, Poznań 2006.
- Bogdalczyk A., *Przemoc w rodzinie i skutki dla jej członków*, [w:] *Rodzina i szkoła wobec przemocy*, red. T. Sakowicz, Kielce 2004, s. 235–241.
- Bołoz W., *Teologiczno-etyczne implikacje agresji*, [w:] *Przemoc i terror*, red. P. Góralczyk, J.A. Sobkowiak, Warszawa 2001, s. 117–131.

- Borkowska A., Macander D., *System reagowania w szkole na ujawnienie cyberprzemocy*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 8, 2009, nr 1, s. 131–140.
- Böttger A., *Und dann ging so “ne Rauferei los”. Eine qualitative Studie zur Gewalt an Schulen*, [w:] *Forschung über Gewalt an Schulen*, Hrsg. H.G. Holtappels, W. Heitmeyer, W. Melzer, K.J. Tillmann, Weinheim 1999, s. 155–168.
- Braun-Gałkowska M., *Oddziaływanie Internetu na psychikę dzieci*, „Edukacja Medialna” 2003, nr 3, s. 14–20.
- Brağiel J., *Zagadnienie przemocy wobec dziecka w rodzinie*, [w:] *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama problematyki*, red. S. Kawula, J. Brağiel, A.W. Janke, Toruń 2009, s. 285–301.
- Brağiel J., *Zaniedbanie jako kategoria przemocy – przejawy i konsekwencje doświadczane przez dziecko*, [w:] *Zaniedbanie dziecka. Wybrane aspekty zjawiska*, red. B. Górnicka, Opole 2017, s. 17–37.
- Brağiel J., *Zrozumieć dziecko skrzywdzone*, Opole 1996.
- Browne K., Herbert M., *Zapobieganie przemocy w rodzinie*, przeł. M. Babiuch, Warszawa 1999.
- Calvete E., Orue I., Estévez A., Villardón L., Padilla P., *Cyberbullying in adolescents: Modalities and aggressors’ profile*, „Computers in Human Behavior” 2001, No. 26, s. 1128–1135.
- Chrostowski W., *Przemoc i gwałt w Piśmie Świętym*, [w:] *Przemoc i terror*, red. P. Góralczyk, J.A. Sobkowiak, Warszawa 2001, s. 89–109.
- Chudy W., Gałkowski J.W., *Cnoty kardynalne*, [w:] *Katolicyzm A–Z*, red. Z. Pawlak, Poznań 1994, s. 53–56.
- Ciesielska M., *Rodzaje, formy i cykl przemocy w rodzinie*, „Zeszyty Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Witelona w Legnicy”, t. 12, 2014, nr 3, s. 7–16.
- Cybulski M., Krajewska-Kułał E., *Przemoc wobec osób starszych*, [w:] *Różne barwy przemocy*, t. 1, red. E. Krajewska-Kułał, K. Kowalczyk, A. Kułał-Bejda, A. Guzowski, W. Kułał, Białystok 2016, s. 84–96.
- Czernikiewicz W., Pawlak-Jordan B., *Wykorzystywanie seksualne dzieci*, Warszawa 1998.
- Daniūnaitė I., Kašlėjūtė G., Kurienė A., Petkutė E., *Przeciwdziałanie krzywdzeniu dzieci na Litwie – interwencja i profilaktyka*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 12, 2013, nr 4, s. 65–77.
- Dobek-Ostrowska B., *Podstawy komunikowania społecznego*, Wrocław 2002.
- Dobrzyńska-Mesterhazy A., *Przemoc w rodzinie: diagnoza i interwencja kryzysowa*, [w:] *Wybrane zagadnienia interwencji kryzysowej. Poradnik dla pracowników socjalnych*, red. W. Badura-Madej, Warszawa 1996, s. 115–144.

- Dragan M., *Zaburzenia psychiczne u dorosłych krzywdzonych w dzieciństwie – badanie z zastosowaniem wywiadu strukturalizowanego SCID-I*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 17, 2018, nr 2, s. 9–25.
- Dutton D.G., Kropp R.P., *A review of domestic violence risk instruments*. *Trauma, “Violence and Abuse”*, Vol. 1, 2000, No. 2, s. 171–172.
- Dutton D.G., *Przemoc w rodzinie*, Warszawa 2001.
- Dworakowska J., *Przemoc seksualna wobec dziecka w opiniach pracowników służb społecznych. Komunikat z badań*, „Roczniki Teologiczne” 2016, t. 63, z. 1, s. 103–120.
- Fenik K., *Sytuacja psychologiczna i emocjonalna dziecka krzywdzonego. Konsekwencje przemocy doświadczanej w dzieciństwie*, [w:] *Przemoc w rodzinie wobec dziecka. Procedury interwencyjne w szkole*, red. J. Zmarzlik, Warszawa 2011, s. 17–23, http://www.bc.ore.edu.pl/Content/558/poradnik_przemoc+wobec+dziecka_pdf.pdf [dostęp: 31.12.2020].
- Filipek A., *Zespoły interdyscyplinarne ds. przeciwdziałania przemocy w rodzinie*, „Praca Socjalna” 2013, nr 2, s. 24–33.
- Forward S., *Toksyczni rodzice*, przeł. R. Grażyński, Warszawa 1993.
- Gardner M.J., Thomas H.J., Erskine H.E., *Związek między pięcioma formami krzywdzenia dzieci a zaburzeniami depresyjnymi i lękowymi: przegląd systematyczny i metaanaliza*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 18, 2019, nr 3, s. 117–156.
- Geen R.G., *Aggression and antisocial behavior*, [w:] *The handbook of social psychology*, eds. D.T. Gilbert, S.T. Fiske, G. Lindzey, New York 1998, s. 317–356.
- Gelles R.J., Cornell C.P., *Intimate violence in families*, Beverly Hills 1990.
- Góralczyk P., *Przemoc sama w sobie jest irracjonalna i absurdalna*, [w:] *Przemoc i terror*, red. P. Góralczyk, J.A. Sobkowiak, Warszawa 2001, s. 141–161.
- Grabner-Haider A., *Opór*, [w:] *Praktyczny słownik biblijny*, red. tenże, Warszawa 1994, kol. 901–902.
- Grabner-Haider A., *Przemoc*, [w:] *Praktyczny słownik biblijny*, red. tenże, Warszawa 1994, kol. 1074–1075.
- Grabowska A., *Uwodzenie, cyberprzemoc oraz pornografia – wiktymizacja dziecka w wirtualnym świecie*, „Forum Oświatowe” 2010, nr 1, s. 99–114.
- Grecko-polski Nowy Testament. Wydanie interlinearne z kodami gramatycznymi*, przeł. R. Popowski, M. Wojciechowski, Warszawa 1997.
- Gruszczyńska B., *Przemoc wobec kobiet w Polsce. Aspekty prawno kryminalogiczne*, Warszawa 2007.
- Grygorczuk A., Dzierżanowski K., Kiluk T., *Mechanizmy psychologiczne występujące w relacji ofiara–sprawca przemocy*, „Psychiatria Via Medica”, t. 2, 2009, nr 6, s. 61–65.
- Guerreschi C., *Nowe uzależnienia*, Kraków 2006.

- Hajduk B., *Pomoc*, [w:] *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, red. T. Pilch, t. 4, Warszawa 2005, s. 623.
- Halemba K., Izdebska A., *Kary fizyczne w wychowaniu dzieci – uwarunkowania i konsekwencje*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 8, 2009, nr 3, s. 6–31.
- Hałaj J.B., *Przemoc emocjonalna wobec dzieci w kontekście komunikacji interpersonalnej*, [w:] *Przemoc. Konteksty społeczno-kulturowe*, t. 1: *Społeczne i psychologiczne aspekty zjawiska*, red. B. Szluz, Rzeszów 2007, s. 270–276.
- Heirman W., Walrave M., *Skutki cyberbullyingu – oskarżenie czy obrona technologii?*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 8, 2009, nr 1, s. 27–46.
- Helios J., Jedlecka W., *Przemoc wobec dzieci w rodzinie*, Wrocław 2019.
- Helios J., Jedlecka W., *Współczesne oblicza przemocy. Zagadnienia wybrane*, Wrocław 2017.
- Hermann J.L., *Przemoc – uraz psychiczny i powrót do równowagi*, Gdańsk 2007.
- Herzberger S.D., *Przemoc domowa. Perspektywa psychologii społecznej*, przeł. E. Bielawska-Batorowicz, Warszawa 2002.
- Heszen I., Sęk H., *Psychologia zdrowia*, Warszawa 2007.
- Hojnacki L., *Cyfrowych tubylców trzeba uczyć inaczej. Dlaczego i jak – wprowadzenie*, [w:] *Wychowanie i kształcenie w erze cyfrowej*, red. P. Plichta, J. Pyżalski, Łódź 2013, s. 41–64.
- Hojnacki L., *Technologie mobilne – nowe wyzwanie dla szkoły*, „E-mentor”, t. 13, 2006, nr 1, s. 23–27.
- Hołyst B., *Psychologia kryminalistyczna*, Warszawa 2006.
- Homerski J., *Ewangelia według świętego Mateusza. Wstęp – Przekład z oryginału – Komentarz*, Poznań–Warszawa 1979.
- Iwański T., *Przemoc wobec dzieci*, [w:] *Różne barwy przemocy*, t. 1, red. E. Krajewska-Kułać, K. Kowalczyk, A. Kułać-Bejda, A. Guzowski, W. Kułać, Białystok 2016, s. 45–71.
- Izdebska A., Pilarczyk K., *Wykorzystanie seksualne dziecka. Wyniki Ogólnopolskiej diagnozy skali i uwarunkowań krzywdzenia dzieci*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 18, 2019, nr 3, s. 68–97.
- Izdebska R., de Barbaro M., Szaszkievicz W., *Przemoc w rodzinie. Maltretowanie fizyczne i wykorzystywanie seksualne dzieci i młodzieży*, [w:] *Psychiatria dzieci i młodzieży*, red. I. Namysłowska, Warszawa 2007, s. 362–366.
- Jakubczyk K., *Uzależnienie, cyberprzemoc i inne niebezpieczeństwa internetowe*, „Wszystko dla Szkoły” 2010, nr 12, s. 24–26.
- James R.K., Gilliland B.E., *Strategie interwencji kryzysowej. Pomoc psychologiczna poprzedzająca terapię*, przeł. A. Bidziński, Warszawa 2009.

- Jan Paweł II, Encyklika *Dives in misericordia*, Rzym 1980.
- Jan Paweł II, Encyklika *Evangelium vitae*, Rzym 1995.
- Jan Paweł II, Orędzie na 18. Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu: *Środki społecznego przekazu pomostem pomiędzy wiarą i kulturą*, Watykan 24.05.1984.
- Jan Paweł II, Orędzie na 20. Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu: *Kształtowanie opinii publicznej*, Watykan 24.01.1986.
- Jan Paweł II, Orędzie na 25. Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu: *Środki społecznego przekazu w służbie jedności i postępu rodziny ludzkiej*, Watykan 24.01.1991.
- Jan Paweł II, Orędzie na 36. Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu: *Internet: nowe forum głoszenia Ewangelii*, Watykan 24.01.2002.
- Jan Paweł II, Orędzie na 39. Światowy Dzień Środków Społecznego Przekazu: *Środki przekazu w służbie porozumienia między narodami*, Watykan 24.01.2005.
- Jan Paweł II, *Przekroczyć próg nadziei*, Lublin 1994.
- Jarosz E., *Polacy wobec bicia dzieci. Raport z badań 2013*, Warszawa 2013.
- Jarosz E., *Przemoc w wychowaniu. Między prawnym zakazem a społeczną akceptacją. Monitoring Rzecznika Praw Dziecka*, Warszawa 2015.
- Jarosz M., *Dezintegracja w rodzinie i społeczeństwie*, Warszawa 1987.
- Jędrzejewski M., *Subkultury a przemoc*, Warszawa [b. r. w.].
- Jóźwik M., *Przemoc wobec kobiet w rodzinie. Niezbędnik psychologa*, Warszawa 2007.
- Jundziłł I., *Dziecko – ofiara przemocy*, Warszawa 1993.
- Kamiński A., *Podstawowe pojęcia pedagogiki społecznej w pracy socjalnej*, Warszawa 1976.
- Kantowicz E., *Projektowanie w pracy socjalnej*, [w:] *Koncepcje i praktyka działania społecznego w pracy socjalnej*, red. E. Kantowicz, Olsztyn 2011, s. 81–87.
- Kargulowa A., *Problemy pomocy w perspektywie poradniczej*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 1978, nr 1878, s. 33–39.
- Katechizm Kościoła Katolickiego*, Poznań 1994.
- Katechizm Kościoła Katolickiego. Corrigenda*, Poprawki naniesione przez Kongregację Nauki Wiary, Poznań 1998.
- Kawula S., *Czynniki i sieć wsparcia społecznego w życiu człowieka*, [w:] *Pedagogika społeczna. Dokonania – aktualności – perspektywy*, red. S. Kawula, Toruń 2001, s. 124–133.
- Kawula S., *Wsparcie społeczne – kluczowy wymiar pedagogiki społecznej*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 1996, nr 1, s. 6–10.
- Kądziela J., *Badania nad pokojem. Teoria i jej zastosowanie*, Warszawa 1974.

- Kątna M., *Dziecko krzywdzone – ofiara przemocy w rodzinie*, [w:] *Przemoc wobec dzieci. Wybrane zagadnienia teoretyczne i praktyczne*, oprac. K. Pikor, W. Walc, Rzeszów 2002, s. 13–34.
- Kirwil L., *Polskie dzieci w Internecie. Zagrożenia i bezpieczeństwo – część 2. Częściowy raport z badań EU Kids Online II przeprowadzonych wśród dzieci w wieku 9–16 lat i ich rodziców*, Warszawa 2011.
- Kmieciak-Baran K., *Skala wsparcia społecznego. Teoria i właściwości psychometryczne*, „Przegląd Psychologiczny” 1995, nr 38, s. 201–214.
- Knol K., Pyżalski J., *Mobbing elektroniczny: analiza rozwiązań profilaktycznych i interwencyjnych*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 10, 2011, nr 1, s. 68–82.
- Knol-Michałowska K., *Rola rodziny w interwencji i profilaktyce zagrożeń w Internecie*, „Studia Edukacyjne” 2012, nr 32, s. 304–321.
- Kongregacja Nauki Wiary, *Instrukcja o szacunku dla rodzącego się życia ludzkiego i o godności jego przekazywania. Odpowiedzi na niektóre aktualne zagadnienia *Donum vitae**, Rzym 1987.
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. 1997 r. nr 78, poz. 483).
- Kowalewska-Borys E., Truskolaska E., *Konwencja Rady Europy o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej z 2011 r. – zagadnienia wybrane*, „Białostockie Studia Prawnicze” 2014, nr 15, s. 83–100.
- Kowalski R.M., Limber S.P., Agatston P.W., *Cyberprzemoc wśród dzieci i młodzieży*, Kraków 2010.
- Krajewska M., *Cyberprzemoc w kontaktach rówieśniczych*, „Opieka. Wychoowanie. Terapia” 2010, nr 1/2, s. 12–19.
- Krajewski K., *Etyka jako filozofia pierwsza. Doświadczenie normatywnej mocy prawdy źródłem i podstawą etyki*, Lublin 2006.
- Krajewski K., *O pojęciu przemocy w kryminologii*, Warszawa 1988.
- Krajowy Program Przeciwdziałania Przemocy w Rodzinie na lata 2014–2020 (Monitor Polski z dnia 9 czerwca 2014 r. Uchwała nr 76 Rady Ministrów).
- Krasowska-Lis M., *Przemoc emocjonalna wobec dzieci*, [w:] *Horyzonty przemocy. Zagadnienia prawne i psychologiczne*, red. K. Szczechowicz, E. Żywucka-Kozłowska, Olsztyn 2017, s. 71–80.
- Krieger K.S., *Przemoc w Biblii*, Kraków 2004.
- Krzywicka L., *Przemoc w rodzinie – specyfika pracy socjalnej z ofiarami przemocy*, [w:] *Praca socjalna wobec współczesnych problemów społecznych*, red. S. Pawlas-Czyż, Toruń 2007, s. 128–134.
- Kubacka-Jasiecka D., *Interwencja kryzysowa. Pomoc w kryzysach psychologicznych*, Warszawa 2010.
- Kuć M., *Kryminologia*, Warszawa 2010.

- Kupny J., *Podstawy personalizmu społecznego Jana Pawła II*, „Zeszyty Naukowe KUL” 1993, t. 36, nr 1-4, s. 71–82.
- Kwietniewska M., *Unia Europejska wobec przemocy domowej*, „Niebieska Linia” 2013, nr 2/85, s. 1–3.
- Lakowska M., Paszkiewicz W., Wiehcieńska A., *Wyprawa Pomoc. Poradnik dla osób doznających przemocy w rodzinie*, Warszawa 2008.
- Lankamer A., Ciborski P., Minga U., *Mobbing w szkolnictwie*, Gdańsk 2005.
- Lapidot-Lefler N., Barak A., *Effects of anonymity, invisibility, and lack of eye-contact on toxic online disinhibition*, „Computers in Human Behavior” 2012, No. 28, s. 434–443.
- Lekka-Kowalik A., Lizut R., *Aksjologiczny fundament społeczeństwa informacyjnego*, „Ethos” 2005, nr 69–70, s. 255–268.
- Lendzion A., *Patologia środowiska życia dziecka*, [w:] *Dziecko w przestrzeni życia społecznego*, red. J. Daszykowska, A. Łuczynski, Stalowa Wola 2013, s. 129–154.
- Leon-Dufour X., *Przemoc*, [w:] *Słownik teologii biblijnej*, red. tenże, Poznań 1990, s. 808–813.
- Leszczyńska-Rejchert A., *Człowiek starszy i jego wspomaganie – w stronę pedagogiki starości*, Olsztyn 2005.
- Leśniak E., *Interwencja kryzysowa*, [w:] *Wybrane zagadnienia interwencji kryzysowej. Poradnik dla pracowników socjalnych*, red. W. Badura-Madej, Katowice 1999, s. 57–58.
- Lewoc M., *Diagnoza skali zjawiska przemocy w rodzinie w Polsce*, „Probacja” 2014, nr 3, s. 35–61.
- Lew-Starowicz Z., *Przemoc seksualna*, Warszawa 1992.
- Lipowska-Teutsch A., *Przemoc w rodzinie*, Warszawa 1998.
- Lipowska-Teutsch A., *Rodzina a przemoc*, Warszawa 1994.
- Lipowska-Teutsch A., *Wychować, wyleczyć, wyzwolić*, Warszawa 1998.
- Lis-Turlejewska M., *Traumatyczny stres. Koncepcje i badania*, Warszawa 1998.
- Livingston S., Haddon L., Görzig A., Ólafsson K., *Risk and safety on the internet: The perspective of European children. Full Findings*, London 2011.
- Łuczak H., *Odpowiedzialność chrześcijańska*, Wrocław 1992.
- Łuszczyna M., *Uwaga na cyberprzemoc*, „Cogito” 2007, nr 22, s. 10–12.
- Machinek M., *Biblijno-patrystyczne podstawy radykalnego pacyfizmu?*, [w:] *Przemoc i terror*, red. P. Góralczyk, J.A. Sobkowiak, Warszawa 2001, s. 231–250.
- Makaruk K., *Postawy Polaków wobec kar fizycznych a ich stosowanie w praktyce rodzicielskiej*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 12, 2013, nr 4, s. 40–53.

- Makaruk K., Malinowska-Cieślak M., *Czynniki rodzinne i zachowania autodestrukcyjne związane z multiwiktymizacją wśród dzieci i młodzieży w Polsce*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 18, 2019, nr 3, s. 157–177.
- Makaruk K., Włodarczyk J., Sethi D., Michalski P., Szredzińska R., Karwowska P., *Negatywne doświadczenia w dzieciństwie i związane z nimi zachowania szkodliwe dla zdrowia wśród polskich studentów*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 17, 2018, nr 2, s. 58–97.
- Martini C.M., *Odnaleźć siebie samych*, Kielce 1999.
- Mazur J., *Przemoc w rodzinie – teoria i rzeczywistość*, Warszawa 2002.
- Mellibruda J., *Patrząc na przemoc*, „Świat Problemów” 1996, nr 5, s. 4–10.
- Mellibruda L., *Wybrane problemy patologii życia rodzinnego*, [w:] *Psychologia. Podręcznik akademicki. Jednostka w społeczeństwie i elementy psychologii stosowanej*, red. J. Strelau, t. 2, Gdańsk 2003, s. 748–762.
- Mendecka G., *Kary stosowane przez rodziców jako przejaw przemocy*, [w:] *Agresja i przemoc we współczesnym świecie*, t. 2, red. Z. Brańka, M. Szymański, Kraków 1998, s. 83–91.
- Michalska K., Jaszczak-Kuźmińska D., *Przemoc w rodzinie*, [w:] *Przemoc w rodzinie wobec osób starszych i niepełnosprawnych. Poradnik dla pracowników pierwszego kontaktu*, red. D. Jaszczak-Kuźmińska, K. Michalska, Warszawa 2010, s. 7–32.
- Michalska K., Jaszczak-Kuźmińska D., *Przemoc w rodzinie*, Warszawa 2007.
- Młynski J., *Przemoc w rodzinie – skala zjawiska, ofiary przemocy i formy przemocy pracowników socjalnych*, „Studia Socialia Cracoviensia”, t. 4, 2012, nr 2, s. 141–156.
- Muszyński H.J., *Dziesięć słów*, Gniezno 1995.
- Nagórny J., *Oko za oko? Etyczne aspekty dopuszczalności użycia siły*, [w:] *Agresja i przemoc w świetle nauk przyrodniczych i humanistycznych*, red. M. Machinek, Olsztyn 2002, s. 225–257.
- Nagórny J., *Prawo do słusznej obrony*, [w:] *Wojna – sprawiedliwa? Przesłanie moralne Kościoła*, red. J. Nagórny, M. Pokrywka, Lublin 2003, s. 53–102.
- Niewiadomski J., *Dramat przemocy. Perspektywa religioznawcza i teologiczna*, [w:] *Dramat przemocy w historycznej perspektywie*, red. J. Chrobaczyński, W. Wrześniński, Kraków 2004, s. 99–111.
- Nitsch-Osuch A., Wardyn A., Życińska K., *Przemoc w rodzinie – rola lekarza rodzinnego w zapobieganiu i rozpoznawaniu patologii społecznych, ze szczególnym uwzględnieniem zespołu dziecka maltretowanego*, „Family Medicine & Primary Care Review” 2005, nr 2, s. 825–826.
- Obuchowska I., *Przemoc w wychowaniu*, „Kwartalnik Pedagogiczny”, t. 41, 1989, nr 4, s. 22–31.

- Olejnik S., *Teologia moralna fundamentalna*, Włocławek 1998.
- Osiak-Krynicka K., *Porzucenie jako forma zaniedbania – wybrane zagadnienia karnomaterialne i karnoprocesowe*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 18, 2019, nr 1, s. 131–152.
- Ostaszewski K., *Badania zachowań ryzykownych warszawskich gimnazjalistów. Koncepcja i metoda*, [w:] *Promocja zdrowia psychicznego. Badania i działania w Polsce*, red. K. Okulicz-Kozaryn, K. Ostaszewski, Warszawa 2010, s. 13–43.
- Patchin J.W., Hinduja S., *Bullies move beyond the schoolyard: A preliminary look at cyberbullying*, „Youth Violence and Juvenile Justice”, Vol. 2, 2006, No. 4, s. 148–169.
- Pawlas-Czyż S., Wódz K., *Praca socjalna wobec współczesnych problemów społecznych*, Toruń 2007.
- Piekarska A., *Czym jest mobbing?*, „Psychologia w Szkole”, t. 26, 2010, nr 2, s. 48–61.
- Piekarska A., *Mobbing w sieci! O nowoczesnych narzędziach i źródłach agresji*, „Głos Pedagogiczny” 2008, nr 4, s. 10–12.
- Pilch T., *Agresja i nietolerancja wśród dzieci i młodzieży jako zjawisko społeczne*, [w:] *Agresja wśród dzieci i młodzieży. Perspektywa psychoedukacyjna*, red. A. Frączek, I. Pufal-Struzik, Kielce 1996, s. 30–43.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, opracował zespół biblistów polskich z inicjatywy benedyktynów tyńieckich, wydanie trzecie poprawione, Poznań–Warszawa 1980.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, opracował zespół pod. red. M. Petera (Stary Testament), M. Wolniewicz (Nowy Testament), Poznań 2008.
- Plichta P., Pyżalski J., *Wstęp*, [w:] *Wychowanie i kształcenie w erze cyfrowej*, red. P. Plichta, J. Pyżalski, Łódź 2013, s. 7–12.
- Polanowski J., *Przeciwdziałanie przemocy w rodzinie. Prawo i praktyka*, Warszawa 2008.
- Portmann R., *Przemoc wśród dzieci. Uchwycić sedno*, przeł. M. Rykowska, Kielce 2006.
- Pospiszyl I., *Przemoc w rodzinie*, Warszawa 1994.
- Pospiszyl I., *Razem przeciw przemocy*, Warszawa 1999.
- Pragłowska E., Popiel A., *Przemoc jako trauma wielomodalna. Między przemocą a PTSD*, „Niebieska Linia” 2009, nr 1/60, s. 9–12.
- Przygoda D., *Procedura interwencji służb w sytuacji przemocy w rodzinie*, „Niebieska Linia” 2014, nr 4, s. 24–28.
- Pyżalski J., *Agresja elektroniczna dzieci i młodzieży. Różne wymiary zjawiska*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 8, 2009, nr 1, s. 12–27.

- Pyżalski J., *Agresja elektroniczna i cyberbullying jako nowe ryzykowne zachowania młodzieży*, Kraków 2012.
- Pyżalski J., *Agresja elektroniczna wśród dzieci i młodzieży*, Gdańsk–Sopot 2011.
- Pyżalski J., *Agresja w Sieci – czy można zostać sprawcą przypadkiem?*, „Numa-Numa. Magazyn o Fenomenach Internetu”, t. 5, 2014, nr 6, s. 8–9.
- Pyżalski J., *Elektroniczna agresja rówieśnicza – ustalenia empiryczne ostatniej dekady*, [w:] *Uzależnienia behawioralne i zachowania problemowe młodzieży. Teoria. Diagnoza. Profilaktyka. Terapia*, red. J. Jarczyńska, Bydgoszcz 2014, s. 33–47.
- Pyżalski J., *Polscy nauczyciele i uczniowie a agresja elektroniczna – zarys teoretyczny i najnowsze wyniki badań*, [w:] *Człowiek i uzależnienia*, red. M. Jędrzejko, D. Sarzała, Warszawa 2010, s. 117–127.
- Pyżalski J., *Przedmowa do wydania polskiego*, [w:] R.M. Kowalski, S.P. Limber, P.W. Agatston, *Cyberprzemoc wśród dzieci i młodzieży*, Kraków 2010, s. 9–13.
- Pyżalski J., *Rodzina i szkoła a przeciwdziałanie zaangażowaniu młodych ludzi w ryzykowne zachowania online*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 12, 2013, nr 1, s. 99–109.
- Rahner K., Vorgrimler H., *Mały słownik teologiczny*, Warszawa 1987.
- Radlińska H., *Pedagogika społeczna*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1961.
- Rajska-Kulik I., *Przemoc wewnątrzmałżeńska – uwarunkowania pozostawiania maltretowanych kobiet w krzywdzącym związku*, „Chowanna” 2007, nr 1/28, s. 14–19.
- Roszkowska M., *Zespół dziecka potrąsanego (Snaken baby syndrom)*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 6, 2007, nr 2, s. 84–88.
- Rozporządzenie Ministra Pracy i Polityki Społecznej z 22 lutego 2011 r. w sprawie standardu podstawowych usług świadczonych przez specjalistyczne ośrodki wsparcia dla ofiar przemocy w rodzinie, kwalifikacji osób zatrudnionych w tych ośrodkach, szczegółowych kierunków prowadzenia oddziaływań korekcyjno-edukacyjnych wobec osób stosujących przemoc w rodzinie oraz kwalifikacji osób prowadzących oddziaływania korekcyjno-edukacyjne (Dz. U. z 2011 r. nr 50, poz. 259).
- Rozporządzenie Rady Ministrów z 13 września 2011 r. w sprawie procedury „Niebieskie Karty” oraz wzorów formularzy „Niebieska Karta” (Dz. U. z 2011 r. nr 209, poz. 1245).
- Różyńska J., *Przemoc wobec kobiet*, Warszawa 2009.
- Salter A.C., *Drapieżcy. Pedofile, gwałciciele i inni przestępcy seksualni. Kim są, jak działają i jak możemy chronić siebie i nasze dzieci*, przeł. A. Jankowski, Poznań 2005.

- Sarason I.G., Sarason B.R., *Concomitants of social support: attitudes, personality characteristics, and life experiences*, „Journal of Personality” 1982, Vol. 50, No. 3, s. 331–344.
- Sarzała D., *Problem agresji i przemocy w multimediach elektronicznych – aspekty psychologiczne i etyczne*, [w:] *Cyberświat. Możliwości i zagrożenia*, red. J. Bednarek, A. Andrzejewska, Warszawa 2009, s. 243–284.
- Sasal H.D., *Niebieskie karty*, Warszawa 1998.
- Sasal H.D., *Niebieskie karty. Przewodnik do procedury interwencji wobec przemocy w rodzinie*, Warszawa 2006.
- Sator Z., *Spoleczne implikacje przemocy i terroru*, [w:] *Przemoc i terror*, red. P. Góralczyk, J.A. Sobkowiak, Warszawa 2001, s. 33–49.
- Saunders R., *Happy slapping: Transatlantic contagion or home-grown, mass-mediated nihilism*, „Static”, Vol. 1, 2005, No. 1, s. 1–11.
- Sęk H., *Spoleczno-kliniczne podstawy teoretyczne różnych form pomocy psychologicznej*, [w:] *Spoleczna psychologia kliniczna*, red. H. Sęk, Warszawa 1993, s. 370–378.
- Sierpowska I., *Pomoc spoleczna*, Warszawa 2010.
- Smith P.K., Mahdavi J., Carvalho M., Fisher S., Russell S., Tippet N., *Cyberbullying: its nature and impact in secondary school pupils*, „The Journal of Child Psychology and Psychiatry” 2008, No. 49, s. 376–385.
- Sobierajska W., *Cyberprzemoc w doświadczeniach Helpline.org.pl*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 8, 2009, nr 1, s. 141–149.
- Soriano A., *Przemoc wobec dzieci*, przeł. P. Rak, Kraków 2002.
- Spurek S., *Europejski Trybunał Praw Człowieka w sprawie przemocy w rodzinie*, „Niebieska Linia” 2009, No. 4/63, s. 20–24.
- Spurek S., *Ustawa o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie. Praktyczny komentarz*, Warszawa 2011.
- Stożek M., *Przemoc w rodzinie. Zapobieganie w świetle przepisów prawa*, Warszawa 2009.
- Suler J., *The online disinhibition effect*, „Cyberpsychology & Behavior” 2004, No. 7, s. 321–326.
- Surzykiewicz J., *Agresja i przemoc w szkole. Uwarunkowania socjologiczne*, Warszawa 2000.
- Szafran J., *Kary fizyczne jako przejaw przemocy wobec dzieci*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 16, 2017, nr 4, s. 55–80.
- Szczepaniak A., *Zaburzenia więzi jako efekt wczesnodziecięcego krzywdzenia dziecka*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 15, 2016, nr 3, s. 74–90.

- Szredzińska R., Włodarczyk J., *Przemoc w rodzinie. Wyniki Ogólnopolskiej diagnozy skali i uwarunkowań krzywdzenia dzieci*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 18, 2019, nr 3, s. 36–67.
- Sztaba M., *Pedagogiczny aspekt orędzi Jana Pawła II na Światowe Dni Komunikacji Społecznej (1979–2005)*, [w:] *Media w wychowaniu chrześcijańskim*, red. D. Bis, A. Rynio, Lublin 2010, s. 355–367.
- Sztaba M., *Wychowanie do mediów i przez media w świetle Orędzia Jana Pawła II na Światowe Dni Środków Społecznego Przekazu (1979–2005) – część I*, „Katecheta” 2009, nr 2, s. 49–57.
- Szurzykiewicz J., *Agresja i przemoc w szkole. Uwarunkowania socjologiczne*, Warszawa 2000.
- Śledzianowski J., *Wychowanie wobec przemocy*, Kielce 2004.
- Świderkówna A., *Od Kaina i Abła do Golgoty*, [w:] *Dramat przemocy w historycznej perspektywie*, red. J. Chrobaczyński, W. Wrzesiński, Kraków 2004, s. 91–97.
- Švekere G., *Przeciwdziałanie krzywdzeniu małych dzieci w rodzinach – program wolontariatu w społeczności lokalnej*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 12, 2013, nr 4, s. 78–85.
- Tharner A., Luijk M.P., van Ijzendoorn M.H., Bakermans-Kranenburg M.J., Jaddoe V.W., Hofman A., Verhulst F.C., Tiemeier H., *Przywiązanie w okresie niemowlęcym i stres rodzicielski a problemy emocjonalne i zaburzenia zachowania u dzieci w wieku 3 lat*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 15, 2016, nr 3, s. 40–73.
- Thomasen C., *Naśladować*, [w:] *Praktyczny słownik biblijny*, red. A. Grabner-Haider, Warszawa 1994, kol. 790–791.
- Troszka J., *Moralność życia cielesnego*, Poznań 1999.
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny (Dz. U. z 1997 r. nr 88, poz. 553, z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny (Dz. U. z 2017 r., poz. 2204, z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks postępowania karnego (Dz. U. z 1997 r. nr 89, poz. 555, z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 6 kwietnia 1990 r. o Policji (Dz. U. z 2011 r. nr 287, poz. 1687, z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty (Dz. U. z 2004 r. nr 256, poz. 2572, z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 10 czerwca 2010 r. o zmianie ustawy o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie (Dz. U. z 2010 r. nr 125, poz. 842).
- Ustawa z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej (Dz. U. z 2013 r., poz. 182, z późn. zm.).

- Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz. U. z 2012 r., poz. 788, z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 26 października 1982 r. o wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałaniu alkoholizmowi (Dz. U. z 2012 r., poz. 1356, z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie (Dz. U. z 2005 r., nr 180, poz. 1493, z późn. zm.).
- Walker L.E., *The Battered Woman Syndrome*, Colorado 1980.
- Węgrzyn-Białogłowicz K., *Psychologiczny portret dziecka doświadczającego przemocy*, [w:] *Przemoc. Konteksty społeczno-kulturowe*, t. 1: *Spoleczne i psychologiczne aspekty zjawiska*, red. B. Szluz, Rzeszów 2007, s. 219–229.
- Willems H., *Jugendgewalt in der moderne Gesellschaft. Allgemeine Entwicklungen und Erklärungsansätze*, "Bildung und Wissenschaft, Zeitung der Gewerkschaft Erziehung und Wissenschaft Baden-Württemberg" 1993, Vol. 47 (2), s. 18–26.
- Winiarski M., *Pedagogika społeczna humanistycznie zorientowana*, [w:] *Pedagogika społeczna. Dokonania – aktualności – perspektywy*, red. S. Kawula, Toruń 2001, s. 70–77.
- Winiarski M., *Wspomaganie rozwoju*, [w:] *Elementarne pojęcia pedagogiki społecznej i pracy socjalnej*, red. D. Lalak, T. Pilch, Warszawa 1999, s. 342–350.
- Włodarczyk J., *Przemoc wobec dzieci*, [w:] *Dzieci się liczą. Raport o zagrożeniach bezpieczeństwa i rozwoju dzieci w Polsce*, „Dziecko krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 16, 2017, nr 1, s. 192–213, <https://fdcs.pl/wp-content/uploads/2017/07/fdds-dzsl2017-calosc.pdf> [dostęp: 12.12.2019].
- Włodarczyk J., *Zagrożenia związane z korzystaniem z Internetu przez młodzież. Wyniki badania EU NET ADB*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 12, 2013, nr 1, s. 49–68.
- Włodarczyk J., Makaruk K., Michalski P., Sajkowska M., *Ogólnopolska diagnoza skali i uwarunkowań krzywdzenia dzieci. Raport z badań*, Warszawa 2018, diagnozokrzywdzenia.pl/raport.pdf [dostęp: 10.12.2019].
- Włodarczyk J., Sajkowska M., *Wykorzystywanie seksualne dzieci. Wyniki Ogólnopolskiej diagnozy problemu przemocy wobec dzieci*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 12, 2013, nr 3, s. 82–100.
- Wojtasik Ł., *Cyberprzemoc – charakterystyka zjawiska, skala problemu, działania profilaktyczne*, Warszawa 2010.
- Wojtasik Ł., *Cyberprzemoc*, „Niebieska Linia” 2007, nr 2, s. 27–29.
- Wojtasik Ł., *Cyberprzemoc*, „Remedium” 2008, nr 2, s. 4–5.
- Wojtasik Ł., *Przemoc rówieśnicza a media elektroniczne*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 8, 2009, nr 1, s. 78–89.

- Wojtasik Ł., *Przemoc rówieśnicza z użyciem mediów elektronicznych – wprowadzenie do problematyki*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 8, 2009, nr 1, s. 7–11.
- Wojtasik Ł., *Rodzice wobec zagrożeń dzieci w Internecie*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 8, 2009, nr 1, s. 90–99.
- Wojtyła K., *Podmiotowość i „to co nie redukowalne” w człowieku*, [w:] tegoż, *Osoba i czyn oraz inne studia antropologiczne*, Lublin 2003, s. 373–414.
- Wojtyła K., *Problem doświadczenia w etyce*, „Roczniki Filozoficzne”, t. 17, 1969, z. 2, s. 18–27.
- Wolak J., Mitchell K., Finkelhor D., *Czy nękanie za pośrednictwem Internetu jest formą przemocy rówieśniczej? Analiza zjawiska nękania online przez znajomych rówieśników i przez sprawców znanych wyłącznie z sieci*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 8, 2009, nr 1, s. 77–89.
- Wolińska J.M., *Agresywność młodzieży. Problem indywidualny i społeczny*, Lublin 2000.
- Wódz K., *Praca socjalna – zawód, który dodaje sił*, Katowice 1999.
- Wójcik S., *Przemoc fizyczna wobec dzieci*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 11, 2012, nr 2, s. 7–28.
- Wroczyński R., *Pedagogika społeczna*, Warszawa 1979.
- Wrona G., *Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 13 września 2011 r. w sprawie procedury „Niebieskie Karty” oraz wzorów formularzy „Niebieska Karta”. Komentarz*, Rzeszów 2012.
- Wrzesień A., *Profilaktyka cyberprzemocy – przykłady działań z Polski i świata*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria. Badania. Praktyka”, t. 8, 2009, nr 1, s. 119–130.
- Wytyczne nr 2 Komendanta Głównego Policji z 7 grudnia 2011 r. w sprawie sposobu postępowania policjantów podczas realizacji procedury „Niebieskie Karty” (Dz. Urz. KGP z 2011 r. nr 10, poz. 77).
- Zabiński J., *Przemoc współczesnego świata a chrześcijańska cnota męstwa*, [w:] *Przemoc i terror*, red. P. Góralczyk, J.A. Sobkowiak, Warszawa 2001, s. 195–213.
- Zellma A., *Aktywność nauczyciela religii w przeciwdziałaniu agresji elektronicznej wśród młodzieży*, „Studia Elbląskie” 2014, nr 15, s. 333–343.
- Zepzalka A., *Przeżycia towarzyszące kontaktowi z dzieckiem – ofiarą przemocy rodzinnej*, [w:] *Przemoc wobec dzieci. Wybrane zagadnienia teoretyczne i praktyczne*, oprac. K. Pikor, W. Walc, Rzeszów 2002, s. 178–186.

Praca niewątpliwie wnosi nowe spojrzenie na przemoc, chociażby w ujęciu biblijno-teologicznym, pokazuje różne aspekty w obszarze wychowawczym, porządkując zróżnicowany materiał teoretyczny. Ma zatem walory poznawcze, systematyzujące wiedzę, może być adresowana do szerokiej grupy odbiorców: rodziców, nauczycieli, wychowawców, pedagogów, przedstawicieli władz oświatowych, pracowników socjalnych, studentów kierunków pedagogicznych.

Z recenzji dr hab. Barbary Skałbani, prof. UJK

Niniejsze opracowanie ma szansę przyczynienia się do głębszego zrozumienia problematyki przemocy i pełniejszego uzmysłowienia konieczności odpowiedniego oddziaływania wychowawczego na dzieci już od najmłodszych lat, przez dawanie im właściwego przykładu postępowania i takiego rozwiązywania konfliktów, aby nie uciekać się do stosowania przemocy.

Z recenzji ks. dra hab. Kazimierza Pierzchały, prof. KUL

ISBN 978-83-8084-572-5

9

WYDAWNICTWO NAUKOWE
UNIWERSYTETU PEDAGOGICZNEGO
KRAKÓW

The logo of the publisher, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego Kraków, is a stylized yellow graphic consisting of several geometric shapes that form a shape reminiscent of a person or a flame.